

ISSN 2250-1711

॥ सत्यं ज्ञानमनन्तम् ॥

JOURNAL OF VEDA SAMSKRITA ACADEMY

जर्नल् आफ् वेद संस्कृत अकाडेमि

A NATIONAL PEER-REVIEWED RESEARCH JOURNAL

मूल्याङ्किता राष्ट्रियसंशोधनपत्रिका

VOLUME: XXIII

January to June – 2024

Editor in Chief :

DR. GOPALKRISHNA HEGDE

[Jyotishashastra-Dharmashastra Vidwan]

VEDA SAMSKRITA ACADEMY (Regd.)

Formerly : Veda Samskrita Prasarinee Sabha (R.)

Regd. No. : DR : SOR : 108 : 2003-04, Dated : 30-10-2003

Registered under Societies Registration Act, of Karnataka-1960

Registered office address :

1347, Kalkod Road, HEGDE-581330, Kumta, Uttarakannada, Karnataka, India

E-mail ID : vedasmkac@gmail.com

Website : www.vedasamskritaacademy.org

II

Title of the Journal : **Journal of Veda Samskrita Academy**
A National Peer-Reviewed Research Journal

जर्नल आफ वेद संस्कृत अकाडेमि
मूल्याङ्किता राष्ट्रियसंशोधनपत्रिका

ISSN : 2250-1711

Editor & Publisher : **Dr. Gopalkrishna Hegde**
gopalkrishnh9@gmail.com
9741847399
Director,
Veda Samskrita Academy (Regd.)
Kalkod Road, HEGDE- 581330
Kumta, Uttara Kannada, Karnataka
web site : www.vedasamskritaacademy.org
E-mail : vedasmkac@gmail.com

All rights are Reserved with the Publisher

“All opinion / views expressed in the research papers are of the authors only, no way they are ascribed to the Academy”

Languages : Samskrita, Kannada, English, Hindi

Imprint : Volume XXIII, January to June – 2024

Paper : 70gsm (B2B) and Art paper – 300gsm

Size of the Journal : A4

Number of Pages : **132 + 10 + 3** (colour page)

Number of Copies : **300**

D. T. P. : Chanda Graphics, Kumta- 9449124558

Art works : Girish R. Bhat, Digital World, Kumta- 9480790953

Printing & : Shiva Offset Printers, Kumta- 9880389606

Binding : Shri Krishna Mudranalaya, Hegde- 9986963987

Price : 400/- Rs.

CONTENTS

विषयसूची

	सम्पादकीयम्	VI
	ಮೊದಲಮಾತೆ	VI
	PROLOGUE	VII
	प्राक् कथन	IX
	Editorial Advisory Board	X
1.	शैशवे अभ्यस्तविद्या साक्षात् कामधुग्भवति (शैशवे भारतीयसंस्कारपरम्परा)	1-3
	Prof. Shridhar Bhat, Ainkai , Dept. of Sanskrit and Vedic Studies, Sri Sathya Sai University for Human Excellence, Navanihala, Kamalapur, Kalaburagi- 585313, Karnataka Mobile No. : 8660750311, E-mail : ainkai827@gmail.com	
2.	शास्त्राध्ययनं किमर्थम् ?	4-6
	Dr. Madhusudan Adiga , Literature Assistant, S.K.S.V.A. College, Adichumchanahiri, Mandya- 571811, Karnataka Mobile No. : 6362663102, E-mail : adiga.madhusudan945@gmail.com	
3.	मन्दस्मितरामायणे उपमालङ्कारसौरभम्	7-11
	Shivakumar M. , Research Scholar, Karnataka Samskrita University, PMK Road, Chamaraja Pete- 560018, Bengaluru, Karnataka Mobile No. : 8310431675, E-mail : shivakm7788@gmail.com	
4.	शैवदर्शनेषु पतिस्वरूपविमर्शः	12-15
	Bhaskar S. Kotrannavar , Reserch Scholar, Karnataka Samskrita University Chamarjpet, Bengaluru -560004, Karnataka Mobile No. : 7259434610, Email: bosssupreme555@gmail.com	
5.	भगवद्गीतायां ऋषिषु भगवद्भावः	16-18
	Shivasharana Sidramayya Shekha , Research Scholar, P.G Department of Sanskrit, Karnatak University, Dharwad – 580003, Karnataka Mobile No. : 9880299770, Email : shivasdevaru@gmail.com,	
6.	श्रीमार्तण्डसोमयाजि	19-23
	Rajarajeshwara N. Joshi , Guest Lecturer, Dept. of Shukla Yajurveda, Maharaja Sanskrit College, New Sayyaji Rao Road, Mysuru- 570024, Karnataka Mobile No.9449131253, 9663319253, E-mail: rajarajeshwaranjosshi@gmail.com	
7.	प्राचीनयोगसाहित्येषु समाधेः सिद्धान्तः	24-27
	Vidushi Yogashree M. V. , Research Student, Department of Yoga Chikitsa, Karnataka Samskrita University, P.M.K. Road, Chamaraja Pete, Bengaluru, Karnataka- 560018 Mobile No. : 9845770903, E-mail : yogashreeonline@gmail.com	
8.	व्याकरणदृष्ट्या भाषाव्युत्पत्तिविकासः	28-29
	Venkatesh G , Research scholar, Dept of Vyakarana, Karnataka Samskrita University, PMK Road, Chamaraja Pete, Bengaluru, Karnataka- 560018 Mobile No: 944 98 99 719, Email : venkatesh1996yadav@gmail.com	
9.	श्रीमद्भगवद्गीतामाध्वभाष्यस्य वैशिष्ट्यम्	30-32
	Vidwan R. Jagannatha Poojar , Research Assistant, Karnataka Sanskrit University, PMK Road, Chamaraja Pete- 560018, Bengaluru, Karnataka Mobile: 9036143822 , E-mail : jagannathapoojar87@gmail.com	

IV

10.	मनुयाज्ञवल्क्यस्मृत्योः वर्णव्यवस्थायाः तुलनम्	33-39
	Dr. Mallanagowda S. , Deputy Director (Inc.), Karnataka Sanskrit University, PMK Road, Chamaraja Pete- 560018, Bengaluru, Karnataka Mobile No. 9341090712, E-mail : mallanagowda1980@gmail.com	
11.	वि. आर. आम्बेदकरः एवं वङ्किमचन्द्रमहोदयस्य सामाजिकचिन्तने नार्याः स्थानम् (Place of women in social thought of B.R.Ambedkar and Bankimchandra)	40-44
	Tarun Shit , Research Scholar (Ph. D.), School of Education, National Sanskrit University, Tirupati- 517507, Andhra Pradesh Mobile No. : 8100322461, E-mail : tarunshit1990@gmail.com	
12.	पाश्चात्यदर्शनस्य आलोकेन कठोपनिषद्	45-50
	Arnab Bandyopadhyay , Assistant Professor & HOD in Sanskrit, Pijush Kanti Mukherjee Mahavidyalaya, Alipurduar, West Bengal- 736204 Mobile No. : 9333544737, Email: ghantanotfound555@gmail.com	
13.	श्रीहर्षस्य नागानन्दरत्नावलीप्रियदर्शिकाश्च नाटिकात्रयं विश्लेषणम्	51-55
	Sneha Mondal , Research Scholar (Ph. D.), Department of Sahitya, National Sanskrit University, Tirupati- 517507, Andhra Pradesh Mobile No. : 9735935649, E-mail : snehamondalsanskrit1999@gmail.com	
14.	शाङ्करप्रस्थानत्रयाधारेण हंससनकानां संवादे अद्वैतानुष्ठानम्	56-60
	Vidwan Ganesh Bhat , Research Schola, Amity School of Liberal Arts, Department of Sanskrit and Performing Arts, Amity University, Haryana, Amity Education Valley, Gurugram (Manesar)- 122413, Haryana State Mobile No. : 9008691205, E-mail : bhat.gani@gmail.com	
15.	वैदिकवाङ्मये ब्राह्मणग्रन्थाः	61-65
	Vidwan Shrinath K. , Research Scholar, Karnataka Sanskrit University, PMK Road, Chamaraja Pete- 560018, Bengaluru, Karnataka Mobile No. : 9538055882, E-mail : sreenatha.cks@gmail.com	
16.	डॉ श्यामदेव पाराशरः व्यक्तित्व एवं कर्तृत्व	66-72
	Dr. Amita Redhu , Assistant Professor, Dept. of Sanskrit, Guru Nanak Girls College, Yamuna Nagar, Hariyana- 135001 Mobile No. : E-mail : redhu.amit@gmail.com, redu.amit@gmail.com	
17.	वर्तमान सन्दर्भ में कबीर और उनका समाज	73-77
	Dr. Sumit Kumar Nagar , Assistant Professor, Dept. of Hindi, College of Education, Bilaspur, Gautam Buddh Nagar, Uttarpradesh- 203202 Mobile No. : 9759536638, E-mail : naagar.sumit@gmail.com Dr. Nirdesh Chaudhary , Assistant Professor, Dept. of Hindi, Shanti Devi Rajakiya Mahavidyalay, Rabupura, Jewar, Gautam Buddh Nagar, Uttarpradesh- 203209 Mobile No. : 9758148556 , E-mail : nirdeshchaudhary@gmail.com	
18.	संवत्सर सत्र के द्रव्यात्मक, आधिदैविक एवं आध्यात्मिक स्वरूपविमर्श	78-82
	Jayanta Mondal , Research Scholar, Department of Sanskrit, Arts Faculty, BHU, Varanasi, Uttara Pradesh- 221005 Mobile No. 8910112486/ 9732426085, E-mail. Id : jayantamondal807@gmail.com,	
19.	योग, मर्म एवं एक्यूपेशर चिकित्सा पद्धति का तुलनात्मक अध्ययन वर्तमान परिप्रेक्ष्य में !	83-85
	Anjana Kumari Singh , Teaching Associate, Sarala Birla University, Birla Knowledge City, Mahilong, Ranchi, Jarkhand- 835103 Mobile No. : 9155527741, E-mail : anjana.infoworld@gmail.com	
20.	Impact of Technology on Sanskrit	86-91
	Dr. Nagalakshmi. S. CHRIST (Deemed to be University), Assistant Professor, Bangalore-560029, Karnataka, Mobile No. 9980465362 , Email: nagalakshmi.s@christuniversity.in	

21.	Concept of Nidra in Ayurveda	92-97
	Dr. Pooja Rajendran , Assistant Professor, Dept. of Shalyatantra, Prasanna College of Ayurveda and Hospital, Laila, Belthangady, Dakshina Kannada, Karnataka- 574214 Mobile No. : 9400556430, E-mail : pooja.rajendran@gmail.com Dr. Lekshmy M L , Assistant Professor, Dept. of Samhita Siddhanta, Prasanna College of Ayurveda and Hospital, Laila, Belthangady, Dakshina Kannada, Karnataka- 574214 Mobile No. : 9496370181, E-mail : lechuml86@gmail.com	
22.	Exploring Yogic Meditation in the Shvetashvatara Upanishad	98-102
	Dev Prakash Gujela , Ph. D. Scholar, PG Department of Sanskrit, Magadh University, Bodh-Gaya, Bihar, India-824234, Mobile No. : 8863097224, Email ID: dpgujela@gmail.com Neha Gujela , Student (B.A.), Dept. of Sanskrit, ANS College Jehanabad, Magadh University, Bodh-Gaya, Bihar, India- 824234, Mobile No. : 9102666269, Email Id. : nehagujela15@gmail.com	
23.	A brief sketch of case system in Asamiya and Bangla Language	103-108
	Dr. Paramita Purkait , Assistant Professor, Department of Linguistics, Assam University, Silchar, Cachar Dist, Assam- 788011, Mobile No. : 8638889371, E-mail : drparamita74@gmail.com	
24.	The efficacy of Astanga Yoga With Special Reference to Patanjali Yoga Sutra	109-111
	Devesh Kumar , NET & Ph.D. Research Scholar, Yoga Science, Sarla Birla University, Birla Knowledge City, Mahilong, Ranchi, Jharkhand- 835103 Mobile No. : 7070991766, E-mail : devesh.upadhyay@gmail.com Prof. Dr. Neelima Pathak , DEAN (Humanities & Linguistics), Department of Yoga & Naturopathy, Sarla Birla University, Birla Knowledge City, Mahilong, Ranchi, Jharkhand- 835103	
25.	ಬಿಸಿಲ ಬಾಗಿಲ ಸಣ್ಣಕಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಭೌಗೋಳಿಕ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳು.	112-117
	Ajit Patrot , Research Scholar, Dept. of Kannada, Karnataka Central University, Kadaganche, kalaburgi, Karnataka- 585367 Mobile No. : 5123859210, E-mail : ajitpatrot@gmail.com@gmail.com	
26.	ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಕರ್ನಾಟಕದ ಯುದ್ಧದ ಬಗೆಗಳು	118-122
	Dr. Maruthi H. , Guest Lecturer, H.P.P.C. Government First Degree College, Challakere, Chitradurga, Karnataka- 577522 Mobile No. : 9740093980, E-mail : maruthih48@gmail.com	
27.	ಡಾ. ಟಿ. ಜಿ. ಸಿದ್ದಪ್ಪಾರಾಧ್ಯ ಅವರ “ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ” ಅನುವಾದದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ	123-125
	Dr. Anupama B. , Assistant Professor, Dept. of Vyakarana Shastr, Karnataka Sanskrit University, PMK Road, Chamaraja Pete- 560018, Bengaluru, Karnataka Mobile No. : 9379779278, E-mail : anupamamya04@ksu.ac.in	
28.	ಡಾ. ಕೆ. ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿಯವರ ‘ಔಚಿತ್ಯ ವಿಚಾರ ಚರ್ಚೆಯ’ ಅನುವಾದದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ	126-129
	Dr. Rekhadevi S. H. , Assistant Professor, Dept. of Sanskrit Bhasha Sahitya, Karnataka Sanskrit University, PMK Road, Chamaraja Pete- 560018, Bengaluru, Karnataka Mobile No. : 9591071457, E-mail : rekhadevivasack@gmail.com	
29.	ವಿಶ್ವಮಾತೆ – ಭಗವದ್ಗೀತೆ	130-132
	Dr. R. Shivakumaraswamy , Literature Assistant, Sree Rajarajeshwari Sanskrit College, Sonda Swarnavalli, Sirsi, Uttarakannada, Karnataka- 581336 Mobile No. : 8277530516, E-mail : radhashivuswamy@gmail.com	

ಭಾಷೆಯದಾಗಿದ್ದು, 5 ಲೇಖನಗಳು ಆಂಗ್ಲ ಭಾಷೆಯದ್ದು, 4 ಲೇಖನಗಳು ಹಿಂದಿ ಭಾಷೆಯದ್ದು, 5 ಲೇಖನಗಳು ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯದ್ದಾಗಿವೆ. ಪ್ರಕಟನೆಯನ್ನು ಬಯಸಿ ಬಂದಿರುವಂತಹ 29 ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಲು ಉಡುಪಿಯ ನಿವೃತ್ತ ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲರಾದ ಪ್ರೊ. ಎನ್. ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ ಭಟ್ಟರು, ಉಮ್ಮಚಿಯ ನಿವೃತ್ತ ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲರಾದ ಪ್ರೊ. ರಾಮಚಂದ್ರ ಭಟ್ಟರು, ಸ್ವರ್ಣವಲ್ಲಿಯ ಅದ್ವೈತ ವೇದಾಂತಶಾಸ್ತ್ರದ ಸೇವಾ ನಿವೃತ್ತ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾದ ಪ್ರೊ. ಶಂಕರ ನಾಗೇಶ ಭಟ್ಟ, ಬಾಲಿಗದ್ದೆಯವರು, ತಿರುಪತಿಯ ದ್ವೈತವೇದಾಂತ ವಿಭಾಗದ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾದ ಪ್ರೊ. ನಾರಾಯಣ ಆಚಾರ್ಯರು, ಕುಮಟಾದ ನಿವೃತ್ತ ಕನ್ನಡ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾದ ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕ ಯಕ್ಷಗಾನ ಅಕಾಡೆಮಿಯ ಭೂತಪೂರ್ವ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿರುವ ಪ್ರೊ. ಜಿ. ಎಲ್. ಹೆಗಡೆಯವರು, ಹೆಗಡೆಯ ನಿವೃತ್ತ ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲರಾಗಿರುವ ಪ್ರೊ. ಯು. ಜಿ. ಶಾಸ್ತ್ರಿಯವರು, ಹೊಲನಗದ್ದೆಯ ಖ್ಯಾತ ಆಯುರ್ವೇದ ವೈದ್ಯರಾಗಿರುವ ಡಾ. ನಾಗರಾಜ ಭಟ್ಟರು, ಮೈಸೂರಿನ ಮಾತಾ ಅಮೃತಾನಂದಮಯೀ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಡಾ. ವಿಘ್ನೇಶ್ವರ ಭಟ್ಟರು ಸಹಕರಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಅವರೆಲ್ಲರೂ ಅಭಿನಂದನಾರ್ಹರು. ಅವರ ಸೇವೆಯನ್ನು ಮುಕ್ತಕಂಠದಿಂದ ಶ್ಲಾಘಿಸುವುದಲ್ಲದೇ ಹೃತ್ಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಧನ್ಯವಾದಗಳನ್ನು ಸಮರ್ಪಿಸುತ್ತೇನೆ.

ನಮ್ಮ ಪತ್ರಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾದಾಗಿನಿಂದ ಇಲ್ಲಿಯ ವರೆಗೂ ಅತ್ಯಮೂಲ್ಯ ತಾಂತ್ರಿಕ ಸಲಹೆಗಳನ್ನಿತ್ತು ಮತ್ತು ನಮ್ಮ ಅಕಾಡೆಮಿಯ ವೆಬ್ ಸೈಟಿನಲ್ಲಿ ನಮ್ಮ ಎಲ್ಲಾ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಅಪ್ ಲೋಡ್ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ಮುತುವರ್ಜಿಯಿಂದ ಸಹಕರಿಸಿರುವ ಭ್ರಾತೃಸ್ವರೂಪರಾಗಿರುವ ಹಾಗೂ ಆತ್ಮೀಯ ಮಿತ್ರರೂ ಆಗಿರುವ ಶ್ರೀಯುತ ಗಣೇಶ ಜೋಶಿಯವರನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಅಭಿನಂದಿಸುತ್ತೇನೆ ಮತ್ತು ಅವರ ಸೇವೆಗೆ ಹೃತ್ಪೂರ್ವಕ ಧನ್ಯವಾದಗಳು.

ಸಕಾಲದಲ್ಲಿ ಡಿ.ಟಿ.ಪಿ. ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ ಚಂದಾ ಗ್ರಾಫಿಕ್ಸ್ ಮಾಲಕರಾದ ಶ್ರೀಚಂದ್ರಹಾಸ ನಾಯ್ಕರಿಗೂ, ಮುಖಪುಟದ ವರ್ಣವಿನ್ಯಾಸ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ ಡಿಜಿಟಲ್ ವರ್ಲ್ಡ್ ನ ಮಾಲಕರಾದ ಶ್ರೀ ಗಿರೀಶ ಆರ್. ಭಟ್ಟರಿಗೂ, ಅಂದವಾಗಿ ಮುದ್ರಿಸಿಕೊಟ್ಟ ಶಿವಾ ಆಫಸೆಟ್ ಪ್ರಿಂಟರ್ಸ್ ನ ಮಾಲಕರಾದ ಶ್ರೀ ಡಿ. ಕೆ. ಹೆಗಡೆಯವರಿಗೂ, ಪುಸ್ತಕವನ್ನು ಅಂದವಾಗಿ ಜೋಡಿಸಿ, ಸಿದ್ಧಗೊಳಿಸಿ ಕೊಟ್ಟ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ ಮುದ್ರಣಾಲಯದ ಮಾಲಕರಾದ ಶ್ರೀ ಶಂಕರ ಹೆಗಡೆಯವರಿಗೂ ಹೃತ್ಪೂರ್ವಕ ಧನ್ಯವಾದಗಳು.

ಸ್ಥಳ : ಹೆಗಡೆ

ದಿನಾಂಕ : 15-08-2024 (ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯೋತ್ಸವದಿನಮ್)

ಸಂಪಾದಕರು

[ಸಂಪಾದಕ ಮಡಳಿಯ ಪರವಾಗಿ]

*****

PROLOGUE

Journal of Veda Samskrita Academy was included in UGC CARE List since October 2021. I personally feel that, the efforts of the Advisory Board and the grace of God made this difficult task possible. Any way our sincere efforts are in progress. Therefore 18th, 19th, 20th and 21st Volumes were published under UGC CARE List.

But from July 2023, our Journal was deleted from UGC CARE List. Even today we do not know the exact reason for this Infact. This is a little-bit set back for us. Still we are recognition. Now the 23rd Volume is redy for publication.

We have already notified in our Web-site with regard to non-inclusion of our journal in UGC Care List from July 2023. Anyway more than **Thirty (30)** scholars have sent their articles for publication. Academy is grateful to them. Our efforts are in progress for the inclusion of our journal in UGC CARE List. Effort is ours and the ultimate fruit is by the grace of God. As usual, our all Volumes will be published in time, with out fail, by the whele hearted co-operation of the research scholars.

Infact, we received more than **30** articles; Advisory Board selected **29** articles only. As the chief editor of the journal, I express heartfelt gratitude to all the honourable members of the Board.

VIII

Present volume contains **15** Samskrita articles, **5** English articles, **4** Hindi articles and **5** Kannada articles. All these articles are concerned with Art, Literature, Indian culture and tradition.

Honourable members of editorial board especially 1) **Prof. N. Laxminarayana Bhat** (Udupi), 2. **Prof. Ramachandra Bhat**, (Sirsi), 3) **Prof. Shankara Nagesha Bhat**, Baligadde, (Swarnavalli Math), 4) **Dr. U. G. Shastri** (Hegde) 5) **Dr. G. L. Hegde** (Kumta), 6) **Prof. Narayan Acharya** (Tirupati), 7) **Dr. Nagaraja G. Bhat** (Holanagadde, Kumta) (8) **Dr. Vighneshwar Bhat** (Mysuru) have rendered their valuable service in editing these articles.

We are grateful to all these dignitaries for their co-operation and service. We are grateful to **Ganesh Joshi** for website work, **Chandahas Naik**, Chanda Graphics, Kumta, for his timely DTP work. Similarly our heartfelt gratitude to **Girish R. Bhat**, who has designed the cover-page beautifully and our thanks to **D.K.Hegde**, Shiva Offset Printers, Kumta and **Shankara Hegde**, Shree Krishna Mudranalaya, Hegde.

Hegde

15 August, 2024 (Independence Day)

Editor in Chief

[On Behalf of Editorial Board]

*****

प्राक् कथन

२०२१ से शुरु करने को हमारा संशोधन पत्रिका का नाम यु. जि.सि. केर लिस्ट से जुड गया था। इस के पीछे हमारा सलाह मण्डल (Advisory Board) का परिश्रम एवं भगवत् अनुग्रह समझता हूं। हमारा परिश्रम ऐसे ही चलता रहा, परिणाम स्वरूप १८, १९, २०, २१ वां संपुट भी यु. जि. सि. केर लिस्ट में ही प्रकट हुवा।

लेकिन २०२३ जुलाई से लेके यु. जि. सि. केर लिस्ट से हमारी पत्रिका का नाम हटाया गया। हटाया जाने का कारण अभी तक हम को पता नहीं चला। यह हमारे परिश्रम में थोडा बाधा किया। फिर भी हम हिम्मत से हमारा प्रयत्न चाली रखा। अब २२ वां संपुट लोकार्पण के लिये तय्यार है।

हम अपने वेबसाईट में प्रकटित किये थे कि २०२३ जुलाई से हमारे पत्रिका का नाम यु. जि. सि. केर लिस्ट में नहीं है, फिर भी पत्रिका के अभिमान से ३० से भी ज्यादा विद्वानों ने प्रकाशन के लिये अपना प्रबन्ध भेजा है। उन सभी को हृदय से धन्यवाद।

यु. जि. सि. केर लिस्ट में पत्रिका का नाम वापस मिलाने की प्रयत्न जारी है। हम कोशिस तो करेंगे हि, फल भगवान के उपर छोडते है। जैसे पिछले १७ संपुट सहृदयों के शुभ कामना से लोकार्पण हुवा था, वैसे ही अगले संपुट भी निःसंशय लोकार्पण होगा, होते रहेगा।

१५ लेखन संस्कृत में, ५ लेखन आंग्लभाषा में, ४ लेखन हिन्दी भाषा की, ५ लेखन कन्नड भाषा में हैं।

सभी भारतीय परंपरा-कला-साहित्य प्रतिपादक है। ३० से भी ज्यादा लेखनों में अड्डाईसरी बोर्ड से चुना गया २९ लेखनों को ही प्रकटित कर रहे हैं। इस कार्य को संपूर्ण सहयोग देने का अड्डाईसरी बोर्ड के सभी सदस्यगण अभिनन्दना के पात्र हैं।

प्रकाशन के लिये आये २५ लेखनों का काम में उडुपि के निवृत्त प्रांशुपाल प्रो. एस्. लक्ष्मीनारायण भट्ट जी, उम्मचगि के निवृत्त प्रांशुपाल प्रो. रामचन्द्र भट्ट जी, स्वर्णवल्ली के सेवा निवृत्त अद्वैत शास्त्र प्राध्यापक प्रो. शंकर नागेश भट्ट जी बालिगद्दे, द्वैतवेदान्त प्राध्यापक प्रो. नारायण आचार्य जी, कुमटा के निवृत्त कन्नड प्राध्यापक एवं कर्नाटक

यक्षगान अकाडेमी अध्यक्ष प्रो. जि. एल्. हेगडे जी, हेगडे के निवृत्त प्रांशुपाल प्रो. यु. जि. शास्त्री जी, होलनगद्दे के प्रसिद्ध आयुर्वेद वैद्य डा. नागराज भट्ट जी, मैसूरु के माता अमृतानन्दमयी संस्था के डा. विघ्नेश्वर भट्ट जी, इन लोगों ने सहकार किये हैं। ये सभी अभिनन्दनार्ह हैं, इन की सेवा को मुक्तकण्ठता से श्लाघता एवं हृत्पूर्वक धन्यवाद समर्पण करता हूँ।

हमारे पत्रिका के प्रारंभ से अबतक अनमोल सलाह देके अकाडेमी के वेबसाईट में हमारे गतिविधियों को अपलोड करने में निष्ठा से सहयोग देने वाले भ्रातृस्वरूप एवं आत्मीय मित्र श्री गणेश जोशी जी को विशेष अभिनन्दन करता हूँ तथा उन की सेवा को हृत्पूर्वक धन्यवाद।

समय पर डि.टि.पि. तैयार कर के देनेवाले चन्दा ग्राफिक्स के मालिक श्री चन्द्रहास नायक जी को, मुखपृष्ठ वर्ण विन्यासक डिजिटल वर्ल्ड के मालिक श्री गिरीश आर्. भट्ट जी को, सुन्दरता के साथ मुद्रित किये शिवा आफसेट प्रिंटेर्स के मालिक श्री डि. के. हेगडे जी को, पुस्तकों को क्रमबद्ध तैयार कर के दिये श्री कृष्ण मुद्रणालय के मालिक श्री शंकर हेगडे जी इन सभी को सादर धन्यवाद।

गौरवादरों के साथ।

स्थल : हेगडे

दिनांक : १५-०८-२०२४ (स्वातंत्र्योत्सव दिन)

संपादक

[संपादकमण्डलीपरतः]

*****

॥ मार्गारब्धाः सर्वयत्नाः फलन्ति ॥

*****

EDITORIAL ADVISORY BOARD

Dr. Gopakrishna Hegde, Hegde JyotishaShastra & Dharma Shastra Vidwan Mobile : 9741847399 E-mail : gopalkrishnh9@gmail.com	Editor in Chief Director, Veda Samskrita Academy (Regd.) # 1347, Kalkod Road, HEGDE-581330 Kumta, Uttarakannada, Karnataka
---	--

BOARD OF EXPERTS AND REFEREES

Prof. Viroopaksha V. Jaddipal, Ujjain Mobile : 9440002813 E-mail : vvjaddipal@gmail.com	Secretary, Maharshi Sandipani Rashtriya Vedavidya Pratishthan Vedavidya Marg, Chintaman Ganesh, P.O. : Jawasiya-456006, Ujjain, Madhyapradesh
Prof. N. Laxminarayana Bhatta, Udupi Mobile : 9481750414 E-mail : nlbhat.narasipura@gmail.com	Rtd. Principal, S.M.S.P. Samskrita College, Udupi-576101, Karnataka
Prof. Shankar Nagesha Bhat, Baligadde Mobile : 9480954301 E-mail : sbaligadde62@gmail.com	Rtd. Professor, Dept. Of Advaita Vedanta Shastra Samskrita College, Swarnavalli Matha, P.O. : Mathadevala- 581336, Sirsi, Uttarakannada, Karnataka
Prof. Venkataramana Hegde, Mysuru Mobile : 9480476144 E-mail : vhegde1968@gmail.com	Professor, Dept. Of Dharma Shastra, Govt. Maharaja Samskrita College, New Sayyajirao Road, Mysuru-570024, Karnataka
Dr. U. G. Shastri, Hegde Mobile : 9449992160 E-mail : ugshastri260391@gmail.com	Rtd. Principal 'Manasa' Pancharabena, P.O. : HEGDE-581330 Kumta, Uttarakannada, Karnataka
Dr. G. L. Hegde, Kumta Mobile : 9448441190 E-mail : glhegde@gmail.com	Rtd. Professor, Research Guide, Kannada Vishwa Vidyalaya, Hampi 'Amrutavarshini' Manaki, Kumta-581343, Uttarakannada, Karnataka
Dr. Narayan Pujar, Tirupati Mobile : 9490077161 E-mail : nspm12@gmail.com	Professor, Dept. Of Dvaita Vedanta Shastra National Sanskrit University, Tirupati-517507, Andhrapradesh
Dr. Nagaraja G. Bhat, Holanagadde Mobile : 9535668177 E-mail : nagarajayu@gmail.com	'Shreenaga Ayurdhama' Holanagadde-581351, Kumta, Uttarakannada, Karnataka
Dr. Bhaskar Bhat, Joshi, Bengaluru Mobile : 9742269403 E-mail : joshi.bhat@gmail.com	Professor, H.O.D. of Nyaya Vaisheshika Karnataka Samskrita University, Chamaraja Pete-560018, Bengaluru, Karnataka
Dr. Vigneshwar Bhat, Mysuru Mobile : 9449677863 E-mail : vigneshwarbhat@ymail.com	Assistant Professor, International Centre for Spiritual Studies & Dept. of Languages, Amrita Vishwa Vidyapeetham, Mysuru Campus, # 114, 7 th cross, Ring Road, Bogadi 2 nd stage, Mysuru - 570026, Karnataka
Prof. Shridhar Bhat, Ainkai Mobile No. : 8660750311 E-mail : ainkai827@gmail.com	Dept. of Sanskrit and Vedic Studies, Sri Sathya Sai University for Human Excellence, Navanihala, Kamalapur, Kalaburagi- 585313, Karnataka
Dr. Ravindra Krishna Bhat, Soori (राज्योत्सवप्रशस्तिपुरस्कृतः) Mobile No. : 9448028443 E-mail : sooribhat3@gmail.com	Head Master (Inc.), Govt. H. P. S. Holanagadde "Shreedhara Nilaya", Pancharabena P.O. : Hegde- 581330, Kumta, Uttarakannada, Karnataka

*****

शैशवे अभ्यस्तविद्या साक्षात् कामधुग्भवति (शैशवे भारतीयसंस्कारपरम्परा)

Prof. Shridhar Bhat, Ainkai

Dept. of Sanskrit and Vedic Studies

Sri Sathya Sai University for Human Excellence

Navanihala, Kamalapur,

Kalaburagi- 585313, Karnataka

Mobile No. : 8660750311

E-mail : ainkai827@gmail.com

सनातनभारतीयसाहित्ये आम्रायस्य स्थानम् सर्वोपरि वर्तते । भारतीयसनातनधर्मव्यवस्था वेदायत्ता एव । वेदमाता एव सत्यधर्मनिरूपणे स्वतन्त्रभावेन प्रमाणम् प्रदर्शयति । कदाचित् श्रुतिस्मृतिविरोधे सति तत्र श्रुतिरेव गरीयसी । स च वेदः एव भारतशब्दस्य भारतीयत्वम् प्रतिपादयति ।

तद्यथा – "भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वसु जन्तुषु । तरति आत्मशोकान् भारतम् इत्यभिधीयते ॥" इति ।

वेदः सर्वज्ञानमयो हि सः इति मनुना उक्तम् । इयम् प्राचीना उक्तिः । "भा" नाम प्रकाशः, कस्य प्रकाशः इत्युक्तौ वेदस्य अर्थात् ज्ञानराशेः प्रकाशः । आपस्तम्भश्रौतसूत्रे श्रूयते एवम् मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् इति । अपौरुषेयम् वाक्यम् वेदः इति । ऋषिमुनिजनानाम् तपानुष्ठानसमये तेषामन्तरङ्गे प्रस्फुरत् ज्ञानप्रभा । ते समाधौ ज्ञानचक्षुषा तत्त्वस्वरूपम् अपश्यन् । वेदमन्त्रमहिमा साक्षात्कृतः आसन् । वेदवाङ्मयेषु समस्तजीवजन्तूनाम् योगक्षेमरहस्यम् सम्यगुपस्थापितम् वर्तते । श्री शङ्करभगवत्पादाः अलिखन् स्वीये तैत्तिरीयभाष्ये एवम् । श्रुतिरियम् सहस्रशो मातृवत् हितैषिणी सर्वान् पालयति पोषयतीति । श्रुतिश्च नः प्रमाणम् अतीन्द्रियार्थविज्ञानोत्पत्तौ (ब्र,सू,भा,२-३-१) । यथाभूतार्थवादित्वात् वेदस्य (बृ,उ,भा,१-४-१०) । गर्भस्थ एव च वामदेवः प्रतिपेदे ब्रह्मभावम् इति वदन्ती.....जन्मान्तरे विद्योत्पत्तिं दर्शयति (ब्र,सू,भा,३-४-५१) अनुभवरूढमेव च विद्याफलम् न क्रियाफलवत् इति (ब्र,सू,भा,३-४-१५) इमानि बहूनि वचनानि वेदस्य महिमानम् उपवर्णयन्ति ।

भारतीयानाम् सर्वेषाम् इदम् द्योतते यद् सर्वजनेषु सर्व सात्विकविषयेषु रतिः इष्टार्थसंयोगजा प्रीतिः इति बृहदारण्यके श्रूयते (१.४.३) । रतिः नाम प्रीतिः, आदरता वा साधननिरपेक्षाबाह्यविषयप्रीतिमात्रम् इति छान्दोग्ये समालक्ष्यते (७-२५-२) । अयमेव आशयः मुण्डकभाष्ये (३-१-४) च दृश्यते । अस्माकम् पूर्वजानाम् इतिवृत्तम् पश्यामश्चेत् तत्र ज्ञायते यत् तेषाम् सूक्ष्मादृष्टिः ज्ञानाधिगमे शैशवे मुख्यसंस्काररूपेण आसीदिति । जीवजगदीश्वरविषये, समस्तस्य समजसमाजस्य स्वास्थ्यसंरक्षणविषयेषु च महानादरः तैः प्रदर्शितः । जननमरणमीमांसाविषये तैः अत्यन्तम् सूक्ष्मेक्षिकया दृष्ट्या जागरूकतया च चिन्तितम् । विचारोऽयम् कठोपनिषदि भगवद्गीतायाम् च उपन्यस्तम् संसारसागरात् कथम् तरेयम् । जन्मजरारोगाद्यनेकानर्थस्य विमुक्तिरस्तिवा, अस्माकम् जीवनस्य महदुद्देश्यम् किम् । कथमस्माभिः प्रवर्तितव्यम् इति । तदर्थम् महान् प्रयासो विहितः । वेदरहस्यम् अभ्युपगन्तुम् वेदाङ्गानि रचयामासुः नैके महामनीषिणोराचार्यप्रवराः । वेदोक्तस्य तत्त्वरहस्यस्य प्रकाशनाय बहूनि स्मृतिग्रन्थरत्नानि अलिखन् । तेषु स्मृतिग्रन्थेषु गृह्यसूत्रेषु च समस्तस्य मनुकुलस्याभ्युदयनिःश्रेयसावाप्तये स्वाध्यायविधिः, अध्यात्मप्रदः तापत्रयनिवारणपरः बहवोमानवजीवनमौल्यप्रदोपदेशः सम्यगुपस्थापितः । तत्र समुपलभ्यमानप्रमाणबलेन एकस्याः व्यक्तेः समस्तस्य अवस्था विशेषस्य संरक्षणार्थम् किमस्माभिः कर्तव्यम् इति निगदितम् । तत्रोक्तप्रमाणमाश्रित्य यथामतिरत्र प्रारम्भिक बाल्यावस्थायाः संरक्षणविधानम् निरूपयिष्यते ।

-बाल्यकौमाराद्यवस्थाविषयेषु तथा ब्रह्मचर्यगृहस्थाद्याश्रमपालननियमेषु च सम्यगुपन्यस्तम् । बाल्यम् नाम न स्तनन्दनत्वम्, न किशोरत्वम् वा अपि तु सा एका शैशवावस्था । श्रीशङ्करभगवत्पादाः ब्रह्मसूत्रभाष्ये (३-४-४७) तथा बृहदारण्यकभाष्ये (३-५-१) च उपवर्णयन्ति एवम् बाल्यम् नाम ज्ञानबलभावः, युक्तितः असम्भावानिरासरूपमननम्, शद्धीत्वम् वा इति अन्यत्र माण्डूक्यकारिकाभाष्ये (४-९०) लिखन्ति बाल्यम् नाम दम्भदर्पाहङ्कारादिराहित्यम्, युक्तितः श्रुतार्थानुसन्धान-कुशलत्वम् इति । तस्याम् अवस्थायाम् शैशवे अस्माभिः कथम् वा गुणादानरूपसंस्कारम् संपापनीयम् दोषस्य अपनयनम् कथम् वा कर्तव्यम् इति । श्रीशङ्कराचार्याः ब्रह्मसूत्रभाष्ये अलिखन् एवम् । संस्कारो नाम... संस्कार्यस्य गुणाधानेन वा स्याद्दोषापनयनेन वा इति (ब्र,सू, भा,१-१-४) । येन अनुष्ठितेन वस्तुनः गुणाधानं दोषनिरासो वा भवति सः । सः संस्कारः एकः पाकः इति समर्थितम् छान्दोग्ये भाष्ये (५-१०-६) आचार्यैः उक्तम् । अनेन बालः अपनीतदोषो भवति । यदा अनुष्ठितेन विधिना केनचित् यस्मिन् गुणाधानं दोषापनयनो वा जायते सः, संस्कारक्रियाभूतो भवति (ब्र,सू,भा१-१-४) । तदर्थम् स्मृतिषु उक्तम् संस्कारैः संस्कृतपूर्वैः.....ब्राह्मं पदमवाप्नोति यस्मान्न च्यवते पुनः इति । अनेन ज्ञायते यत् सः नित्यम् अष्टगुणैर्युक्तः भवतीति ।

एवम् विचार्यमाणे सति सनातनभारतीयधर्मपरम्परायाम् अयम् विषयः संस्काररूपेण मुख्यतया परिगण्यते । वेदोऽपदेशोऽपि एवमेव समालक्ष्यते । " लोके धर्मिष्ठम् प्रजा उपसर्पन्ति । धर्मेण पापमपनुदति । धर्मे सर्वम् प्रतिष्ठितम् । तस्मात् धर्मं परमं वदन्ति"। (यजुः,वेद,तै,आ १०- प्र,पा अनु, ६३) इति ।

स्वाध्यायरूपो यज्ञः अभ्युदयनिःश्रेयससिद्धये कारणम् भवति । तदर्थं धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा इत्युक्तम् । अर्थात् धर्म एव जगतः आधारस्तम्भः इति । किमर्थम् धर्मेण विधृताः प्रजाः इत्युक्तौ भूतानाम् अहिंसार्थाय धर्मप्रवचनम् कृतम् इति उत्तरम् । विद्वद्भिः सेवितः, सद्भिः नित्यम् अद्वेषरागिभिः हृदयेन अभ्यनुज्ञातः अयम् धर्मः । न केवलम् वेदे एवमुक्तम् परमेष्ठिना ब्रह्मणा अपि एवमेव आदिष्टम्, तस्मात् एष धर्मः सनातनः इति स्मृतिषु उद्धोषितम् महता कण्ठरवेण । अहिंसा, सत्यमक्रोधः, तपः, दानं, दमः मतिः, अनसूया, अमात्सर्यम्, अनीर्षा इत्याद्याः धर्मस्य सनातनस्य सामान्यलक्षणानि भवन्ति । पुनरपि दशकं धर्मलक्षणम् इत्युक्तम् । तद्यथा-

धृतिः क्षमादमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहम् । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ इति ।

एवम् वेदस्मृतिसदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ इति ।

सद्भिर्दि धर्मजिज्ञासा क्रियते यत्र, तत्र परमं प्रमाणं श्रुतिरेव हि शङ्कराद्यैः आचार्यप्रवरैः स्वभाष्ये समुद्धोषितम् ।

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयः धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः इत्यादीनि वचनानि अत्र परमप्रमाणानि भवन्ति । मनुयाज्ञवल्क्य-हारीतवसिष्ठप्रभृतयो महामनीषिणः स्वीयग्रन्थेषु वेदार्थनिर्णयम् श्रुत्युक्तक्रममनुसृत्यैव चक्रुः । तस्मात् वेदोक्तो धर्म एव सर्वदा अस्माभिः अनुष्ठेयः, नान्यथा । एवम् मानवः श्रुति-स्मृति-उदितं धर्ममनुतिष्ठति सः कीर्तिमान् भवति स एव परमसुखीति निर्णयते जगतीतले अस्मिन् । एवम् श्रुतिस्मृत्युक्तकर्माचरणद्वाराचित्तशुद्धिप्राप्य एव मानवः अभ्युदयनिःश्रेयसफलमवाप्नोति ।

एवम् सनातनज्ञानविज्ञानपरम्परा शास्त्रेषु प्राचीनैराचार्यप्रवरैः सम्यग् विवेचिताः सिद्धान्तिता च वर्तन्ते । मातापितृ-गुरूणां च शुश्रूषा यत्र क्रियते सः अवश्यम् त्रिषु लोकेषु यशः प्राप्य सुमहत्फलम् विन्दते इति । इयम् परम्परा अस्माकम् तत्र समष्टिदृष्ट्या सम्यगुपदिष्टा च संस्कारात्मना । शैशवे एव बालानाम् संस्कारः, विद्यार्जवपाटवत्वम् सुस्पष्टतया निर्धारितम् । अत्र प्रमाणम् आचार्यवान् पुरुषो वेद, समित्पाणिः श्रोत्रियम् ब्रह्मनिष्ठम् इत्यादीनि वचनानि । तेन मार्गेण यः पुमान् जिगमिषति सः मेधावान् प्रज्ञावान् भूत्वा लोकसंग्रहकर्मणि समर्थो भवति । बाल्ये एव तेन धर्मस्य तत्वरहस्यम् ज्ञातव्यम् । सत्य-तपो-दम-शमादिभिः सहैव स्वाध्यायः प्रवचनम् चानिवार्यत्वेनानुशिष्यते । यदा सम्यग्शास्त्रार्थतत्त्वम् अभ्युपगच्छति छात्रः तदा एव मनुष्यत्वम्, मुमुक्षुत्वम्, महापुरुषसंश्रयत्वम् (वि,चू,३) च अवाप्नोति । तद्वारा कीर्तिमान् भवति ।

एवम् माणवकः कीर्तिम् सुखम् च प्राप्य आदर्शपुरुषो लोकसंग्रहदक्षो अपि भवति । शिक्षाग्रन्थेषु चलिखितम्, छात्राणाम् सकलदर्शनज्ञानम्, आस्तिक्यम्, शारीरिकवाचिक-मानसिकहार्दिकबौद्धिकसमुन्नतिः प्रतिपाद्यते अनेन । इति तु शास्त्रोक्तव्यवस्था, वेदोपनिषदुक्तान्तः यन्मया उपस्थापितः । इतः परम् लौकिकदृष्ट्या तु केचन विषयाः स्व मेधया अनूद्यन्ते ।

तद्यथा - यद्यपि मानवः मतिमान् बुद्धिमान् विचारवान् वर्तते इति च वयम् जानीमः । तथापि तस्य मतिः सूक्ष्माति सूक्ष्मविषयेषु न प्रवर्तयति । "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इत्यादीनि श्रुतिवचनानि सन्ति । बाह्यदृष्ट्या भीतो अर्जुनः स्वस्वामिनम् भगवन्तम् वासुदेवम् यदा प्रार्थयति । "तदा भगवान् दिव्यम् ददामि ते चक्षुः..... पश्य मे योगमैश्वरम्" (भ,गी,११-८) इति कथयति । अनेन किम् ज्ञायते इत्युक्तवौ बाह्यरूपमवलम्ब्य यत् क्रियते तदल्पमेव तदपेक्षया अन्तःचक्षुषा साधयितुं शक्यते इति । द्वापरान्ते भगवान् कृष्णद्वैपायनो व्यासः वेदान् चतुर्धा विव्यास । स्वशिष्यान् आहूय तेभ्यः क्रमशः चतुर्वेदान् पैल-वैशंपायनजैमिनिसुमन्तुप्रभृतिभ्यः उपदिदेश । तदारभ्य लिपिविज्ञानस्य प्रादुर्भावः समजनि । अत्रत्य अधीतिविधानम् वयम् किञ्चित् पश्यामश्चेत् तदा ज्ञायते अस्माकम् शास्त्रीयपरिकल्पना कथमासीदिति । ते च विधिविशेषाः शास्त्रेषु प्रसिद्धास्सन्ति ।

आदौ श्रवणविधिः बाल्ये कौमारे च अयम् विधिः सम्यगनुष्ठीयते गुरुपरम्परासु । अत्र श्रवणम् आम्नायस्य यथा भवति तथा अर्थानुसन्धानपूर्वकम् शब्दग्रहणमपि भवति । श्रवणविधेः सामर्थ्यम् बाल्ये एव वस्तुविषयधारणम् अनेन विधीयते । अत्र मन्त्रवर्णकानाम् कोशादिग्रन्थानाम् कण्ठस्थीकरणम् भवति । द्वितीयम् तावत् मननम् । मननेन विषयाणाम् विवेचनम् भवति । तृतीयो विधिः निदिध्यासनम् अधीतस्य शास्त्रस्य पुनःपुनः विषयविवेचनम् चिन्तनम् विधीयते । प्रश्नप्रतिवचनविधानम् उपनिषत्सु प्रसिद्धम् । एवमेव स्वाध्यायो अध्येतव्यः इति साक्षात् श्रुतिरेव आदिशति । वादविधिः अधीतस्य विषयस्य मुक्तचिन्तनम् अत्र क्रियते स्थूणानिखननन्यायेन । अनुकरणविधानम् प्राकृतिकविधानम्, प्रयोगविधिः, सहवासविधिः, शुश्रूषाविधानम्, तपानुष्ठानविधिः, अनुग्रहविधिः एवम् उपनिषदुक्तविधानानि बाल्ये एव माणवकम् संस्करोति । ततःपरमपि स्वमेधाप्रज्ञाबलेन अध्यारोप-अपवादविधिना, दृष्टान्तविधानेन, कथा-उपदेश-प्रवचानादिना बोधनप्रकारेणापि बाल्ये छात्रवृत्तित्वम् साधयति । अत्रापि बोधनप्रकाराः दर्शनशास्त्रपरम्परायाम् महत्वम् अनुवदति । एवम् प्राचीनप्रबोधनविधिना माणवकः सुसंस्कारसम्पन्नो भवति । अनेन प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञाप्रतिष्ठिता इति ऐतरेयोपनिषदुक्तप्रकारेण सः बालः तद्धि तपः तद्धितपस्वी च भवति ।

एवम् अस्ति शैशवे भारतीयसंस्कारपरम्परा । इयम् ज्ञाविज्ञानपरम्परा अस्माकम् प्राचीनगुरुकुले सुष्ठु सुरक्षितमासीत् । यदा पाश्चात्यानाम् आक्रमणम् भरतखण्डे अभूत् तदारभ्य इयम् परम्परा नष्टाभवत् । बह्व्यः वेदशाखाः अस्तङ्गताः, अस्माकम् मेधा-प्रज्ञाशक्तिरपि अपगता, ह्रासं गता च । अद्य भारतदेशे गुरुकुलस्य स्थापनम् ग्रामे ग्रामे सम्पन्नं भवति चेत् तदा एव बाल्ये संस्कारयुक्तविद्याभिवृद्धिः भवेत् । तदा विकसितभारतम् वयम् अर्थतश्च पश्यामः । यथा गृहनिर्माणवसरे पञ्चाङ्गस्य प्रतिष्ठापनम् दृढतया भवेत् तदा एव गृहस्य सौष्ठवम् सिद्ध्येत् । माणवकानाम् कृते बाल्यावस्था संस्कारदृष्ट्या च स्वर्णयुगवत् प्रतिभाति । भारतस्य नूतनशिक्षाविधानेषु इयम् प्रक्रिया यदा अनुष्ठीयते, तदा प्रपञ्चे भारतः गुरुत्वम् गौरवम् च प्राप्नुयात् । सुरसरस्वत्याः सततसमाराधकानाम् अस्माकम् भारतीयतत्त्वविदाम् मनसि शैशवे एव अन्तःरङ्गशुचित्व-बहिरङ्गसमत्वरूपशैक्षणिकप्रणालिका जागरूका भवतु इति भगवन्तम् अभ्यर्थयामो वयम् । श्री शङ्करभगवत्पादाः समुद्धोषयन् यत् तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये "विद्यायाम् सर्वेषां चाधिकारः" इति । सम्प्रति वयम् प्रतिजानीमः शैशवे अभ्यस्तविद्या मानवस्य जीवने कामधुग्भवतीति ।

कविकुलगुरोः कालिदासस्य वचनम् (रघुवंशमहाकाव्यम् १-८) शैशवे अभ्यस्तविद्यानाम् इत्यादिश्लोकाः अस्माभिः सर्वदा मनसि स्थापनीया एव । जीयात् गीर्वाणभरती ।

वर्धतां गुरुकुलपरम्परा । अभिवर्धताम् आत्मोन्नतिः । इति शम् ।

*****

शास्त्राध्ययनं किमर्थम् ?

Dr. Madhusudan Adiga

Literature Assistant

S.K.S.V.A. College, Adichumchanahiri

Mandya- 571811, Karnataka

Mobile No. : 6362663102

E-mail : adiga.madhusudan945@gmail.com

विदितमिदं समेषां यत्लोकः सर्वदा सुखमेव काङ्क्षति इति । अतः जीवनयात्रायां सम्यगित्यत्तां परिकल्प्य जिजीविषति जीवति च । अत्र जीवने इत्यत्तां कः कल्पयति ? केन विधानेन कल्पयति ? इत्यादयः प्रश्नाः सम्भवन्त्येव । तत्र इदमेव उत्तरं स्यात् "यत्जीवलोकस्य बुद्धिमवस्थापयति तत्" इति । लोके सर्वेषां जन्तूनां बुद्धिपूर्वा प्रवृत्तिः अनुभवसिद्धा ; जानाति इच्छति यतते इत्येव प्रणाली सर्वत्र दरीदृश्यते । तस्मात्बुद्धिपूर्वा प्रवृत्तिं प्रतिबुद्ध्यवस्थापकं "शास्त्रम्" एव कारणमिति भावयामः । अतः शास्त्रपदार्थः सर्वदौ विज्ञेयो भवति ।

शास्त्रं नाम किम् ?

'शासु' धातोः औणादिक-'ष्टृन्' प्रत्यययोगान्निष्पन्नः शास्त्रमिति शब्दः "शिष्यते अनेन" इत्यर्थं पुरस्कृत्य लोकस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मौ बोधयति । अत एव तद्वोधकवाक्यजालरूपाणां ग्रन्थानामपि शास्त्रमिति नामधेयं लोके प्रसिद्धम् । तदुक्तमभियुक्तैः

"प्रवृत्तिर्वानिवृत्तिर्वा नित्येन कृतेकेन वा । पुंसां ये नोपदिश्ये ततच्छास्त्रमभिदीयते ॥" इति ।

लोकस्य कृते "एवं कुरु, एवं माकुरु" इति नित्येन वेदवचनेन, अनित्येन आप्तानाम् ऋषीणां वचनेन च क्वचित् आचारादिषु प्रवृत्तिः क्वचित् आचारतः निवृत्तिः येन वाक्येन समुच्यते तद्वाक्यं शास्त्रं भवति इति तदर्थः । ननु लोके प्रवृत्तयः निवृत्तयश्च नैकविधाः सन्दृश्यन्ते; सर्वत्र किं शास्त्रं कारणम् ? बुभुक्षितः भोजने, मलिनः स्नाने, पिपासुः पाने, श्रान्तो निद्रायाम् च प्रवर्तते इत्येवं क्रमेण तत्र तत्र प्रवृत्तिः सहजं दृश्यते ; बुभुक्षितोऽपि विषसम्पृक्तात् अन्नात्, पिपासार्दितोऽपि अतिमलिनाज्जलाच्च निवर्तते इत्येवं क्रमेण निवृत्तिरपि सहजं दृश्यते । "मलिनः स्नायात्, बुभुक्षितः अश्नीयात्, तृप्तः भोजनादिषु न प्रवर्तते इत्यादि प्रवृत्तिनिवृत्तिबोधकवाक्यं नास्ति; एवं तर्हि शास्त्रस्य कुत्र उपयोगः ? इति चेन्न । सर्वा अपि प्रवृत्तिनिवृत्तयः न शास्त्रमूलाः; काश्चन रागमूलाः, काश्चन द्वेषमूलाश्च भवन्ति । अतः ताः सर्वाः न शास्त्रविषयाः; अपि तु याः धर्ममूलाः धर्मफलाश्च भवन्ति ताः शास्त्रविषयाः । अतः ताः प्रतिशास्त्रं कारणमिति निश्चयः । तथाहि "अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः" इति वाक्यं जीविनः स्वर्गरूपाभ्युदयहेतुभूते यागे प्रवृत्तिं जनयत्शास्त्रं भवति । एवमेव "माहिंस्यात्सर्वा भूतानि" इत्यपि वाक्यं जीविनः नरकरूपानिष्टफलजनकहिंसायाः निवृत्तिं बोधयत्शास्त्रं भवति । अपि च लोके द्विविधः पुरुषार्थस्य मार्गः अस्ति । यत्र दृष्टः पुरुषार्थः तत्र अनादिसिद्धलोकव्यवहारः प्रवृत्तिकारणं वा निवृत्तिकारणं भवति तथैवान्वयव्यतिरेकदर्शनात् (बुभुक्षा - भोजनम् - तुष्टिः) । यत्र अदृष्टः पुरुषार्थो भवति स्वर्गादयः नरकनिवृत्तिरूपश्च तत्र शास्त्रमेव प्रवृत्तिकारणं निवृत्तिकारणं च नान्यत् । तदुक्तं जयन्तभट्टेन "अदृष्टे स्वर्गापवर्गमात्रे नैसर्गिकमोहान्धतमसविलुप्तलोकस्य लोकस्य शास्त्रमेव प्रकाशः । तदेव सकलसदुपायदर्शने दिव्यं चक्षुरस्मदादेः; न योगिनामिव योगसमाधिजज्ञानाद्युपायान्तरमपीति" इति । अत एव विज्ञायते "इदं च शास्त्रं इन्द्रियातीतमस्वर्गादिरूपम् आमुष्मिकमर्थं तथैव देशतः कालतः विप्रकृष्टमैहिकमप्यर्थं बोधयत्पुरुषस्य शिवं शरणम्" इति ।

शास्त्रप्रयोजनम्

प्रायः पुरुषाणां योगक्षेमनिर्वहणं, कार्याकार्यव्यवस्थापनं चेति द्वयमेव शास्त्रस्य प्रधानं प्रयोजम् । "शास्त्रि त्रयते च इति शास्त्रम्" इत्यर्थोऽपि लोके प्रसिद्धः । अयमर्थः प्रयोजनं पुरस्कृत्य निरूपितः । शास्त्रि नाम शासनं करोति इत्यर्थः । शास्त्रम् उपदेशद्वारा "एवं कुरु" "एवं माकुरु" इति प्रतिबोधनात्शासनं कुर्वतिहंतं प्रापयति अहिताग्निवर्तयति च । तस्मादिदं अलब्धप्रापकं योगकरमिति ज्ञायते । यश्च शास्त्रमनुसरन्त्यत्फलं प्राप्नोति तत्तस्य बुद्ध्यवधारणद्वारा त्रायते इति क्षेमकरं चेत्यपि ज्ञायते । अतः पुरुषाणां योगक्षेमनिर्वाहकं शास्त्रमिति स्फुटं विभावयामः ।

एवमेव कार्याकार्यव्यवस्था अपि शास्त्रेणैव भवति । तत्त्वार्थोपदेशपरं शास्त्रं यथार्थज्ञानं बोधयत्प्रमाणपदवीमधिरोहति । शास्त्रं समाश्रित्य यः पुरुषो ज्ञानवान्भवति सः निष्कम्पं प्रवर्तते, कार्यं सफलं साधयति च । असाधुविषयालिष्कम्पं निवर्तते, अकार्यं नाचरति च । तथाहि जीवने सर्वोऽपि जीवः "जानाति - इच्छति - यतते - करोति" इति ; एवमेव "जानाति - द्वेष्टि - निवर्तते - न करोति" प्रणालीद्वयमनुसृत्यैव जीवति । अत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणीभूतं यज्जानं इष्टसाधनत्वप्रकारकं अनिष्टसाधनत्वप्रकारकं च तत्शोधयत् (तस्य शोधनं कुर्वत) शास्त्रं प्रवृत्तिनिवृत्त्योः निरङ्कुशतां निवारयति । शास्त्रं स्वतः विधिनिषेधस्वरूपं सत्साङ्गशोहस्तिकः गजमिव पुरुषं स्वाधीनप्रवृत्तिमन्तं निवृत्तिमन्तं च कृत्वा तं पुरुषार्थेण सह संयुनक्ति नाम शास्त्रं सम्यग्ज्ञानेन सम्यगिच्छया सम्यक्प्रवृत्त्यासम्यक्कार्येण पुरुषं योजयति, अयथार्थज्ञानेन असमीचीनेच्छया अनुचितप्रवृत्त्या अकार्येण च वियोजयति धर्मादिपुरुषार्थं प्रापयति इत्यर्थः । अतः पुरुषस्य कार्याकार्यव्यवस्थितौ शास्त्रमेव परमं निदानम् । तदुक्तम्भगवता -

"यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्मकर्तुमिहार्हसि ॥" इति ।

एवमेव लोकसङ्ग्रहमपि शास्त्रस्य प्रयोजनकोटावेव परिभावयामः । लोके स्वभावतः चत्वारः एव पुरुषाः भवन्ति निश्चितमतिः, अज्ञः, सन्दिग्धः, विप्रतिपन्नश्च इति । अत्र निश्चितमतिः शास्त्रप्रणेता मुनिः अथवा तदधिगन्ता ; स तावत् न केनापि प्रतिपाद्यः । अन्ये त्रयः शास्त्रेणैव प्रतिपाद्याः भवन्ति । अतः निश्चितमतिः शास्त्रमाश्रित्य उपदेशेन अज्ञं, संशयसामग्र्यपनयनेन सन्दिग्धं, न्यायादिप्रयोगद्वारा विप्रतिपन्नं च प्रतिपादयेत् । अतः लोकसङ्ग्रहः शास्त्रेणैव कार्यः ।

शास्त्रप्रभेदाः -

शास्त्रस्य विद्यास्थानमिति अपरं नामधेयं लोके प्रसिद्धमस्ति । विद्या नाम पुरुषार्थसाधनज्ञानम्, तस्याः स्थानं नाम आश्रयः नाम उपायः । शास्त्रं तु "तादृशः उपाय एव" इति कृत्वा तदेव विद्यास्थानम् इति परिभावयामः । विद्यास्थानानि चतुर्दश इति अष्टादश इति च सस्मार्षुः मुनयः । तत्र श्लोकः -

"पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥" इति ;

"अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः । अर्थशास्त्रं च सम्भूय विद्या अष्टादशैव तु ॥" इति च ।

वेदाः शास्त्रपदवाच्या एव प्रवृत्तिनिवृत्तिबोधकत्वात् । वस्तुतः ते एव प्राधान्येन शास्त्राणि ; अन्यानि तदङ्गानि न्यायादीनि च तदर्थावगमोपकारकत्वात्तदर्थान्वाख्यानाच्च शास्त्राणि भवन्ति । श्रूयते च बादरायणीये सूत्रे 'शास्त्रयोनित्वात्' इत्यत्र शास्त्रपदं

वेदपरमिति । एवं च शिक्षादीनि वेदाङ्गानि, पूर्वोत्तरमीमांसे, न्यायवैशेषिकौ, अष्टादशमहापुराणानि, अष्टादशोपपुराणानि, मन्वादि धर्मशास्त्राणि, आयुर्वेदः, धनुर्वेदः, गान्धर्ववेदः (सङ्गीतशास्त्रं), अर्थशास्त्रं चेति विद्यास्थानानि साक्षात्परम्परया वा पुरुषाणां प्रवृत्तिनिवृत्तीबोधयन्ति शास्त्रपदवाच्यान्येव भवन्ति ।

विशिष्यशास्त्राणां प्रयोजनम् -

अपौरुषेयाः परमेश्वरप्रणीता वा वेदाः भारतीयसंस्कृतेः प्रतिपादकाः सकलविधपुरुषार्थाणां प्राप्तौपरमोपायभूताः पुरुषाणामत्यन्तमुपादेयाः भवन्ति । वेदार्थवित्तोके सर्वान् अतिशेते, ऐहिकमामुष्मिकं च फलमवाप्नोति । वेदाङ्गविदपि वेदार्थं सुष्ठु जानाति, विशेषतः व्याकरणवित्भाषां वैदिकीं लौकिकीं च विज्ञाय लोकमान्यो भवति निरन्तरं निरन्तरायं च स्वर्गमनुभवति । "एकः शब्दः सम्यक्ज्ञातः सुष्ठुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुकभवति" इतिभाष्यवचनं स्मरामः । मीमांसावित्त्वेदार्थं निर्णोति, वेदान्तप्रतिपादितानर्थान्नक्षति ; वेदान्तवित्ब्रह्मानुभूत्यानित्यमानन्दस्वरूपमनुभवति ; पुराणवित्धर्मशास्त्रविच्च लोकं सदाचारे स्थपयति, दुराचारान्निवर्तयति ; आयुर्वेदवित्लोकस्य आधिभ्याधिनिदानमन्विष्यातुरतां निवारयति स्वास्थ्यं परिरक्षति च ; धनुर्वेदवित्बाह्यशत्रून्निवार्य लोकं त्रायते ; गान्धर्ववेदवित्लोकमामोदयति इत्येवं क्रमेण सर्वाण्यपि शास्त्राणि प्रधानानि आनुषङ्गिकानि च प्रयोजनानिआवहन्त्येव । एतेषु सर्वशास्त्रोपकारकत्वात्न्यायशास्त्रस्य प्रयोजनानि किञ्चिदधिकं विचार्यते ।

न्यायशास्त्रस्य न्यायविस्तरः इति तर्कशास्त्रमिति आन्वीक्षिकीति च नामान्तराणि प्रसिद्धानि सन्ति । तेषु आन्वीक्षिकीति नाम साकूतं विद्यते । प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्य अनुमानेन पुनरीक्षणम् अन्वीक्षा, तथा प्रवर्तते यत्शास्त्रं तदान्वीक्षिकी भवति । आन्विक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च चतस्रः एव विद्याः इति प्रतिपादयन्कौटिल्यः तत्र आन्विक्षिक्याः पृथगुपादाने कारणं स एवोवाच "बलाबले चैतासां हेतुभिः अन्वीक्षमाणा लोकस्य उपकरिति, व्यसने अभ्युदये च बुद्धिमवस्थापयति, प्रज्ञावाक्यक्रियावैशारद्यं च करोति, "प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् । आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता ॥" इति । अनेन व्याजेन आन्वीक्षिक्याः स्वरूपं प्रयोजनं च प्रदर्शयामास । आन्वीक्षिकी अन्यासां विद्यानां तदुक्तार्थानां च हेतुभिः पुनः परीक्षणस्वभावा भवति । स्वस्य तत्त्वभावेन लोकमुपकरोति । कथम्? व्यसने नाम दुःखे अभ्युदये नाम सुखे च अविचाल्यमनः अवस्थापयति । न्यायशास्त्रशुद्धां बुद्धिं धारयमाणः सुखे उद्विग्नमनाः दुःखे खिन्नमनाश्च न भवन्समचित्तस्तिष्ठति इत्यर्थः । पदार्थविज्ञानेन उद्देशलक्षणपरीक्षाभिः परिष्कारैश्च प्रज्ञां विस्तारयति, वाक्यप्रयोगेषु सामीचीन्यमादधाति । यः प्रज्ञया संस्कृतः सः क्रियायामपि कुशलो भवति । सर्वेष्वपि विद्यास्थानेषु बुद्धिं निर्विघ्नं सञ्चारयति । अत एव सर्वविद्यापरीक्षणसाधनत्वात्शास्त्रमिदं पदीपः इति, आरम्भात्फलाधिगमपर्यन्तमष्टानं कर्तुम् अपेक्षितां प्रतिभामुद्बोधयतीति शास्त्रमिदं सर्वकर्मणामुपायः इति परीक्षासाधनत्वात्त्वैदिकानां लौकिकानां च सर्वेषां धर्माणाम् आधारभूतमिदं शास्त्रं शाश्वतिकः आश्रयः इति च मन्यन्तेस्म प्रचीनाः मुनयः । तस्मादेवं विचिन्त्यमाने शास्त्रस्य विश्वरूपं प्रयोजनं परिदृश्यते ।

मन्दस्मितरामायणे उपमालङ्कारसौरभम्

Shivakumar M.

Research Scholar

Karnataka Samskrita University

PMK Road, Chamaraja Pete- 560018

Bengaluru, Karnataka

Mobile No. : 8310431675,

E- mail : shivakm7788@gmail.com

“तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावलङ्कृती पुनः कापि” इति काव्यलक्षणे मम्मटः “कापि” इत्यनेन “सर्वत्र सालङ्कारौ क्वचित्स्फुटालङ्कारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः” इति स्पष्टमुक्तवान् । अतः शब्दार्थयोः काव्ये सर्वत्र अलङ्कारभूषितत्वमेव आलङ्कारिकैः अङ्गीकृतम् । अलङ्कारश्च क्वचित्सर्वत्र श्लोके व्यापृतः, क्वचिदेकदेशे वर्णितोऽपि काव्ये शोभते । भक्तिरसपूर्णोऽयं कविः यद्यपि प्रयत्नेन काव्येऽलङ्कारनिवेशनं न कृतवान् तथापि अयत्नसिद्धाः बहवोऽलङ्काराः काव्ये सर्वत्र दृष्टाः । प्रसिद्धालङ्कारिकग्रन्थेषु अद्यतनकाले अलङ्कारलक्षणसमन्वयार्थं चन्द्रालोक एव बहुभिः आद्रीयते । दशमयूखात्मके चन्द्रालोके पञ्चममयूख एव अलङ्कारनिरूपणात्मकस्तानि लक्षणानि पुस्तकभेदेन पाठभेदवन्ति दृश्यन्ते । A.D. सप्तदशशतके अप्पय्यदीक्षितः चन्द्रालोकात्लक्षणानि गृहीत्वा कुवलयानन्दनामकं केवलालङ्कारनिरूपणात्मकं ग्रन्थं रचितवान् । तत्र चन्द्रालोकस्थान्येव लक्षणानि गृहीतानीति दीक्षितेन स्वयमुक्तम् । कुवलयानन्दे निरूपितान्येव लक्षणानि स्पष्टार्थकानि सुलभानीति विद्वद्भिः बहुधा आहतानि । अस्मिन्काव्येऽपि कुवलयानन्दम् अनुसृत्यैव तद्वन्धनिरूपितक्रमेण अलङ्काराणां लक्ष्यलक्षणसमन्वयः क्रियते । अलङ्कारः एकैकशः काव्यश्लोकक्रममुसृत्य निरूपितः ।

उपमालङ्कारविवेकः

उपगम्य अतथागुणैः मीयते इत्युपमाशब्दार्थः । एकेन वस्तुना यत्र द्वितीयस्य सादृश्यं वर्णयते तत्रोपमा-अलङ्कारः । समानः द्वययोः सदृशौ सदृशयोः भावः सादृश्यम् । तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं सादृश्यम् । सादृश्यमूलकाः पञ्चाशदधिका अलङ्काराः दृष्टा अपि उपमैव तेषु नायकायते । “उपमा यत्र सादृश्यं लक्ष्मीरुल्लसति”¹ इति तल्लक्षणम् । उदाहरणानि मन्दस्मितरामायणाद्यथा -

सीतालक्ष्मणमध्यमण्डनमणोः रामस्य रस्यात्मनः पीताङ्गस्य हनूमतश्शुभदृशाबद्धालेस्सादरम् ।

भीतोपेतविभीषणस्य दयया दातुस्समस्तश्रियां शीतांशुप्रतिमानस्य मधुरं मन्दस्मितं पातुनः ॥ ²

श्रीरामः सीतालक्ष्मणयोर्मध्ये विराजते । वामे भूमिसुता । रामस्य दक्षिणेन लक्ष्मणः पुरः हनुमान् इति भक्तैः चिन्तितः रामः अत्र वर्णितः । सीतालक्ष्मणयोः मध्ये मण्डनमणिः इव “सीतालक्ष्मणमध्यमण्डनमणिः” इत्येकः उपमालङ्कारः । अत्र मण्डनमणिरिव विग्रहे “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” इति समासः । अतः समासगतवाचकलुप्तोपमा । समानधर्मस्यानुक्तत्वात्धर्मलुप्ता इति धर्मवाचकलुप्तोपमालङ्कारः । शीतांशुना चन्द्रेण प्रतिमम् आननं यस्येति समासे प्रतिमाशब्द इवार्थको धर्मस्यानुपादानाद्धर्मलुप्तोपमाऽलङ्कारः । एवं द्वावत्र उपमालङ्कारौ पृथग्भूतौ तयोरन्योन्यनिरपेक्षत्वात्संसृष्टिः ।

विष्णो ! पङ्क्तिरथस्य पार्थिवमणोः पुत्रत्वमेत्यावनौ कुर्याः पङ्क्तिमुखस्य राक्षसपतेः दुष्टात्मनस्संहतिम् ” ।

दान्तीपङ्क्तिमहोप्रदाश्रयविवुधैरित्यर्थितः सादरं त्वं तां पङ्क्तिमदर्शयन्त्यदकरोर्मन्दस्मितं पातु तत् ॥ ³

अत्र मणिशब्दः श्रेष्ठार्थकोऽपि पार्थिवो मणिरिव इति पूर्ववदुपमितसमासः । पूर्ववत्धर्मवाचकलुप्तोपमा-अलङ्कारः ।

“दत्तः किंममरङ्गिणाकरुणया सत्यं सुतस्तत्समः किं वाऽथस्वयमेव येन सुषमा कश्चिन्मुखे तावके ।

नेत्रं कोमलपद्मपत्रविपुलं वत्से”ति मातुर्गिरा यन्मन्दस्मितमास्य भूषणमभूत्तत्तेऽद्य विद्योतते ॥ ⁴

अत्र रङ्गनाथेन दयया तत्समः पुत्रः दशरथाय दत्तः इति वर्णने रङ्गिन् इति उपमा । सुतः उपमेयः सुष्मणः धारणम् अर्थात्कान्तिमत्त्वं साधारणो धर्मः । तत्समः इति सादृश्यव्यञ्जकः शब्दः इति एकः पूर्णोपमालङ्कारः । कोमलं पद्मपत्रमिव विपुलमिति विग्रहे पद्मपत्रमुपमानम्, वैपुल्यं साधारणो धर्मः नेत्रमुपमेयः इति वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । नारायणस्य पुण्डरीकाक्षः इति नाम प्रसिद्धम् । अतः पुण्डरीकाक्षत्वस्य सादृश्ये विवक्षितत्वात् उपमालङ्कारद्वयसंसृष्टिः । आस्य भूषणमभूदित्यत्र मन्दस्मितस्य मुखभूषणरूपतया परिणामे न परिणामालङ्कारः इत्युपमापरिणामयोः संसृष्टिश्च ।

हत्वा तां मुदितेन ते न मुनिनादत्तानि मूर्त्तान्यहो ! सर्वास्त्राणि विधेयतामुपगतान्यग्रे विलोक्य प्रभो ! ।

यन्मन्दस्मितमासवक्रकमले तत्तेजगन्मङ्गलं श्रीमन् ! श्रीवडुवूर्विहार ! भगवन् ! अद्यात्र विद्योतते ॥ 5

ताटकवधानन्तरं परितुष्टेन विश्वामित्रेण रामाय दिव्यास्त्राणि प्रदत्तानि । ताटकवधेन विश्वामित्रहर्षं दृष्ट्वा रामोऽपि स्मेरमुखः आसीदिति कविः वर्णयति । अत्र द्वितीयपादे “वक्रकमलमिव” इति विग्रहे उपमितसमासः । अत्रापि वाचकशब्दः समासगतः इति धर्मवाचकलुप्तोपमालङ्कारः ।

शतशकटसमुत्थैराकुलैश्शब्दजालैश्शतपथमुखजाभिस्सत्कथाभिर्मुनीनाम् ।

शतदलमुख ! यत्ते मन्दमासीत्स्मितं तच्छतमुखमिह मोदं पश्यतां संविधत्ते ॥ 6

विश्वामित्रसूचनया जनकः धनुरानयमास । शकटानां शतस्योपरि तद्धनुरानीतम् । तत्र कविः रामस्य धनुर्दर्शनेन जनितं हर्षं वर्णयन्नाम कथां राममेव निवेदयन्देवं शतदलमुखा इति सम्बोधयति । शतदलञ्च कुशेशयनामकः पद्मविशेषः । सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम्” इत्यमरः । शतदलमिव मुखं यस्येति विग्रहे “सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्यः” इति वार्तिकेन समासः । अतः पूर्ववत्धर्मवाचक-लुप्तोपमालङ्कारः ।

“मन्माता किमदर्शिं दाशरथ्ये ?” “सन्दर्शिता सङ्गता पित्रा ते जमदग्निनेव मुनिना श्रीरेणुका सा पुरा ” ।

इत्थं गौतमसूनुना सह मुनौ सम्भाषमाणे तदा यद्राम ! स्मितमानने तव बभौ तत्सत्यमेतत्प्रभो ! ॥7

मिथिलायां प्रविष्टं विश्वामित्रं गौतमाहल्ययोः पुत्रः जनकपुरोहितः शतानन्दः प्रत्युज्जगाम । अहल्या रामेण शापात्मुक्ता इति श्रुत्वा शतानन्दो विश्वामित्रं स्वमातुः वृत्तान्तं पृच्छति । विश्वामित्रोऽपि ते मातापित्रा सङ्गता इति वदन्जमदग्निना मुनिना रेणुका इव सङ्गता इति पूर्वकथास्मरणपूर्वकं विवृतवान् । अत्र गौतमजमदग्नयोः रेणुकाहल्ययोः सादृश्यवर्णनाद् उपमालङ्कारः । रेणुकाऽपि जमदग्निना परित्यक्ता चलितमनस्का परशुरामेण घातिता इति पुराणकथा प्रसिद्धैव । अत्र शापवचनं समानो धर्मोऽध्याहार्य इति धर्मलुप्तोपमालङ्कारः ।

आदायाथ धनुस्ततो मुनिमणोरारोप्य बाणं ततः पश्यन्तञ्च कुठारमानतमथो दर्पेण दूरीकृतम् ।

यन्मन्दस्मितमाततान भगवन् ! श्रीलक्ष्मणानन्ददं तन्मे मङ्गलमातनोतु भवतस्सम्प्रत्यथो चोज्ज्वलम् ॥ 8

धनुर्भङ्गानन्तरं रामाय कुपितः परशुरामः “वैष्णवं धनुः नमय” इत्यादिदेश । रामोऽपि तथा कृतवान् । तेन परशुरामः भग्नगर्वः नतमुखश्चाभूदिति कविः वर्णयति । अत्र मुनिमणिः इति उपमितिसमासः इत्युपमालङ्कारः ।

अयोध्यास्पन्दे उपमोदाहरणानि यथा -

“द्रष्टा त्वामभिषिक्तमिन्दुवदनं चित्रेन्दुता साम्प्रतं श्रोवत्सेति तथैव कैकयसुता वाचानया यावनम् । ”

इत्येवं पितरि ब्रुवत्यपि बभौ मन्दस्मितं यत्समं तन्मे साधुवदास्थिताय सुतरां दुष्टाय च द्योतते ॥ 9

कैकेयी रामं वनं प्रेषयितुं दशरथेन स्वस्यै पूर्वप्रतिज्ञानं वरद्वयं ययाचे । सत्यप्रतिज्ञोऽपि दशरथः रामवनगमनं निषेद्धुं कृतयत्नः इति कविः वर्णयति । अत्र इन्दुवदनमिति समासः । इन्दुः इव वदनं यस्य इति विग्रहे सप्तम्युपमान इति समासः ।

धर्मवाचकलुप्तोपमालङ्कारः । “साधुवदाश्रिताय सुतरां दुष्टाय” इत्यत्रापि उपमाऽलङ्कारः । “सुतराम्” इति अत्यन्तार्थकमव्ययम् । साधुना तुल्यः साधुवदिति विग्रहे “तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः” इति वतिप्रत्ययः सादृश्यार्थकः । तद्धितगतधर्मवाचकलुप्तोपमालङ्कारः ।

गङ्गातीरसमागतेन सुहृदा शास्त्रेण साकेतवत् देशोऽयं तव सर्वमानवमणे ! राजाऽत्र तत्त्वं भव ।

इत्थं नाम गुहेन भक्तिनिधिना प्रोक्तस्य यत्ते मुखे तन्मन्दस्मितमेव साम्प्रतमिदं विद्योतते नः पुरः ॥ 10

वनवासं प्रति अयोध्यायाः प्रस्थितः रामः प्रथमायां रात्रौ शृङ्गबेरपुरे कृतवसतिः अभूत् । तदानीं दशरथस्य सखा निषादराजः गुहः स्वराज्यं रामाय दातुं कृतनिश्चयः इति कविः वर्णयति । “साकेते इव” साकेतवत् । “तत्र तस्येव” इति सूत्रेण सादृश्यार्थकः वति-प्रत्ययः । साकेतः इति अयोध्यायाः प्राचीनं नाम । एवं शृङ्गबेरपुरस्य अयोध्याया सादृश्यवर्णनाद्वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । “सर्वमानवमणेः” इत्यत्रापि उपमालङ्कारः ।

नीता श्रीभरतेन पादकमलत्राणेरेता पादुका तत्कार्यं कलयामि सहमिति या सम्प्रस्थिता स्वाग्रतः ।

तां सीतामवलोक्य तत्र दयिता यत्ते मुखे सम्बभौ तन्मन्दस्मितमेव साम्प्रतमिदं तस्यास्समीपावनौ ॥ 11

भरताय पादुकाप्रदानमत्रवर्णितम् । पादौ कमले इव पादकमले इति विग्रहे उपमितं व्याघ्रादिभिः इति उपमितसमासे पूर्ववत्धर्मवाचकलुप्तोपमालङ्कारः ।

किष्किन्धास्पन्दे --

वायोरात्मभुवो न तस्य नितरां तस्याथतामद्भुतां श्रुत्वा नाम गिरिसुवर्णमहितां सुभ्रूदितां सुस्वरम् ।

सत्यं दिव्यसुधोपमां सुमहितां श्रीराम ! मन्दस्मितं यत्ते नाम मुखाम्बुजे समभवत्तत्सत्यमेतत्प्रभो ॥ 12

कव्येन सूचितः रामः लक्ष्मणसहितः शबर्युक्तदिशा ऋष्यमूकोपत्यकामाजगाम । पम्पातीरे चरन्तौ रामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा बालिप्रेषितौ इति भीतः सुग्रीवः हनुमन्तं तयोः वृत्तान्तं ज्ञातुं प्रेषयामास । हनुमानपि विप्रवेष्टेण तत्रागत्य रामलक्ष्मणयोः वृत्तान्तं ज्ञातवान् । तदा हनुमद्दर्शनेन रामस्य आनन्दातिशयं कविः वर्णयति । दिवि भवदिव्या, दिव्या च सा सुधा च दिव्यसुधा । दिव्यसुधा उपमा यस्याः दिव्यसुधोपमा । इदं च गिरां विशेषणमिति सुधायाः उपमानत्वं गिरामुपमेयत्वम् । सुमहितत्वं साधारणो धर्म इति समासगतावाचक-लुप्तोपमालङ्कारः । एवं मुखमम्बुजमिव इति विग्रहे उपमितसमासेऽपि उपमालङ्कारः ।

नीतस्याथ निजान्तिकं तव विभो ! वातात्मजा तेन तं सुग्रीवं नयनाग्रतः कलयतो मित्रं च मित्रात्मजम् ।

तद्दृष्टं च यथातथं श्रुतवतो यन्नाममन्दस्मितं सञ्जातं वदनाम्बुजे तदिदमित्यानन्दवानस्म्यहम् ॥ 13

पूर्ववत्सन्दर्भः । हनुमान्नामं सुग्रीवान्तिकं नीत्वा सुग्रीवेण मैत्रीं कारितवान् । तदा कविः रामस्य हर्षं वर्णयति । अत्र चतुर्थपादे वदनम् अम्बुजमिव इति उपमितसमासः उपमालङ्कारश्च ।

“प्राचीं गच्छेत यूयं” तदनु पवनभूरङ्गदाद्यैस्समेतः मद्भ्रातुर्धर्मदृष्टेर्दिशमिति शुभया श्रीदिनाधीशसूनोः ।

वाचा सद्यो मुखे ते नवकमलनिभो यो बभौ मन्दहासस्तत्त्वं सीतापते ! मे निरवधिकदयो दर्शयस्यद्यसत्यम् ॥ 14

दक्षिणदिशां हनुमान्गच्छतीति श्रुत्वा रामस्य कार्यसिद्धौ विश्वासः समुत्पन्नः । तदानीं रामस्य मुखविकासं मन्दस्मितवर्णने कविः वर्णयति । नवकमलनिभः मन्दहासः इति उपमालङ्कारः । नवकमलं नूतनविकसितम् । निभा-शब्दः सादृश्यार्थकः । नवकमलेन निभा यस्य नवकमलनिभः सप्तम्युपमान इति समासः । मन्दहासः उपमेयः, नवकमलमुपमानम् इत्युपमालङ्कारः ।

सुन्दरस्पन्दे -- “अल्पीयानसिवोढुमिच्छसि च मां तत्ते कपित्वं स्फुटं ” “मा !मा ! पश्य तदद्य रामदयिते ! मत्कं महत्त्वं पुरः”

इत्युक्त्वा गिरिसन्निभोऽयमभवत्श्रीमान्हनूमानिति श्रीसीतावचनेन मन्दमिह तेजा तं स्मितं शोभते ॥ 15

लङ्कायां सीतां दृष्ट्वा हनुमान् “अहमेव त्वां रामान्तिकं नेष्यामी”ति प्रतिज्ञातवान् । हनूमन्तं शरीरेण अल्पप्रमाणं दृष्ट्वा सीता शङ्किताऽभवत् । ततः हनूमान्सीतां प्रत्याययितुं वद्वुधे । तदानीं कविः आज्ञनेयं वर्णयति । सती निभा सन्निभा । गिरिणासन्निभा यस्य गिरिसन्निभः । अत्र गिरिः उपमानम्, सन्निभः इति वाचकशब्दः । पूर्ववत्धर्मवाचक- लुप्तोपमालङ्कारः ।

युद्धस्पन्दे --

सीतान्वेषणशोकदावदहने देवा न चकुर्दयां पक्षीन्द्रस्तु जटायुरेव जनको ज्ञानिसमं मे तदा ।

एतर्ह्येषरथं ददाति मघवा दृष्ट्वा जयं मे स्वयं जेतारं भजते हि लोक इति वा स्मृत्वा किमेतत्स्मितम् ॥ 16

अत्र सीतान्वेषणशोकः दावदहनः इव इत्युपमितसमासः । दावदहनः उपमानं, शोकः उपमेयः, उपमानानि सामान्यवचनैः इति समासः । एवं द्वितीयपादे रक्षकेण जटायुषा ज्ञानिना जनकस्य सादृश्यवर्णनात् उपमालङ्कारः । श्लोकस्य पूर्वभागे उपमालङ्कारः उत्तरार्धे तु मघवता रथप्रेषणं किमर्थं कृतमिति समर्थनार्थं कार्यकारणभावरूपः अर्थान्तरन्यासः उदाहृतः । रामः जेतालोकः देवाः इति सादृश्यस्य गम्यत्वेऽपि जेतृसामान्यवृत्तान्तेन विशेषस्य रामस्य वृत्तमुपवर्णितमिति अर्थान्तरन्यासालङ्कारः । सामान्यविशेषभावः इव कार्यकारणभावोऽपि अर्थान्तरन्यासस्य कारणमिति दण्डिना प्रतिपादितम् ।

“सीतायै भवते नमो नम इदं भ्रात्रे च राम ! प्रभो ! या तेन मम बालवह्निमनघाशीतं सुधांशोरपि ।

यो राज्यं व्यवधूय ते पदरतः श्रीपादुकेवाबभौ” इत्याकर्ण्य हनूमतो गिरमसौमन्दं विधत्ते स्मितम् ॥ 17

युद्धस्पन्दे पुष्पके अयोध्यायां प्रतिनिवर्तमानेषु रामादिषु सीतां प्रति हनूमतः उक्तिरियम् । प्रथमं सुन्दरस्पन्दे लङ्कादहने सीतायाः प्रार्थनया अग्निशान्तः इति तस्याः महत्त्वं श्लाघितवान् । अनन्तरं राममुद्दिश्य वदन्लक्ष्मणविनयं प्रशंसत् । यो लक्ष्मणः राज्यसुखं तिरस्कृत्य तवपादसेवायां पादुकेव चकाषे इति । अत्र श्रीपादुकेवेति उपमालङ्कारः । पादुका उपमानम्, भ्राता लक्ष्मणः उपमेयः श्रीरामपदरतत्वं समानो धर्मः इवेति वाचकः शब्दः इति पूर्णोपमालङ्कारः । द्वितीयपादे बालवह्निं सुधांशोरपि शीतं तेनेइति चन्द्रोपमानतिरस्कारत्प्रतीपालङ्कारोऽपि । प्रतीपोपमयोः अन्योन्यनिरपेक्षत्वात्संसृष्टिः ।

पुच्छं शेषसमानमस्य च तनुर्द्या व्याप्य भीमा स्थिता सोऽयं मर्कट एव खे गिरिरदोहस्ते महानैक्षयत ।

वव्राजाथ च दक्षिणां दिशमसौ नम्रोऽतिरम्योऽधुना साकेतीयवचस्त्विदं किल विभो ! सूतेस्म मन्दस्मितम् ॥ 18

आज्ञनेयं दृष्ट्वा ताम् अयोध्यावासिनां पौराणाम् अन्योन्यसम्भाषणवर्णनमिदम् । आज्ञनेयस्य पुच्छमादिशेषेण समानमिति उपमालङ्कारः । शेषः उपमेयः, पुच्छमुपमानम्, दिविव्याप्तत्वं भीमत्वं च समानो धर्मः, समानशब्दः उपमावाचकः इति प्रथमपादे पूर्णोपमालङ्कारः । प्रकीर्णस्पन्दे -

विभवे भवते वनेऽपि यो विदधे विश्वविलोचनोत्सवम् । विदधाति तथैव साम्प्रतं विशतां श्रीवडुवूर्निवेशनम् ॥ 19

कविः बहुवूर्वासिनं श्रीरामं वर्णयति । अत्र रामः यथा अयोध्यायाम् अरण्ये च जनानां लोचनोत्सवं विदधे तथैव बहुवूर्नगरे स्वस्यालये भक्तानां लोचनोत्सवं विदधाति । अत्र अयोध्यावासः वनवासश्च उपमाने वडुवूर्क्षेत्रे आलये दर्शनमुपमेयः । लोचनोत्सवविधिः समानधर्मः, तथा शब्देन सम्बन्धात्तथा शब्दः यत्तदोः नित्यसम्बन्धात् उदाहीयते इति पूर्णोपमालङ्कारः ।

सामिसोमरमणीयफालकं स्वच्छदर्पणकपोललालितम् । आननं मम विभातुमानसे रम्यराम ! वडुवूर्विहारिणः ॥ 20

कविः वडुवूर्क्षेत्रवासिनः रामस्य सौन्दर्यं प्रस्तौति भगवतो मुखं वर्णयति । सामिः अर्धभागः, सोमः चन्द्रः कालभागः अर्धचन्द्रेण कविभिः उपमीयते । “अष्टमीचन्द्र-विभ्राजदलिकस्थलशोभिता” 21 इति ललितास्तोत्रमत्र प्रमाणम् ।

अष्टमीचन्द्रः अर्धभागरूपेण दृश्यते अर्धवृत्तरूपश्च सामिसोम इव रमणीयः फालः यस्य सः सामिसोमरमणीयफालकः

“शोषाद्विभाषा” इतिसमासान्तकप्रत्ययः । स्वच्छञ्च तद्दर्पणञ्च स्वच्छदर्पणम् । स्वच्छदर्पणमिव कपोलः । स्वच्छदर्पणकपोलः उपमितव्याघ्रादिभिः इति समासः । तेन लालितम् इति विशेषेण द्वयमानने न अन्वेति । चन्द्रः उपमानम्, एवं दर्पणमपि विशेष्यमाननमुपमेयः इति उपमालङ्कारद्वयं वाचकलुप्तस्वरूपं पृथग्भूतमिति द्वयोः उपमालङ्कारयोः संसृष्टिः ।

भ्रूविशेषधनुषा समन्वितं बाणघोणमतिरम्यमाननम् । तावकं नु भगवन् ! त्वमेव वामामकेमनसि वर्ततां सदा ॥ 22

पूर्ववत्सन्दर्भः । अत्र भ्रुवोः धनुषा साम्यमुपवर्णितम् । एवं बाणाग्रेण घोणस्य अर्थात्नासिकायाः साम्यं वर्णितमिति उपमालङ्कारः । धनुरुपमानम्, भ्रुवौ उपमेयौ इति धर्मवाचकलुप्तोपमालङ्कारः ।

चम्पकेन कुसुमेन संमितातावकीरघुकुलेन्द्र ! नासिका । विद्रुमाधरशुभासनस्थिता कापि मङ्गलमयीव देवता ॥ 23

पूर्ववत्सन्दर्भः । चम्पकं चाम्पेयं पुष्पम् । चम्पकमुपमानं, नासिका उपमेयः, सम्मिता इति वाचकशब्दः, धर्मलुप्तोपमालङ्कारः । एवं विद्रुमः उपमानम्, अधरः उपमेयः शुभासनस्थिता इति सादृश्यद्योतकत्वम् इत्युपमालङ्कारः । नासिकायाः मङ्गलमयी देवतया साम्यदर्शनात् अपि उपमालङ्कारः । अत्र मङ्गलमयी देवता इति यद्यपि उत्प्रेक्षा कापीत्यनेन विशेषणेन वक्तव्या तथापि उपमानस्य लोकसिद्धत्वात् उपमा एव अलङ्कारः । मङ्गलदेवता लक्ष्मीः सा लोकसिद्धा कल्पिता चेत् उत्प्रेक्षा भवतीति आलङ्कारिकसम्प्रदायः । यदाहुः

यदायमुपमानांशः लोकतस्सिद्धिमिच्छति । तदोपमेवयेनेवशब्दः साधर्म्यसूचकः ।

यदा पुनरयं लोकादसिद्धः कविकल्पितः । तदोत्प्रेक्षैवयेनेव शब्दः सम्भावनापरः ॥ 24

विद्रुमाधरविशेषभूषणं सुद्रुमं सुरभुवस्तावनम् । सर्वपुण्यजनकाल ! राम ! मे सर्वपुण्यफलदं समाश्रये ॥ 25

पूर्ववत्सन्दर्भः विद्रुम इव अधरः विद्रुमाधरः । स एव विशेषभूषणं यस्य इति बहुव्रीहिसमासः । सुरभुवः सुद्रुममिति कल्पवृक्षाभेदस्य रूपकस्य अयमुपमालङ्कारः अङ्गभूतः । द्वितीयपादे सर्वेषां पुण्यजनानां राक्षसानां काल इव मृत्युरिव इति उपमितसमासः । अतः वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । पुण्यजनाः = राक्षसाः । “यातुधानः पुण्यजनः नैरुतीयातुरक्षसि ” इत्यमरः ।

पद्मेत्वदीये वदने निषण्णापद्मे वनासापरमाभीरामा । पद्मास्रवंशोदितरामभद्र ! पद्मस्रगाढ्या तव लोचनेन ॥ 26

पूर्ववत्सन्दर्भः । नासा = नासिकात्वदीये वदने पद्मे इति व्यस्तरूपकम् । मुखकमले इत्यर्थः । नासापद्मा इव परमाभिरामा इति द्वितीयपादे पूर्णापमालङ्कारः । नासा = नासिकापद्मा = लक्ष्मीः इव परमाभिरामा = अत्यन्तरमणीया इत्येकः उपमालङ्कारः । “लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा” इत्यमरः । तव लोचनेन पद्मस्रक् आढ्या अर्थात्पद्ममालांकृता इत्यपि उपमालङ्कारः नेत्रपद्मयोः साम्यवर्णनात् ।

पादटिप्पण्यः

1. कुबलयानन्दः-उपमालङ्कारः- का.6	10. तत्रैव - श्लो.13	19. म.स्मि.रा.प्र.स्प. - श्लो.2
2. म.स्मि.रा.बा.स्प. - श्लो.2	11. म.स्मि.रा. अयो.स्प. - श्लो.18	20. म.स्मि.रा.प्र.स्प. - श्लो.24
3. तत्रैव - श्लो.4	12. म.स्मि.रा. कि.स्प. - श्लो.2	21. श्रीललिता - विष्णुसहस्रनामस्तोत्राणि -
4. म.स्मि.रा.बा.स्प. - श्लो.7	13. म.स्मि.रा.कि.स्प. - श्लो.3	5 श्लोकः
5. तत्रैव - श्लो.16	14. तत्रैव - श्लो.13	22. म.स्मि.रा.प्र.स्प. - श्लो.26
6. म.स्मि.रा.बा.स्प. - श्लो.22	15. म.स्मि.रा.सु.स्प. - श्लो.30	23. म.स्मि.रा.प्र.स्प. - श्लो.27
7. तत्रैव - श्लो.29	16. म.स्मि.रा.यु.स्प. - श्लो.18	24. चित्रमिमांसा -उपमाप्रकरणम् -पृष्ठा 41
8. तत्रैव - श्लो.47	17. म.स्मि.रा.यु.स्प. - श्लो.30	25. म.स्मि.रा.प्र.स्प. - श्लो.29
9. म.स्मि.रा.अयो.स्प. - श्लो.11	18. म.स्मि.रा.यु.स्प. - श्लो.35	26. म.स्मि.रा.प्र.स्प. - श्लो.32

शैवदर्शनेषु पतिस्वरूपविमर्शः

Bhaskar S. Kotrannavar

Resresearch Scholar

Reg: Ph.D/RG-VF/19-20/16

Karnataka Samskrita University

Chamarjpet , Bengaluru -560004, Karnataka

Mobile No. : 7259434610

E-mail : bossupreme555@gmail.com

पीठिका :-

भारतदेशः विशालः, सुन्दरः, विशिष्टः तथा ज्ञानप्रदायकः वर्तते । भारतदेशः विश्वं प्रति ज्ञानमार्गं बोधयति । तत्र ज्ञानस्य मूलं, वेदाः, उपनिषदः, धर्मग्रन्थाः, दर्शनानि, पुराणानि, आगमाः सन्ति । एतैः ज्ञानमार्गैः मानवः स्वजीवनस्य सत्यासत्यतां यथार्थं च अवगच्छति । अतः आवश्यं मानवैः ज्ञानमार्गः अनुसन्धातव्यः अस्ति ।

दुर्लभं त्रयमेवैतद्देवानुग्रहहेतुकम् । मनुष्यत्वं मुमुक्षुत्वं महापुरुषसंश्रयः ॥ (विवेकचूडामणि -३)

आचार्यशङ्करेण उक्तप्रकारेण मानवजन्म प्राप्तिरेव दुर्लभम् अस्ति । मानवः जन्म-प्राप्तेरनन्तरं, जीवः स्वलक्ष्यं च प्राप्तव्यम्, इति आशयः । तर्हि को नाम मानवः अथवा जीवः?, किं लक्षणम्? तथा किं लक्ष्यम्?, इति प्रश्नः भवत्येव । तस्य उत्तरस्य अन्वेषमाणे, तदा उच्यते यत्, सः जीवः, मानवः, पुरुषः, जीवात्मा, पशुः इति नामभिः नामाङ्कितः, अस्ति । भारतीयज्ञानमार्गं, सकलं चराचरविषयं प्रति ब्रह्म, ईश्वरः, विष्णुः अथवा विशिष्टं वस्तु कारणम्, इति उच्यते । जगतः सृष्टिकाले पशुः, जीवः इति विशेषा सृष्टिः अभवत् । सैव पशुः, नरः, मानवः इति कथ्यते । तस्य विषये शास्त्रेषु, आगमेषु, दर्शनेषु प्राधान्येन प्रतिपादितः वर्तते ।

प्रस्तुतं च अत्र, ज्ञानमार्गस्य अङ्गभूतं शैवसंप्रदायम् अथवा शैवदर्शनं, तस्य विषये विचारः क्रियते । प्रसिद्धानि दर्शनानि षड् सन्ति । तानि 'न्यायदर्शनम्, वैशेषिकदर्शनम्, सांख्यदर्शनम्, योगदर्शनम्, पूर्वमीमांसादर्शनम्, उत्तरमीमांसादर्शनम्' इति । तत्र दर्शनानां कृते, एकः सूत्रकारः भवति । सः सूत्रकारः जगतः सत्यासत्यतां, कार्यकारणभावं, सृष्टिस्थितिलयं, सकलं चराचरविषयं मनसि निधाय, स्वसिद्धान्तं भाष्यरूपेण आरचयति । यथा – योगदर्शनं पतञ्जलिना कैवल्यप्राप्त्यर्थं प्रणीतं, चेदपि आनुषङ्गिकरूपेण प्रमाणानि निरूपितानि । तत्र आचार्यरेणुकैः सिद्धान्तशिखामणि-ग्रन्थे, दर्शनानां विषये कथितम् अस्ति ।

यथा - सांख्ययोगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । एतानि मानभूतानि न हन्तव्यानि युक्तिभिः ॥ (सि.शि. ५-४)

वेदःप्रधानं सर्वेषां सांख्यादीनां महामुने । वेदानुसरणादेषां प्रमाणमिति निश्चितम् ॥ (सि.शि. ५-५)

पाञ्चरात्रस्य सांख्यस्य योगस्य च तथा मुने । वेदैकदेशवर्तित्वं शैवं वेदमयं मतम् ॥ (सि.शि. ५-६)

अत्र शैवदर्शनानुसारेण तत्रापि शैवासिद्धान्तस्य शैवागमानुसारेण, पशुस्वरूपः विमर्शः क्रियते ।

तर्हि, किमर्थं? शैवासिद्धान्तानुसारेण पशुस्वरूपस्य विमर्शः, इति चेत्,

तत्र तत्त्वप्रकाशे प्रमाणम् -

शैवागमेषु मुख्यं, पति पशु पाशा इति क्रमात् त्रितयम् ।

तत्र पतिः शिवः उक्तः, पशवोऽह्यणवोऽर्थपञ्चकं पाशाः ॥ (त.प्र. १-१)

तत्र शैवागमेषु, सिद्धान्तेषु तत्त्वत्रयं प्रधानं भजते । तानि "पशुः, पतिः, पाशः" इति । अत्र पतिः नाम ईश्वरः जगतः कारणीभूतः, पशुः नाम मानवः जीवात्मा, पाशः नाम माया बन्धः, इति उच्यते । शैवासिद्धान्तस्य प्रकरणग्रन्थः "तत्त्वप्रकाशः" इति । अस्य रचयिता

राजाभोजदेवः इति । ग्रन्थाधारेण एव, विषयः प्रस्तावः क्रियते ।

एवं संक्षेपेण शैवसिद्धान्तः कथ्यते यत्, पतिः नाम ईश्वरः पर्जन्यवद् द्रष्टव्यः । यथा तत्तद्दीजे सत्यपि , पर्जन्यं विना नाङ्कुरोत्पत्तिः तद्वत् । पशुः नाम जीवः । क्षेत्रज्ञानादिपदवेदनीयः जीवात्मा पशुः । क्षेत्रं शरीरं स्वभोगायतत्वेन जानातीति क्षेत्रज्ञः । पाशाः अविद्यासंसारः एव । एवं पतिः ईश्वरः, शक्त्या पाशान् विमोच्य, पशुं जीवात्मानं कैवल्यपदं भागं करोति एतानि एव तत्वानि सर्वेषु शैवसंप्रदायेषु सिद्धान्तेषु प्रमाणानि भवन्ति । अतः इदानीं विशेषेण पशुस्वरूपस्य विषये कथ्यते ।

पशुस्वरूपः (जीवः/पुरुषः) :-

पशुः नाम जीवः , क्षेत्रज्ञः , पुरुषः इति कथ्यते । सः पशुः द्वितीयः पदार्थः । चार्वाकादिवत् देहादिरूपः न पशुः । नैयायिकादिवत् न ज्ञेयस्वरूपः पशुः ।

तदुक्तम् – ‘आत्मा यदि भवेन्मेयः तस्य माता भवेत्परः । पर आत्मा तदानीं स्यत् सः परो यदि दृश्यते’ ॥ (सर्वदर्शन-सं. पु-२७१)

न च, जैनवद् अव्यापकः जीवः । नापि, बौद्धवत् क्षणिकः जीवः । देशकालादिभिः , अनवच्छिन्नः जीवात्मा ।

तदपि उक्तम् –

‘अनवच्छिन्नसद्भावं वस्तु यद्देशकालतः । तन्नित्यं विभु चेच्छन्ति इत्यात्मनो विभु नित्यता’ ॥ (सर्वदर्शन-सं. पु-२७१)

नापि अद्वैतवादिनाम् इव, एकः जीवः । नापि सांख्यानाम् इव, अकर्ता ।

परन्तु जीवस्य पाशजालानाम् अपोहनेन, नित्यनिरतिशयं, ज्ञानक्रियाशक्तिरूपं, चैतन्यस्वरूपं शिवत्वप्राप्तिः जायते ।

तत्त्वप्रकशे – ‘मुक्तात्मनोऽपि शिवाः किन्त्वेते यत्प्रसादतो मुक्ताः । सोऽनादिमुक्त एको विज्ञेयः पञ्चमन्त्रतनुः ॥ (त.प. १-६)

मायादिपाशानां नष्टे जीवात्मनां शिवत्वप्राप्तिः इति ।

जीवाः त्रिविधाः :-

पशवः त्रिविधाः, विज्ञानाकल-प्रलयाकल-सकलाः इति । शैवसिद्धान्ते जीवाः त्रिविधाः प्रोक्ताः । तत्र कला इति शब्देन अंशः इति । कला हि बाह्यपदार्थैः सम्बद्धः । जीवाः सर्वदा कलाभिः सम्बद्धे सति बाह्यपदार्थैः संयुक्तो भवन्ति । यदा जीवः मायपाशादिभिः, कलादिभिः बन्धो भवति , सः नानाविधरूपम् आप्नोति ।

तत्र प्रथमः विज्ञानाकलः / शुद्धावस्था इति उच्यते । विज्ञानाकलः नाम केवलं मलपाशायुक्तः (मलपाशायुक्तः) , सः शुद्धावस्था इति अपि उच्यते । कार्मिकः तथा मायामलरहितः भवति । एषः तु केवलम् आणवमलवान् भवति । एवं विज्ञानयोगसन्त्यासैः, भोगेन वा कर्मक्षये सति, कर्मक्षयार्थस्य कलादिभोगबन्धस्य अभावात् , केवल-मलयुक्तो ‘विज्ञानाकलः’ इति कथ्यते । अत्र शिवस्वरूपज्ञानं हि विज्ञानम्, जपध्यानादिक्रियाः योगः , कर्मत्यागः हि सन्त्यासः । तथा कर्मफलभोक्तृत्वं हि, भोगः इति पदेन व्यपदिश्यते । शरीरधारणे कलाः अपेक्षिताः भवन्ति । शरीरद्वारा कर्मणां तथा भोगानां फलप्राप्तिः, आनन्तरं कर्मक्षये सति , मोक्षः (कैवल्यं) इति । एषः जीवः शुद्धमायायां भवति । बाह्यजगदि न संयुक्तो भवति । एषः एकः एव, शिवानुग्रहात् मोक्षप्राप्तये , क्षमः भवति ।

द्वितीयः तु प्रलयाकलः अथवा केवलावस्था इति । प्रलयेन कलादेः उपसंहारात् मलकर्मयुतः “प्रलयाकलः” इति व्यवहियते । अर्थात्, प्रलय-अवस्थायां कलानां नाशे सति, केवल मायामलः तथा कर्मसहितः , पाशद्वयेन बद्धः जीवः , प्रलयाकलः इति उच्यते ।

तृतीयः जीवात्मा सकलः अथवा सकलावस्था इति उच्यते । मलमायाकार्मात्मक-बन्धनसहितः ‘सकलः’ इति व्यवहियते ।

एषः सामान्यनरः, जीवात्मा यथा अस्मदादिवत् । एषः त्रिभिः कलाभिः , पाशैः बन्धो भवति । ते मलः, कर्म, माया इति । अत्र माया नाम कर्यरूपा-कला , कलादियुतः सः, सकलः जातः । तस्य विज्ञानादिभिः कर्मक्षये सति संस्कारवशात् किञ्चित् कालं शरीरी भवति । तत्र

शास्त्रे उक्तम् – “सम्यक् ज्ञानाधिगमात् धर्मादीनामकरणप्राप्तौ । तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमवद्धृत शरीरः” (तत्त्वप्रकाशः. पुट-२०) इति ।
अत्र प्रथमःविज्ञानकलः अर्थात् शुद्धावस्थः जीवः, शिवानुग्रहात् कर्मक्षये सति मोक्षं भजते ,अर्थात् शिवसायुज्यमप्नोति ।

विज्ञानकलः जीवः द्विविधः :-

प्रथमः विज्ञानकलः एव समाप्तकलुषः तथा असमाप्तकलुषः इति द्विविधः । समाप्तकलुषः नाम , मलानां नाशे सति अधिकारयोग्यः, श्रेष्ठः, जीवात्मानम् अनुग्राह्य विद्येश्वराष्टपदं प्रापयति । परमशिवः, समाप्तकलुषान् जीवान् दीक्षापूर्वकं, श्रवणमननपूर्वकं परोक्षज्ञानं बोधयति । ततः तान् अनुग्राह्य, मलं च नाशयित्वा , अनन्तेश्वरादि अष्टपदवीं प्रापयति । एते वैन्दवशरीरिणः भवन्ति । एते पञ्चकृत्यं (सृष्टिः, स्थितिः, लयः, तिरोधानं, तथा अनुग्रहः) प्रति योग्याः भवन्ति ।

तदुक्तं विद्येश्वराष्टके –

‘अनन्तश्चैव सूक्ष्मश्च तथैव च शिवोत्तमः । एकनेत्रस्तथैवैक रुद्रापि त्रिमूर्तिकः’ ॥

“श्रीकण्ठश्च शिखण्डी च प्रोक्ता विद्येश्वरा इमे” इति । (सर्वदर्शन-सं. पुट-२७४)

विद्येश्वराः ,जीविषु एव श्रेष्ठाः भजन्ते । एते शिवानुग्रहयोग्याः भवन्ति । अनन्तः, सूक्ष्मः, शिवोत्तमः, एकनेत्रः, एकरुद्रः, त्रिमूर्तिः, श्रिकण्ठः तथा शिखण्डी इति अष्टौ ।

असमाप्तकलुषः नाम, जीवात्मनां प्रति सप्तकोटिसंख्याकान् मन्त्रान् अनुग्राह्य ,शुद्धं करोति । अन्ये ये जीवाः सन्ति तान् , परमशिवः स्व-अनुग्रहयोग्यं कारणं, सप्तकोटिमन्त्रान् तथा विद्यातत्वावसं कारयति । तत्र सिद्धान्तहृदये “विद्येश्वरान् करोत्यष्टावीशोऽन्यान् मनुदेवताः” (तत्त्वप्रकाशः. पुट-२१) इति उक्तम् । एवं तत्त्वप्रकाशे अपि जीवात्मनां विषये, उल्लिखितः वर्तते ।

तदुक्तम् –

‘पशवः त्रिविधाः प्रोक्ताः विज्ञानप्रलयकेवलौ सकलः । मलयुक्तः तत्राद्यः मलकर्मयुतो द्वितीयः स्यात् ॥ (१-८)

‘मलमायाकर्मयुतः सकलस्तेषु द्विधा भवेदाद्यः । आद्यः समाप्तकलुषः असमाप्तकलुषो द्वितीयः स्यात् ॥ (१-९)

‘आद्याननुगृह्य शिवः विद्येशत्वे नियोजयत्यष्टौ । मन्त्रांश्चकरोत्यपरान् ते चोक्ताः कोटियः सप्त’ ॥ (१-१०) इति ।

एवं प्रथमः विज्ञानकलः, द्वितीयः प्रलयाकलः, तृतीयः सकलः एते त्रयः अपि, शिवानुग्राह्याः इति ,शास्त्रं वक्ति ।

प्रलयाकलः द्विविधः :-

तत्र पक्वपाशद्वयः तथा अपक्वपाशद्वयः इति प्रलयाकलः द्विविधः । पक्वः जीवो मुक्तो भवति । एतस्य पाशाः नाशाः भवन्ति । द्वितीयः अपक्वः जीवः, कर्मवशात् नानाविधजन्म प्राप्नोति । अपक्वः पर्युष्टकयुतः भवति । पर्युष्टकं नाम अन्तःकरणं, बुद्धिः , कर्म तथा इन्द्रियाणि इति । आचार्यैः अपि कथितं त्रिंशत्तत्वात्मकः सूक्ष्मो देहः पर्युष्टकम् इति ।

तदुक्तम् –

‘प्रलयाकलेषु येषाम् अपक्वमलकर्मणि ब्रजन्त्येते । पर्युष्टकदेहयुताः योनिषु निखिलासु कर्मवशात् ॥ (त. प्र. १-११)

‘स्यात्पर्युष्टकमन्तःकरणं धीकर्मकरणानि’ । कांश्चिदनुगृह्य वितरति भुवनपतित्वं माहेश्वरस्तेषाम् ॥ (त.प्र. १-१२)

तत्त्वसंग्रहे –

‘वसुधाद्यस्तत्त्वगणः प्रतिपुंनियतः कलान्तोऽयम् । पर्यटति कर्मवशात् भुवनजदेहेष्टयं च सर्वेषु’ ॥ (सर्वदर्शन-सं. पुट-२७७)

अन्ते त्रयस्त्रिंशत् तत्वात्मकं पर्युष्टकम् इति । अन्तःकरणशब्देन मनः, बुद्धिः, अहङ्कारः, भोगक्रियां प्रति सहकारकाः कला, कालः, नियति, विद्या, रागः, प्रकृतिगुणाख्यानि सप्त- इति । धी तथा कर्म शब्देन पञ्चभूतानि , पञ्चतन्मात्राणि, ज्ञानेन्द्रियाणि तथा कर्मेन्द्रियाणि इति । तत्र पर्युष्टकयुतान् विशिष्टपुण्यसम्पन्नान् जीवान्, अनुग्रह्य भुवनपदवीं प्रयच्छति ।

सकलः द्विविधः :-

सकलः अपि पक्ककलुषः , अपक्ककलुषः इति द्विविधः । पक्ककलुषः नाम, जीवानां परिपाक-अवस्थां परिशील्य, आवृतशक्तिं(दृक्-क्रियाशक्तिः नाम पाशः) विनश्य, अष्टोत्तरमण्डलादि मन्त्रेश्वरपदवीं प्रापयति । सृष्टेः आरम्भात् , कलादेः संबध्दाः जीवाः सकलः जीवाः इति । स्वयं शिवः, अष्टोत्तरसंख्याकान् जीवान् मन्त्रेश्वरान् करोति ।

तदुक्तम् –

‘शेषा भवन्ति सकलाः कलदियोगादर्हमुखे कले । शतमष्टादश तेषां कुरुते स्वयमेव मन्त्रेशान् ’ ॥ (त.प्र. १-१४)

‘तत्राष्टौ मण्डलिनः क्रोधाद्यास्तत्समाश्च वीरेशः । श्रीकण्ठः शतरुद्रः शतमित्यष्टादशाभ्याध्दिकम् ’ ॥ (त.प्र. १-१५)

पाशाद्याः आधिक्येन क्षीणे सति तदा परमेश्वरः गुरुमूर्तिस्वरूपेण दीक्षाकरणेन च मोक्षप्रदायको भवति ।

उक्तम् –

‘परिपक्वमलानेतान् उत्सादनहेतुशक्तिपातेन । योजयति परे तत्वे स दीक्षामाचार्यमूर्तिस्थः’ ॥ (त.प्र. १-१५)

अपक्ककलुषः नाम, बध्दाः जीवाः तेषां कर्मानुवशात् सुखदुःखरूपभोगान् भजन्ते । तदपि शिवानुग्रहात् एव ।

तदपि उक्तम् –

‘बध्दान् शेषानपरान् विनियुक्ते भोगभुक्तये पुंसः । तत्कर्मणामनुगमात् इत्येवं किर्तिताः पशवः ॥ (त.प्र. १-१६)

एवं जीवः पशुपदाभिधेयः , पतेः अनुग्रहात्, पाशान् विमोच्य, शुद्धः जीवः शिवसायुज्यमाप्नोति । जीवः नानाविधकलाभिः, पाशैः बध्दो भूत्वा नानारूपम् अवस्थां भजते । जीवनस्य अन्तिमलक्ष्यं शिवत्वप्राप्तिः एव । जीवस्य अवस्थां, महत्त्वं च, एवं शास्त्रपरम्परया एव अवगन्तव्यम् । एतेन ज्ञायते पुरुषार्थप्राप्तये शैवागमाः, शैवदर्शनानि साधनानि, भवन्ति । अतः वयं शैवाः , श्रद्धया शिवतत्त्वम् अनुसरामः ।

आकरग्रन्थाः :-

१. शैवदर्शन-इतिहासः ग्रन्थः (कन्नडभाषानुवादः), विद्वान्॥ यम,जि, नञ्जुडाराध्यः, प्रबोधपुस्तकमाला- मैसूरु, प्रकाशनवर्षम्- १९७४.

२. तत्वप्रकाशः ग्रन्थः (कन्नडभाषानुवादः), विद्वान्॥ यम,जि, नञ्जुडाराध्यः, प्रबोधपुस्तकमाला- मैसूरु, प्रकाशनवर्षम्- १९७४.

३. सिध्दान्तशिखामणिः ग्रन्थः (कन्नडभाषापुस्तकम्), पण्डित॥ श्री काशीनाथशास्त्री , पञ्चाचार्यमुद्रणालयम्- मैसूरु, प्रकाशनवर्षम्-

२०१९.

४. सर्वदर्शनसंग्रहः ग्रन्थः (कन्नडभाषानुवादः), विद्वान्॥ डा॥ श्री इम्मडि शिववसवस्वामिनः, जगद्गुरु श्री शिवरात्रीश्वरग्रन्थमाला- मैसूरु, प्रकाशनवर्षम्- २०१२.

*****

भगवद्गीतायां ऋषिषु भगवद्भावः

Shivasharana Sidramayya Shekha

Research Scholar,
P.G Department of Sanskrit
Karnatak University, Dharwad – 580003, Karnataka
Mobile No.- 9880299770
Email : shivasdevaru@gmail.com

Research Guide

Dr. RAJANI. H

M.A., Ph.D(Sanskrit), M.A. (Prakrit)
Head and Asst. Professor (Research Guide)
Dept. of Sanskrit, Karnatak Arts College,
Dharwad – 580003, Karnataka

भगवतः गीता भगवद्गीता । एतस्य गीतोपदेशः इत्यपि नामान्तरं वर्तते । श्रीकृष्णः अत्र उपदेशकः श्रोता अर्जुनः । वैदिकसनातनवर्णाश्रमधर्मावलम्बिनां हैन्दवानां धर्मग्रन्थत्वेन विद्यते एषा भगवद्गीता । गीतायाम् अष्टादश अध्यायाः सन्ति । अस्याः मोक्षशास्त्रम्, ब्रह्मविद्या, गीतोपनिषत् इत्यादिनि नामानि अपि सन्ति । प्रत्येकस्यापि अध्यायस्य पृथक् नाम वर्तते । कृष्णार्जुनयोः संवादानुसारम् अध्यायाः विभक्ताः ।

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वश्रीमदूर्जितमेववा । तत्तदेवावगच्छत्वंमतेजोशसम्भवम् ॥¹

इहखलु जगत्यां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां सर्वेषां प्राणिनां सुखप्राप्तये दुःखनिवृत्तये च निसर्गतः प्रवृत्तिः दृश्यते । तत्रापि दुःखनिवृत्त्यर्थं जायमाना प्रवृत्तिः बलवती ।

अथ सर्वो जन्तुः ज्ञानशक्त्यनुसारेण क्रियाशक्त्यनुसारेण च सुखावाप्तये च प्रयतते इति सत्यम् । किन्तु यादृशसुखावाप्त्यर्थं कश्चित्प्रवर्तते तादृशसुखम् अनुभवन्नित्यं ततोऽधिकसुखावाप्तये प्रवर्तते एव । न तु कश्चिदपि विरमति । एवं लोके अनुभूयमानानि शब्दस्पर्शादिविषयसम्बन्धजन्यानि नानाविधानि वैषयिकसुखानि प्रसिद्धान्येव लोके । किन्तु तेष्वपि चरमावधिः न ज्ञायते ।

अनुभूयमानेष्वेव च वैषयिकेषु सुखेषु कस्य वा जायस्त्वं, कस्यवान्, इत्यपि निश्चेतुं शक्यते व्यवहारवद्विरपि लोके । यतः लोके कश्चिन्मधुरशब्दश्रवणे सविशेषं लुब्धः भवति । कश्चित्सुखाकारकस्पर्शमधिकं मन्यते । कश्चित्सौन्दर्याद्यवलोकेन आसज्जते । एवं लोके विभिन्नाः आनन्दाः अनुभूयन्ते । तत्सर्वमपि आनन्दस्वरूपस्यैव परमात्मनः लेशमात्रानन्दाः लोके सर्वत्र अपि दृश्यते । 'एतसैवानन्दस्य अन्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति । एतद्ज्ञात्वा अन्धकारे पतिताः जीविनः एतादृशं सुखं बहुधा अनुभवन्तः दुःखभूयिष्ठे संसारे संसरन्ति ।

दृष्टान्तं प्रयच्छति - यथा कस्तूरीमृगः स्वस्मिन्नेव विद्यमानं गन्धम् अविज्ञाय तत्राप्यर्थं प्रदेशात्प्रदेशान्तरम् अटित्वा निष्फलो भवति, तद्वत्लोकोऽपि स्वस्मिन्नेव विद्यमानमानन्दस्वरूपमात्मानम् अविज्ञाय तत्राप्यर्थं संसारे साभिसन्धिः कर्मकुर्वन्संसरति । तदुक्तम्-

कुर्वते कर्मभोगाय कर्मकर्तुं च भुञ्जते । नद्यां कीटा इवावर्तादावर्तान्तरमाशुते । ब्रजन्तो जन्मनो जन्म लभन्ते नैव निवृत्तिम् ।²

अतः निरतिशयसुखप्राप्त्यर्थम् ओतप्रोतरूपेण विद्यमानस्य परमात्मनः दर्शनं नितान्तमावश्यकम् । शमदमाद्यनुष्ठाननिष्ठस्य एतत्सिद्ध्यतीत्यत्र नास्ति संशयलेशःअपि ।

परन्तु यद्यपि समस्तमिदं जगत्परमात्मनः एव अंशभूतम् अर्थात्ब्रह्मणा एव समुद्भूतम् । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु परमात्मनः अंशाः एव अनुवर्तन्ते । एषः एव विषयः विस्पष्टं निरूपितः भगवद्गीतायाः दशमे अध्याये । अर्थात्सप्तमे द्वितीये षट्के । तस्मात्सप्तमे अध्याये त्वं पदवाच्यार्थः प्रस्थापितः । पुनश्च तदुपासनाच्च क्रममुक्तिः इति अष्टमे अध्याये प्रोक्तम् । अर्थात्सप्तमे अष्टमे च अध्याये भगवतः तत्त्वं सोपाधिकं, निरुपाधिकञ्च सविशेषबोधोपयोगिन्यः प्रकाशिताः । सप्तमे तावत्र सोऽहमप्सु कौन्तेय, अष्टमे च अधियज्ञोऽहमेवात्र, नवमे तावत् अहं क्रतुः अहं यज्ञः इति दर्शितम् । तस्य च विभूतयः सोपाधिकस्य ध्याने, निरुपाधिकस्य च ज्ञाने, उपाधिभूताः अंशाः दर्शिताः । तत्सिद्ध्यै स्वविभूतिः केषुचिदेव पदार्थेषु भगवद्बुद्धिविधानार्थं तावद्दर्शिते दशमे अध्याये ।

ऋषिषु भगवद्भावः

देवर्षीणां नारदः –

देवाः एव सन्तः ये ऋषित्वं प्राप्ताः तेदेवर्षयस्तेषां मध्ये नारदोऽहमस्मि । अर्थात्मन्दर्शित्वेन ऋषित्वं प्राप्ताः इत्यर्थः । नारदः तावत्पूर्वस्मिन्जन्मनि शूद्रः आसीत्, पश्चात्देवर्षिर्बभूवेति श्रूयते ।

अहञ्च गात्रस्तद्विद्वान्निभिः परिवृतो गतः। ज्ञात्वा विश्वसृजस्तन्मे हेलन्शो पुरोजसा ।

यहित्वंशूद्रतामाशुनष्ट्रीः कृतहेलनः ॥³

तावद्स्यामहं जज्ञे तत्रापि ब्रह्मवादिनाम् । शुश्रूषयानुषङ्गेण प्राप्तोऽहं ब्रह्मपुत्रताम् ॥⁴

ब्रह्मणो मानसपुत्रेषु अन्यतमः नारदः । नारदस्य देवर्षित्वस्थानप्राप्तये अस्ति वैशिष्ट्यं यतः नारदः न केवलं मन्त्रदर्शी परन्तु शास्त्रविच्च । नारदस्य महिमा छान्दोग्ये सप्तमाध्याये अधिगम्यते सनत्कुमारं यदा उपसर्पति तदा । सनत्कुमारम् अधीहि भगव इति उपससाद् । नारदउवाच–

ऋग्वेदं भगवो अध्येमि, यजुर्वेदं-सामवेदम्-अथर्वणम्-इतिहासपुराणम्-पित्रियम्-शशिम-दैवम्-निधिम्-क्षत्रविद्यां-नक्षत्रविद्यां सर्वदेवजनविद्यां भगवो अध्येमि ।⁵ इति ।

अत्र तावत्पित्रियं नाम श्राद्धकल्पं शशिंगणितम्, दैवम् उत्पातज्ञातम्, निधिं, महाकालादिनिधिशास्त्रं, वाकोवाक्यं तर्कशास्त्रं पुनश्च एकायनं नीतिशास्त्रं, देवविद्यानिरुक्तम्, ब्रह्मविद्या नाम शिक्षाकल्पादि, भूतविद्या भूततन्त्रम्, क्षत्रविद्या धनुर्वेदः, नक्षत्रविद्या ज्योतिषम्, सर्वदेवजनविद्या गारुडम्, गन्धयुक्तिनृत्यगीतवाद्यशिल्पादि विज्ञानानि अध्येमीत्यब्रवीत् ।

सोऽहं भगवः शोचामि मन्त्रविदे वास्मिनात्मवित् ।⁶

अतो हे भगवन्शोकस्य पारं तारयतु ।

धर्मस्याथ पुलस्त्यस्य क्रतोऽश्च पुलहस्य च । प्रत्यूषस्य च देवस्य काश्यपस्य तथा पुनः ॥

देवर्षयः सुतास्तेषां नाम तस्तन्निबोधनात् । देवर्षीधर्मपुत्रौ तु नरनारायणावुभौ ॥

वाल्खिल्याः कृतोः पुत्राः कर्दमः पुलहस्य तु । कुबेरश्चैव पौलस्त्युः प्रत्यूषस्य दलस्युतः ॥

नारदः पर्वतश्चैव कश्यपस्यात्मजा उभौ ॥ ऋषन्ति देवान्यस्मात्ते तस्माद्देवर्षयः स्मृताः ।⁷

एवञ्च पश्चात्सनत्कुमारेण प्राप्तविद्यः नारदः देवर्षीणां श्रेष्ठः समजायत । तस्मान्नारदः देवर्षीणां श्रेष्ठः सः मद्भिभूतिरिति आचक्षते ।

सिद्धानां कपिलः -

सिद्धानां जन्मना एव विना प्रयत्नं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयं प्राप्तानाम् अधिगतपरमार्थतां मध्ये कपिलः मुनिरहम् । लीयते जगदनेनेति लः । लीड्-श्लेषणे⁸ इति धातोः डः, लादान इत्यतः वाकः, कश्चासौ पिश्चासौ लश्चेति कपिलः । सुखं पिबत्यनुभवति लील्येति वा कपिलः ।

अत्र कपिलस्य मुनिरिति विशेषणं वेदविरुद्धसाङ्ख्यमतप्रवर्तकस्य व्यावृत्त्यर्थम् । सांख्यशास्त्रप्रवर्तकः कपिलः न विष्णुः ।

ततः प्रागुत्तरांगत्वासागराः पश्चिमां दिशिम् । शेषदभ्यखनत्सर्वे पृथिव्यां सगरात्मजाः ॥

ते तु सर्वे महात्मानः भीमवेगामहाबलाः । ददृशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम् ॥⁹

एवञ्च महर्षिः कपिलभगवद्विभूतिषु अन्यतमः ।

मुनीनां व्यासः -

विश्वासावासश्च सर्वगतश्चेति व्यासः । यद्वा विशिष्टा आस्यास्थितिर्यस्यासौ व्यासः ।

मुनीनां वेदार्थमननशीलानां वेदव्यासोऽहम् । समग्रः वेदः अनेन विभक्तः इत्यतः एषः वेदव्यासो बभूव । पराशर-सत्यवती अनयोः पुत्रः वेदव्यासः । एषः द्वीपे प्राप्तजन्मा इत्यतः कृष्णद्वैपायनो बभूव । बदरिः इति क्षेत्रे भूत्वा अध्यापयति स्म । तस्माच्च बादरिति नामान्तरम् । अर्थात्वादरायणः इत्यर्थः ।

एतस्य शिष्याः प्रसिद्धाः पैलः वैशम्पायनः जैमिनिः सुमन्तुः शुक्रदेवादयः ।

टिप्पण्यः

1. भगवद्गीता १०.४१ (पृष्ठ – १८३) ।

4. भागवतम् ५.७.१३ ।

7. भागवतम् ३५.१२.१५ ।

2. पञ्चदशी १.३० (पृष्ठ – १२) ।

5. छान्दोग्योपनिषत् ७.१.२ ।

8. सिद्धान्तकौमुदी ११३९ ।

3. भागवतम् ५.७.१२ ।

6. छान्दोग्योपनिषत् ७.१.३ ।

9. रामायणम् १.४०.२४-२५ ।

*****

श्रीमार्तण्डसोमयाजि

राजराजेश्वर एन्. जोशि

अतिथि उपन्यासकः, शुक्लयजुर्वेद विभागः,

महाराज संस्कृत महाविद्यालयः,

न्यू सय्याजिराव् रोड्, मैसूरु-570024, कर्नाटक

Mobile No. : 9449131253,9663319253

E-mail: rajarajeshwaranjoshi@gmail.com

पस्तावना-

अनादिकालादपि विश्वे वेदस्यास्ति महत् स्थानम् । तत्रापि भारतीयसंस्कृतौ तु वेदस्यास्ति महती प्रतिष्ठा । वेद एव अखिलं धर्ममूलम् । तर्हि को नाम वेदः, तस्य लक्षणं किम्? वेदाध्ययनस्य किं प्रयोजनमिति सन्देहे लभत्येवमुत्तरम्, 'विद्'धातोः करणप्रत्यये कृते निष्पन्नो भवति वेदशब्दः । वेद्यन्ते ज्ञायन्ते धर्मादिपुषार्थचतुष्टयोपाया येन स वेद इति । शास्त्राणि विन्दन्ति प्राप्नुवन्ति अस्मिन् इति वेदः । तथा निरुक्तेऽस्ति, "संकर्षणत्वे शास्त्रार्थप्रदत्वात् वेद ईरितः" इति ।

युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयन्महुवा ॥ [महा. शान्तिपर्व.अ २१०.श्लो१९]

अनेन वेदाः अपौरुषेयाः इति ज्ञायते । परम्परानुसारेण उपदेशमात्रेण प्राप्तत्वात् श्रोत्रविषयत्वाच्च वेदस्य श्रुतिरिति अपरं नामास्ति । सायणाचार्यस्तु स्वीयभाष्यरचनावसरे "इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोः अलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः" इति वेदलक्षणमुपदेशितवान् । एवमेव,

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते । एवं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥ [कृष्ण. यजुर्वेद.तैत्ति.सं.उपोद्धात]

प्रत्यक्षप्रमाणेन अनुमानप्रमाणेन च काक्षितफलस्य प्रापकोपायो न बुध्यते, तादृश उपायो वेदेनैव ज्ञातुं शक्यते । तदेव वेदस्य वैशिष्ट्यमिति । यथा वेदाः अनन्ताः तथैव वेदप्रतिपादित कर्माण्यपि अनन्तानि । तेषु कर्मेषु प्रकृतिभूताः सप्तहविर्यागाः तथा सप्तसोमयागान् आहत्य चतुर्दशयागाः अष्टचत्वारिंशत् संस्कारेषु अन्तर्भूताः सन्ति । गर्भाधानादि अष्टविंशति संस्काराः [गर्भाधानादि षोडशसंस्काराः, देवयज्ञादि पञ्चमहाज्ञाः, सायंप्रातरोपासनादि सप्तपाकयज्ञाः आहत्य अष्टविंशतिसंस्काराः भवन्ति] यजमानस्य देहसम्बन्धि अर्थात् तस्य वंशवृद्ध्यर्थं क्रियमाणाः संस्काराः । परन्तु अन्ये ये चतुर्दश संस्काराः सन्ति, ते तु यजमानस्य अभ्युदयेन सह लोककल्याणमुद्दिश्यापि क्रियमाणाः संस्काराः भवन्ति ।

वेदो नित्यमधीयतां तदुदितं कर्मस्वनुष्ठीयतां तेनेशास्य विधीयतामुपचितिः काम्ये मतिस्त्यज्यताम् ।

पापौघः परिधूयतां भवसुखे दोषोऽनुसन्धीयतां आत्मेच्छा व्यवसीयतां निजगृहात्तूर्णं विनिर्गम्यताम् ॥ [उपदेशपञ्चकम्-१]

इत्येवं भगवत्पादशङ्कराचार्यवचनानुसारं मानवः विप्रत्वसंरक्षणाय, शारीरक-बौद्धिक-मानसिक-संस्कारणाय च क्रमेण वेदाध्ययनम्, वेदोक्तकर्माचरणं, ईश्वरपूजा, काम्यकर्मभ्यो निवृत्तिः, इत्येवं सदा सत्कर्मनिरतैः वर्तितव्यमिति ज्ञायते । अत्र वेदाध्ययनं वेदोक्तकर्माचरणं च प्रामुख्यं वहति । वेदाध्ययनाधिकारसम्पादने संस्काराणाम् अतिमहत्त्वस्थानमस्ति ।

वेदानाम् अर्थकरणे वेदाङ्गाः स्मृतिपुराणादिग्रन्थाः उपयुक्ताः भवन्ति । वेदार्थकरणक्लिष्टत्वात् वेदाङ्गैः सह पुराणोपपुराणस्मृतिग्रन्थाः महर्षिभिः वेदज्ञैः पण्डितोत्तमैश्च नानाग्रन्थाः विरचिताः सन्ति । तेषु अन्यतमः श्रीमार्तण्डसोमयाजि महाभागः । तस्य जन्मविचार सहितचित्रणम् अनेन लेखनेन स्पष्टो भविष्यति ।

जन्मविचारः-

अद्यापि सर्वेजनाः यथा आचार्यत्रयं भगवतः साक्षदवतार इति आमनन्ति, तथैव १८ तम शतमानस्य उत्तरार्धे अवतरितस्य श्री चिदम्बरमहास्वामिनमपि साक्षात् परमेश्वरस्य अवतार इत्येव आमनन्ति । श्री चिदम्बरमहास्वामिनां पिता एषः महाभागः श्रीमार्तण्डसोमयाजि । अस्य पूर्वं नाम “मार्तण्डभट्टः@ मल्लारिभट्टः” इति । मार्तण्डदीक्षितः इत्यपि अपरं नाम वर्तते (काशीनगरे स्वाध्ययनसमाप्त्यनन्तरं यदा “ज्योतिष्टोम” यज्ञं कृतवान्, तदारभ्य अस्य ‘दीक्षित’ इति नामाङ्कितं प्राप्तम्) ।

श्रीमार्तण्डसोमयाजिमहोदयस्य जननं विजापूरजिल्ला ‘गोठे’ इति ग्रामे १७०५ तमे वर्षे वेदवेदाङ्गपारङ्गते, ज्योतिषशास्त्रविशारदे, कर्मनिष्ठवैदिककुटुम्बे अभवत् । श्रीतिरुमल (त्र्यम्बकभट्टः) कृष्णाबायीदम्पतीभ्यां ज्येष्ठ पुत्रः अयं श्री मार्तण्डसोमयाजिमहाभागः । अस्य वंशवृक्षः एवं विद्यते,

श्रीनागेशभट्टः, पत्नी गंगाबायि

श्रीशंकरभट्टः, पत्नी पार्वतिबायि

श्रीतिरुमल (अर्थात् त्र्यम्बकभट्टः) पत्नी कृष्णाबायि

श्रीमार्तण्डभट्टः

श्रीनागेशभट्टः

श्रीअनन्तभट्टः

श्रीलिङ्गाभट्टः

(अर्थात् मल्लारिभट्टः)

इ.स.१७०५ पत्नी लक्ष्मीबायि

श्रीचिदम्बर दीक्षितः

श्रीप्रभाकर दीक्षितः

शेषाबायि

(मुरगोड)

(इ.स. १७८८) शके १६८०, बहुधान्य, कार्तिक वद्य षष्ठि, सोमवार.

बाल्यजीवनम्-

श्रीमार्तण्डसोमयाजिमहोदयः स्वपितुः समीपे कुटुम्बसम्प्रदायवत् बाल्यावस्थादेव ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयं, उपनयनानन्तरं वेदाध्ययनं तथा गणपति, माला, नकुली, पञ्चाक्षरी इत्येतेषां मन्त्राणाम् उपदेशमपि प्राप्तवान् । उपनयनानन्तरं प्राथमिक अध्ययनं स्वपितुः समीपे कृतवान् । परन्तु स्वारोग्य क्षीणकारणात् श्रीतिरुमलभट्टः स्वपुत्रं श्रीमार्तण्डसोमयाजिनं अधिकाध्ययनार्थं काशीनगरप्रेषणविचारं त्यक्त्वा, यदा पुत्रः श्रीमार्तण्डसोमयाजिः २६ तम वर्षं प्राप्तवान् तदा तस्य विवाहं कृतवान् । विवाहानन्तरं श्रीमार्तण्डसोमयाजिः पितृवचनानुसारेण कुलदेवस्य मार्तण्डभैरवस्य अर्चने, अन्नदाने निरतः तथा स्वकुटुम्बपालनकार्यं स्वीकृतवान् । अनारोग्यपीडित स्वपितृनिधनानन्तरम् अयं महाभागः ज्योतिषवृत्या तथा पञ्चाङ्गपठनेन कुटुम्बनिर्वहणं कर्तुम् आरब्धवान् । परन्तु कतिपयदिवसानन्तरम् एवं स्वमनसि चिन्तितवान् यथा, एवमेव ज्योतिषशास्त्रमलम्ब्य, दुर्दानादीन् स्वीकृत्य माम् तथा मम

कुटुम्बं यदि पालयामि, तच्च अपवित्रं भवेत्, तदर्थं परमेश्वरम् आराध्य, तेन आत्मोद्धारं तथा लोककल्याणं भवेत् इति विचिन्त्य, तीर्थयात्रां कृत्वा स्वपितृवचनानुसारं विद्यार्जनं करोमि चेत् पितुरात्मापि सन्तुष्टं भवतीति विभाव्य, सप्तपुरिषु अन्यतमं काशीक्षेत्रं प्रति गमनात् पूर्वं स्वकुलदेवतां मार्तण्डभैरव दर्शनार्थं “देवहिप्परगि” क्षेत्रं प्रति आगच्छत् । मार्तण्डभैरव देवालयस्तु विजापूर जिल्लाकेन्द्रात् ४०.कि.मी. दूरे वर्तते । अस्मिन् क्षेत्रे श्रीमार्तण्डसोमयाजिमहाभागः गायत्रीपुरश्चरणं तथा १ कोटि शिवपञ्चाक्षरीजपं कृतवानिति प्रतीतिरस्ति । स्वकुलदेवतादर्शनानन्तरं यथेच्छं पूजापारायणादिकं कृत्वा ‘पण्डरापुर’ प्रदेशं प्रति आगच्छत् । अनन्तरं विद्यार्जनार्थं योग्यगुरुसंशोधनार्थं पाण्डुरङ्गस्य परमपवित्रक्षेत्रं “काशी” क्षेत्रम् उद्दिश्य गतवान् । यदा काशीक्षेत्रं प्रति गत्वा विश्वेश्वरपूजां कर्तुम् आरब्धवान्, तस्मिन् सन्दर्भे विद्यार्जनार्थं काशीक्षेत्रं प्रत्यागतम् अनन्तपुरस्य अनन्तशास्त्रिणां परिचयः भवति (अयं अनन्तशास्त्रीमहोदयः अग्रे सन्यासाश्रमं स्वीकृत्य, ‘कृष्णोन्द्रस्वामि’ इति प्रसिद्धिम् अवाप इति हुब्बळ्ळीनगरस्य श्रीहनुमन्त रामचन्द्र देसायि महोदयेन विरचिते “श्री कृष्णोन्द्रगुरुचरितम्” इति ग्रन्थे उक्तमस्तीतिज्ञायते)।

एवं गच्छति काले, उभावपि मधुकरीवृत्या स्वजीवनं कुर्वन्तौ आस्ताम् । एवं स्थिते, एकस्मिन्दिवसे यदा द्वावपि स्नानार्थं मणिकर्णिकाघाट् प्रदेशं प्रति गच्छन्तौ स्तः, तस्मिन् सन्दर्भे तत्रागतं तेजोभूयिष्ठं, पण्डितप्रकाण्डं, ब्रह्मज्ञानी तथा योगिराजानं श्री स्वयंप्रकाशस्वामिनां दर्शनेन उभावपि तं स्वामिनं साष्टाङ्गप्रणामम् अकुरुताम् तथा शिष्यत्वरूपेण स्विकृत्य उद्धरत्विति याचयन्तौ तौ दृष्ट्वा श्री स्वयंप्रकाशस्वामी तथास्त्विति आशीर्वादं दत्त्वा स्वाश्रमं प्रति अनयत् तथा तद्दिनारभ्यैव पाठाः प्रारब्धाः ।

श्रीमार्तण्डसोमयाजिमहोदयः तथा श्री अनन्तशास्त्रिमहोदयः (कृष्णस्वामी), स्वयंप्रकाशगुरुसमीपे शतपथब्राह्मणं, श्रुति, स्मृति, पुराणेतिहासादिविषयादीनाम् अध्ययनं कृत्वा वेदपारङ्गतौ अभवताम् । तथैव धर्मशास्त्रं, सांख्यशास्त्रं, मन्त्र, तन्त्र, लय, मुद्रा, ज्ञानयोग, राजयोग, कर्मयोग, श्रौतशास्त्र, सोमान्तयज्ञविधानानि च विंशतिवर्षपर्यन्तम् अध्ययनम् अकुरुताम् । एतयोः निष्ठां, प्रामाणिकतां, प्रतिभां, वेदान्तज्ञानं दृष्ट्वा, श्रीस्वयंप्रकाशस्वामिमहोदयः धर्मादिचतुर्विधपुरुषार्थाः प्राप्तिरस्त्विति आशीर्वाद्य, विद्यादानमपि कृत्वा अनुग्रहं कृतवान् । तदा सन्यासदीक्षां पृच्छन्तौ एतौ शिष्यौ दृष्ट्वा, श्रीस्वयंप्रकाशस्वामिगुरुवर्यः मार्तण्डसोमयाजिम् उद्दिश्य, ‘वत्स मार्तण्ड, भवान् गृहस्थाश्रमं स्वीकृतवान् असि, अतः सन्यासदीक्षां दातुम् असाध्यम् । परन्तु गृहस्थाश्रमी तथा अग्निहोत्री भव, परधन परस्त्री स्पर्शनं, परनिन्दां त्यज, विद्यामदेन वादविवादं मा कुरु, अहंकारं त्यज, दुष्टशब्दप्रयोगं मा कुरु, द्विजसुरान् पूजय, अनाथान् दीनदलितव्यक्तिषु दयां कुरु, श्रुतिस्मृतिमान्यरीत्या दानं स्वीकुरु, मा गृधः कस्यचिद्धनम्, स्वधर्मनिधनो भव, प्रेमवृद्धिर्भूयात्, ‘दुर्लभं मानवजन्म’ अतः जन्मसार्थक्यं कुरु’ एवं रीत्या मधुरवाण्या स्वाशीर्वादं दत्त्वा स्वग्रामं प्रति प्रेषितवान् । तदनन्तरम् अनन्तशास्त्रिणम् अहूय सन्यासदीक्षां दत्त्वा, “कृष्णोन्द्रस्वामी” इति नामकरणं कृतवान् अध्ययनानन्तरे मार्तण्डसोमयाजी गुरोराज्ञासारेण ‘गोठे’ इति स्वग्रामं प्रति आगच्छति । तत्पूर्वं स्वगुरोः श्रीस्वयंप्रकाश स्वामिसन्निधौ ज्योतिष्टोमयज्ञं कृत्वा “दीक्षित” इति नामाङ्कितं श्रीमार्तण्डसोमयाजि प्राप्तवान् । यदा मार्तण्डसोमयाजि स्वग्रामं प्रत्यागतवान्, तदा सर्वेग्रामवासिन अपि मार्तण्डसोमयाजिं दृष्ट्वा आनन्दपुलकिताः पुनीताश्च अभवन् । तदनन्तरं मार्तण्डसोमयाजिं सर्वेषां स्वग्रामवासिनामपि समयोचितमार्गदर्शनेन, अग्निहोत्रेण, धर्माचरणेन च स्वजीवनं निर्वहितुम् आरब्धवान् । परन्तु स्वग्रामे गोठेक्षेत्रे परम्परागतया भूम्या स्वकुटुम्बनिर्वहणम् असाध्यमिति मत्वा, स्वेषु त्रिषु अनुजेषु “लिङ्गभट्ट” नामकं कनिष्ठानुजं तत्र

स्वग्रामे नियोज्य, इतरानुजैः सह जमखण्डी समीपे स्थिते “रामतीर्थ” क्षेत्रे रामलिङ्गेश्वरदेवदर्शनं कृत्वा ‘मुनवळ्ळी’ ग्रामं प्रति आगच्छति । तत्रापि कानिचन दिनानि उषित्वा, अनन्तभट्टनामकं स्वानुजं तत्र प्रतिष्ठाप्य, स्वपत्न्या तथा नागेशभट्टनामकेन अनुजेन सह “नखपर” (उगरगोळ) ग्रामं प्रति आगच्छत् । प्राचीनकालादपि सुप्रसिद्धे तत्र स्थिते रेणुकादेवालये पूजां समाप्य, श्रीरेणुकाक्षेत्रं (एल्लम्मागुडुप्रदेशं) प्रति गत्वा तत्र ग्रामस्थैः प्रार्थितः, मार्तण्डसोमयाजिः नागेशभट्टनामकं स्वानुजं तस्मिन् ग्रामे प्रतिष्ठाप्य, लोककल्याणार्थं करणीयं सर्वं कर्म उपदिश्य, मुरगोडग्रामस्य देशपान्ठे कुटुम्बस्थानां प्रार्थनानुसारं मार्तण्डसोमयाजिः स्वभार्या तथा अग्निहोत्रउपकरणैः सह मुरगोडग्रामं प्रति आगतवान् । मुरगोड ग्रामस्य अपरं नाम अमरकल्याण इत्यस्ति । त्रिदिग्भिरपि पर्वतैः युक्तत्वात् “मुरगोड” इति नाम प्राप्तम् । तथा संस्कृतभाषायां ‘त्रिश्रुङ्गपुर’ इत्यपि नामास्ति । ‘सङ्कोल’ इति ऋषिः अत्र तपः कृतवानिति कारणात् “सोगल” इति अपरं नामापि वर्तते । अत्रैव गिरिजादेवतायाः विवाहः सम्पन्नं, तद्दर्शनार्थं सर्वे देवताः अत्र आगतवन्तः आसन्निति पुराणकथा वर्तते । परशुरामः २१ वारं क्षत्रियसंहारं कृत्वा पापप्रक्षालनार्थम् अत्रैव “सोमयागं” कृत्वा “सोमेश्वर” देवताप्रतिष्ठापनम् अपि अत्र कृतवानिति कथा वर्तते ।

आरम्भे मुरगोडग्रामे मार्तण्डसोमयाजिनः नित्यकर्माणि सर्वाण्यपि निर्विघ्नेन प्रचलन्ति स्म । परन्तु कतिपय दिवसानन्तरं मार्तण्डसोमयाजि महोदयस्य धर्मपत्नी दिवङ्गता । तदर्थं अग्निहोत्रकार्ये विघ्न आगतम् । स्वगुरोराज्ञया जीवने गृहस्थाश्रमी एव भवेदिति कारणात्, द्वितीयविवाहः संजातः । परन्तु “विपत्तिपदमनुबध्नाति” इत्युक्तिवत् द्वितीयपत्नी अपि इहलोकं त्यक्तवती । परन्तु, धार्मिकाचरणे पत्न्याः पात्रं अवश्यकत्वात् मार्तण्डसोमयाजि महोदयः परसगड (सवदत्ति) प्रान्त्ये बेटसूरु ग्रामे स्थितस्य जक्कनगौडर् नामकस्य पुत्रीं सुशीलवतीं, सत्वसम्पन्नां, धार्मिकमनोयुक्तां ‘लक्ष्मीबायी’ नाम्नीं कन्यां वरयामास । जक्कनगौडरस्य वंशवृक्षः एवं विद्यते ।

मूल पुरुषः

जक्कनगौडः (बेटसूरु)

बडारुद्रगौडः (असुंदि)

वीरनगौडः (बेटसूरु)

लिङ्गनगौडः

रुद्रगौडः

वीरनगौडः, जक्कनगौडः

(बेटसूरु रुद्रगौडं प्रति दत्तकम्)

जक्कनगौडः (दत्तकम्)

अण्णप्पगौडः

लक्ष्मीबायि

लिङ्गनगौडः

मल्लनगौडः

चिक्कनगौडः

(मार्तण्डसोमयाजिनः त्रितीयपत्नि, चिदंबरस्वामिनः माता)

अप्पणगौडः

लिङ्गनगौडः

शंकरगौडः

मल्लनगौडः

बाबनगौडः (अर्थत् चिक्कनगौडः असुंदिग्राम दत्तक)

टि.सि. पाटिलः

एल्.सि.पाटिलः

जि.सि.पाटिलः

के.सि. पाटिलः

एल्.एल्.वि.

एम्.ए

डाक्टर

लोककल्याणार्थं मुनवळ्ळिसमीपे अनेन सोमयागः कृतः । तस्मादेव अयं “श्रीमार्तण्डसोमयाजि” इति नाम्ना प्रसिद्धो जातः ।

तथा विना कुलदेवताप्रसादेन पुत्र प्राप्तिरसाध्यमिति मत्वा श्रीमार्तण्डसोमयाजिमहोदयेन “देवहिप्परगि” क्षेत्रे गायत्रीपुरश्चरणमपि (२४लक्ष गायत्रीमन्त्रपठनम्) कृतम् । तथा स्वकुलदेवताश्रीमार्तण्डभैरवाज्ञानुसारेण “आकाशचिदम्बर” क्षेत्रे तपस्तप्त्वा, पुत्रसन्तानरूपेण श्रीचिदंबरमहास्वामिनम् अवाप ।

ग्रन्थाः-

समाजकल्याणार्थं तथा स्वशाखीयानां सौकर्यार्थं कात्यायनसूत्रानुसारं षोडशश्रौतप्रयोगान् श्रीमार्तण्डसोमयाजिः विरचयामास । तथा च मार्तण्डसोमयाजिमहोदयेन (१) संस्कारमार्तण्ड (२) शान्तिमार्तण्ड (३) आचारमार्तण्ड (४) उत्सर्गमार्तण्ड (५) श्राद्धमार्तण्ड (६) काण्वीय अंत्येष्टिपद्धतिः (७) काण्वनित्यविधिः (८) दानमार्तण्ड (९) प्रतिष्ठामार्तण्ड इत्यादयः द्वादशग्रन्थाः विरचिताः प्रतीतिरस्ति । अतः ते द्वादशमार्तण्डः इति प्रसिद्धाः सन्तीति केषाञ्चन विदुषामभिप्रायः । परन्तु इदानीं केचन ग्रन्था एव उपलभ्यन्ते ।

उपसंहारः-

अयं तु महान् खेदविचारः यत्, अद्य प्रायशः बहूनां कवीनां काव्यसाहित्यादिग्रन्थानाम् उपलब्धिर्नास्ति इति । यदि ग्रन्थः लभ्यते चेत् तस्य ग्रन्थस्य लेखकपरिचयः न लभ्यते, यदि लेखकपरिचयः लभ्यते चेत् तस्य ग्रन्थस्य उपलब्धिः न विद्यते । श्रीमार्तण्डसोमयाजिविषयेऽपि अपवादः न विद्यते । तेन विरचितं द्वादशग्रन्थेषु, केचन ग्रन्थाः लभ्यन्ते इति विदुषां मतम् । अद्य भारतस्य उत्तरप्रदेशे काण्वशाखानुयायिनः ये सन्ति, ते तु कात्यायन श्रौतसूत्रग्रन्थोऽक्तरीत्या श्रौतसम्बन्धिकार्याणि कुर्वन्तः सन्ति । परन्तु भारतस्य दक्षिणप्रदेशे ये काण्वशाखानुयायिनः तत्रापि श्रीमार्तण्डसोमयाजिमहाभागैर्विरचितं “संस्कारमार्तण्ड” ग्रन्थमनुसृत्य संस्कारादिकर्माणि कुर्वन्तः सन्ति, तेषां कृते तु दर्शपूर्णमासेष्टि, अग्निहोत्र, सोमयागसम्बन्धि उपयुक्तग्रन्थाभावात् अस्मिन् श्रौतसम्बन्धिविषये दिङ्मूढाः वा निराशावन्तः वा आसन् । इतः परं यथाशक्ति कविविषये तथा तद्ग्रन्थविषये अधिकाध्ययनं यदा भवति, तदैव आगामिनि दिवसे सुललितया जनाः अस्माकं संस्कृत्यादि विषयान् ज्ञात्वा, संस्कृतिवन्तः भवेयुरिति मम आशयः

*****

प्राचीनयोगसाहित्येषु समाधेः सिद्धान्तः

Vidushi Yogashree M. V.

Research Student

CO-Guide Dr. Jayarevanna M.V (Asst Professor)

Dept of Yoga Therapy and Counseling

Karnataka Samskrita University

P.M.K. Road, Chamaraja Pete

Bengaluru, Karnataka- 560018

Mobile No.: 9845770903

E-mail: yogashreeonline@gmail.com

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया । यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ।। (भगवद्गीता ६.२०)

भारतस्य आध्यात्मिकपरम्परासु गभीरतया निहितः योगस्य अभ्यासः, शारीरिक-स्वास्थ्यं, मानसिक-स्पष्टतां, आध्यात्मिक-ज्ञानोदयं च प्राप्तुं उद्दिष्टानां विशालान्तन्त्रान्समावेशयति। योगदर्शनस्य हृदये समाधिः इति या परिकल्पना अस्ति, सागहना-ध्यानात्मक-स्थितिरस्ति । योगमार्गेण समाधिसिद्ध्यर्थं गहनैकाग्रतायुक्तध्यानावस्थां साधनं भवति । समाधिः योग-अनुशासनस्य अन्तिमलक्ष्यम् इति मन्यते ।

“समाधिः” इत्यत्र सम् उपसर्गपूर्वकधृधातोः धृधारणपोषणयोः इत्यर्थः भवति । सम् उपसर्गस्य “सम् इत्येकीभावे” इत्यर्थं स्वीकृत्य (सम्+आधिः) इत्येतयोः निष्पन्नम् आसमन्तात्समाधिः इत्यर्थः भवति ।

अयं शोध-लेखः पतञ्जल्याः योगसूत्राणि, भगवद्गीता, विविधयोगोपनिषदः इत्यादीनां प्रमुखानां प्राचीनग्रन्थानां माध्यमे न समाधि-विषयस्य परिकल्पनायाः अन्वेषणं करोति, येन योगपरम्परासु तस्य महत्त्वस्य व्याख्यायाः च विस्तृतज्ञानं प्राप्यते ।

“समाधिः”- विविधयोगग्रन्थेषु विस्तृतरूपेण चर्चिता पूजिता च अस्ति । अयम् अध्ययनं प्राचीन-ऋषिमुनिभिः आध्यात्मिकतया मुक्तिप्राप्तिः कथं भवति इति प्रकाशयति । समाधि-बोधः आत्मसाक्षात्कारस्य कालातीत-अन्वेषणस्य, मानव-चैतनस्य च अवलोकनं प्रददाति । प्राचीनज्ञानं समकालीनविज्ञानेन सह संयुज्य, आधुनिक-आध्यात्मिकअभ्यासे योगसिद्धान्तानां प्रासङ्गिकतायाः प्रयोगविषये च प्रचलितेषु चर्चासु योगदानं दातुम् अयं लेखः प्रयतते ।

पातञ्जलयोगदर्शने समाधिः

पातञ्जलयोगदर्शने योगाभ्यासस्य व्यवस्थितविस्तृतविवरणञ्च अस्ति । पातञ्जलसमाधिः अष्टाङ्गयोगस्य अष्टमः अन्तिमश्च अङ्गः । तत्र अष्टाङ्गमार्गाः सन्ति-

“यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि।” (पातञ्जलयोगसूत्राणि २-२९)

पातञ्जलमुनेः योगदर्शनं चतुर्षु पदेषु विभक्तानि सन्ति । समाधिपादः साधनपादः विभूतिपादः कैवल्यपादः चेति । समाधिपादे समाधिविषयकचिन्तनं विस्तृतरूपेण अस्ति । तत्र समाधिः द्विविधा सम्प्रज्ञातः असम्प्रज्ञातश्चेति । सम्प्रज्ञातसमाधिः सविकल्पकः असम्प्रज्ञातस्तु निर्विकल्पकः इत्यवगम्यते । **सम्प्रज्ञातसमाधौ** गहनैकाग्रतया स्वानुभवः विचार-विमर्शः च अस्ति, अत्र ध्याता ध्यानस्य उद्देश्यं जानाति । इयं सम्प्रज्ञातसमाधिः चतुर्धा विभक्ता अस्ति, प्रत्येकस्य ध्यानस्य वस्तुनः स्वभावः, तत्सम्बद्धायाः चेतनायाः स्तरः च लक्षणीयाः सन्ति । एतानि चरणानि सन्ति -

i. सवितर्कः (स्थूलः)-

इदं प्रारम्भिकस्थरम् अस्ति । यत्र मनः स्थूल-भौतिक-वस्तुषु केन्द्रीकृतः भवति । अभ्यासिनः चेतना एतैः वस्तुभिः सम्बद्धाः विचारैः, संवेदनात्मकप्रभावैः च पूरिता भवति।

ii. सविचारः (सूक्ष्मः)-

अस्मिन् अवस्थायां, स्थूल-वस्तुभ्यः सूक्ष्मतर-वस्तुषु ध्यातायाः मनः केन्द्रितं भवति । अभ्यासिनः एतेषां सूक्ष्मतर-वस्तूनां विषये सूक्ष्मचिन्तने निमग्नाः भवन्ति, तेषां लक्ष्यं भौतिकलक्षणान् अतिक्रम्य तेषां सूक्ष्मप्रकृतिम् अन्तर्निहितसिद्धान्तान्प्रतिगच्छन्ति ।

iii. सानन्दः (आनन्देनसह)-

अत्र मनः बौद्धिकक्रियाकलापान् अतिक्रम्य आन्तरिकसन्तोषस्य आनन्दस्य च अवस्थां प्रविशति । अस्मिन्स्थितौ गहन-ध्यानादुत्पन्नः आन्तरिक-शान्तिः सुखानुभूतिरेवञ्च केन्द्रबिन्दुर्भवति । एषावस्था आनन्दानुभवेन लक्षणीया भवति या अहङ्कारस्य विघटनेन चेतनायाः उच्चावस्थया सह सम्बद्धा भवति।

iv. सास्मिता (अहम् अस्मि) -

अन्तिमे चरणे आत्मसाक्षात्कारस्य गहनभावः, ध्यानलक्ष्येन सह ऐक्यञ्च भवति । वस्तुना सह गहनं तादात्म्यञ्च अनुभवन्ति । अभ्यासिनः, अहङ्कारम् अतिक्रम्य आत्मनि विलीनं भवति । इयम् अवस्था सम्प्रज्ञातसमाधेः शिखरस्य प्रतिनिधित्वं करोति, यत्र ध्याता वस्तुनि सम्पूर्णतादात्म्यम् अनुभवति ।

असम्प्रज्ञात अथवा निर्विकल्पकसमाधिः -

पातञ्जलीयोगसूत्रस्य प्रथमाध्याये (समाधिपदे) असम्प्रज्ञात-समाधिम् उल्लिखितम् अस्ति । अस्मिन्मानसिकक्रियाकलान् पूर्णतया समापयति, अहङ्कारः विघटितञ्च भवति । पातञ्जलदर्शनानुसारम् असम्प्रज्ञात-समाधिः अत्युच्चतरस्थितिरस्ति यत्र मनसि ध्यानस्य सर्वान्विषयान् अतिक्रम्य योगी शुद्ध-चेतना-स्थितिरनुभवति । मनः सर्वपरिवर्तनात्मुक्ता वृत्तिनिरोधात्मकस्थितिः प्राप्नोति । चित्तं पूर्णतया निश्चलं भवति तथा च कस्यापि मानसिकपरिवर्तनात्मुक्तः भवति । ध्यानस्य वस्तुर्नास्ति, अहङ्कारस्य

समाप्तिर्भवति ध्यानकर्तुः ध्यानक्रियायाः च भेदः इतः परं नास्ति । सर्वाभिलाषा समाप्ता भवति । असम्प्रज्ञात-समाधौ सर्वसंज्ञानात्मककार्याणि अतिक्रमयति, यत्र वस्तूनाम्, विचाराणां, संवेदनानाञ्च अवबोधः अन्तर्भवति । समाध्याः अयं चरमस्थितौ सः पूर्णतया आत्मना सह ऐक्यम् अनुभवति । अयम् आध्यात्मिकविकासस्य शिखरस्य प्रतिनिधित्वं करोति, यत्र साधकः कैवल्यम् अथवा मुक्तिं साधयति ।

भगवद्गीतायां समाधिः

भगवद्गीता अपि समाधि-परिकल्पनायाः विषये चर्चा करोति । भगवद्गीतायां समाधिः परिपूर्ण-मानसिक-सन्तुलनं तथा ईश्वरेण सह संयोगः इति निरूपितम् अस्ति । तत्रोल्लिखितानां विषयाणां सारांशम् अत्र पश्यामः ।

ध्यानयोगः इतिषष्ठाध्याये भगवतः कृष्णः अर्जुनाय ध्यानप्रक्रियायाः समाधि-अवस्थायाः च व्याख्यां करोति । सः समाधिं प्राप्ताः योगिनः गुणानां वर्णनं करोति । समाधिः समतोलनस्य निश्चलतायाः च स्थितिरिति श्रीकृष्णः वर्णयति, यत्र मनः सर्वाभिलाषाभिः मुक्ता भवति । षष्ठाध्याये २०-२३श्लोकेषु श्रीकृष्णः मनः कथं योगाभ्यासेन निरुद्धावस्थां प्राप्नोति येन स आत्मनि तुष्यति, अस्मिन्समाधौ आत्यन्तिकं सुखञ्च अनुभूयभौतिकव्यवहारेण मुक्तः तत्स्थितौ निश्चलतया स्थास्यति इति वर्णयति । समाधेः प्राप्त्यानन्तरं नापरं लाभं वाञ्छति सः । अयं योगाभ्यासः निश्चलतया कर्तव्यः ये नमनः पूर्णतया आत्मनि गृह्यते, तेन आनन्दं शान्तिञ्च अनुभवति ध्याता ।

योगोपनिषत्सु समाधिः

समाधिः जीवात्म-परमात्मयोः संयोगस्य स्थितिः । एषः त्रिभिः पक्षैः ज्ञाता, ज्ञानस्य, ज्ञातस्य च रहितः उत्कृष्टआनन्दस्य रूपं शुद्धभावस्य अंशः अस्ति । मुक्तिकोपनिषत्सु उल्लिखितं १०८ उपनिषत्सु २० योग-उपनिषदाः सन्ति । आसु उपनिषत्सु समाधि-परिकल्पना सहितं योगाभ्यासस्य क्रमः योगस्य विविधाङ्गानां विषये विस्तृतरूपेण विवृतमस्ति । एते ग्रन्थाः विशेषतः योग-अभ्यासे दर्शनशास्त्रे च केन्द्रीकृताः सन्ति ।

अमृतबिन्दु-उपनिषत् –

अस्यां समाधिः एका अवस्था इति वर्णिता अस्ति यत्र मनःपरम-चेतनया सह ऐक्यं भवति । एषावस्थां प्राप्तुं मानसिक-अनुशासनं, ध्यानस्य नितराम् अभ्यासञ्च आवश्यकं भवति । अस्मिन् "यदा अविचलितचित्तं आत्मा निलयति तदेव समाधिः इति कथ्यते ।"

माण्डूक्योपनिषदि चेतनायाः चतुर्विधअवस्थायाः उल्लेखः अस्ति -जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्तिः/निद्रा, तुरीयञ्चेति । तत्र तुरीय-अवस्थायाः समाध्याः सह सम्बद्धं वर्तते तस्य विस्तृतविवरणमपि लभ्यते अस्याम् । तुरीयावस्था परम-वास्तविकतां शुद्ध-चेतनायाः स्थितिः आत्मसाक्षात्कारञ्च सूचयति ।

उपसंहारः

योग-साहित्ये समाधि-सिद्धान्तः योग-अभ्यासस्य अन्तिमं लक्ष्यं आत्मनः साक्षात्कारस्य क्रमः साधनञ्च

निरूपितः अस्ति । यद्यपि योगसूत्राणि, भगवद्गीता, योग-उपनिषदाः च समाधि-बोधार्थं विविधाः उपायाः सन्दर्भाः च प्रस्तूयन्ते, तथापि एकतायाः, आन्तरिकशान्तेः च तस्य मूलभूतसारं सम्मिलितं करोति। पतञ्जलीमुनेः समाधि-विषयस्य क्रमबद्ध-वर्गीकरणं ध्यानावस्थायाः प्रगतिशील-चरणानां प्रकाशयति । भगवद्गीता तु अस्यावस्थां प्रतिगन्तुं नैतिक-भक्ति-मार्गान्प्रदर्शयति । योग-उपनिषदाः तु समाधिविषये अधिकं गूढं तथा आन्वीक्षिकीञ्च प्रददति । समाधिः साक्षात्ब्रह्मानुभवः भवति इति बोधयति । विविधयोगग्रन्थेषु विस्तृत-व्याख्यानानां माध्यमेन समाधिः परिपूर्ण-निश्चलतायाः, एकतायाः च अवस्था इति चित्रिता अस्ति । एते ग्रन्थाः सामूहिकरूपेण समाधिविषये समृद्धं सूक्ष्मं च ज्ञानं प्रदास्यन्ति, अभ्यासिने आध्यात्मिक-ज्ञानोदयम् आन्तरिक-शान्तिं प्रतिमार्गं दर्शयति । यदा वयं एतेषां प्राचीनशिक्षाणाम् अध्ययनम् एकीकरणञ्च निरन्तरं कुर्वन्तः स्मः, तदा समाधिम् अन्विष्यन्तः मनसः परिमितम् अतिक्रम्य, स्वस्य, वास्तविकं स्वरूपं ज्ञातुं प्रयतमानानां सर्वेभ्यः प्रेरकः दीपस्तम्भः भवति ।

आकरग्रन्थसूची:-

१. पातञ्जलयोगसूत्राणि
२. श्रीमद्भगवद्गीता
३. अमृतबिन्दोपनिषद्
४. माण्डूक्योपनिषद्

*****

व्याकरणदृष्ट्या भाषाव्युत्पत्तिविकासः

Venkatesh G.

Research scholar

Reg No: Ph.D/SF-VY/2021/08 (Vy/2021/123)

Dept of Vyakarana

Karnataka Samskrita University

Guide - Dr Amargopal (Asst Professor)

Shri Siddhalingeswara Veda-Samskrita Mahavidyalaya

Siddhaganga Muth, Tumkuru – 572104, Karnataka

Mobile No: 944 98 99 719

Email : venkatesh1996yadav@gmail.com

संस्कृतजगतः एकतमा अतिप्राचीना समृद्धा शास्त्रीया च भाषा वर्तते संस्कृतम् । संस्कृतं भारतस्य जगतः सुरवाणी, अमरवाणी, सुरभारती, भारती, दैवीवाक, देवभाषा, देववाणी, गीर्वाणी, गीर्वाणवाणी इत्यादिभिः नामभिः प्रसिद्धा वर्तते । अस्यां भाषायां भाषायाः महत्त्वम् आधिक्येन दृश्यते । संस्कृतवाङ्मयं विश्ववाङ्मये अद्वितीयं स्थानम् अलङ्करोति । संस्कृतस्य प्राचीनतमग्रन्थाः वेदाः वर्तन्ते । वेददर्शनादिभिः अनन्तवाङ्मयरूपेण विलसन्ती अस्ति एषा नाटक – काव्य – इतिहास – पुराण - शास्त्रमोक्षात्मकाः चतुर्विधपुरुषार्थहेतुभूताः विषयाः अस्यां भाषायां विद्यन्ते । भाषायाः व्युत्पत्त्यर्थं अक्षराणाम् उच्चारणशास्त्रमिति महर्षिणा पाणिनिना वर्णाभिव्यक्तिप्रदेशः उच्चारणस्थानं कथ्यते शब्दप्रयोगसमये कायाग्निना प्रेरितः वायुः कण्ठादिस्थानेषु सञ्चरन् वर्णान् अभिव्यनक्ति । यथोक्तं पाणिनीयशिक्षायाम् -

¹आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥

मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम् ॥

²अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च ॥

एवं वर्णानाम् उच्चारणस्थानानि अष्टौ सन्ति । १. मूर्धा । २. शिरः । ३. कण्ठः । ४. तालुः । ५. ओष्ठौ । ६. दन्तः ।

७. नासिका । ८. जिह्वामूलमिति । एवं रीत्या संस्कृतभाषायाः उच्चारणस्थानान् अवलम्ब्य स्पष्टमुच्चारयामः चेत् ज्ञायते संस्कृतभाषाया वैशिष्ट्यम् । भाषायाः सौष्टवार्थं षड् वेदाङ्गेषु अन्यतमं व्याकरणमित्यस्य अध्ययनम् अनिवार्यं भवति । अस्मिन् व्याकरणशास्त्रे अत्यन्तवैज्ञानिकरीत्या सूत्राणां विभागः कृतो वर्तते, सिद्धान्तकौमुदी एवं प्रक्रियादिग्रन्थेभ्यः भिन्नरूपेण सूत्राणां विभागः आचार्यैः अकारि । यथा- शिक्षाकाण्ड च अपि पुनः चतुर्विभक्तः तानि -

१. संज्ञाप्रकरणम् २. परिभाषाप्रकरणम् ३. सन्धिप्रकरणम् ४. शब्दविभागः

अत्र ग्रन्थे संज्ञाप्रकरणे सिद्धान्त कौमुद्याम् अपेक्षया अधिकानि सूत्राणि लिखितानि वर्तन्ते । शब्दविभागे अपि अत्यन्त चातुर्येण सूत्राणाम् चयनं दृश्यते तेन कानिचन सूत्राणि पठ्यन्ते चेत् बहूनाम् शब्दानाम् अनायासेन ज्ञानम् भवति, अतः इदं व्याकरणशास्त्रं बहूनां छात्राणां बहूपकरोति । सत्स्वपि बहुषु व्याकरण ग्रन्थेषु एकमात्रकारणम् व्याकरणस्य व्युत्पत्ति पुरस्सरम् ज्ञानं यथा स्यात् अतः छात्राणाम् उपकर्तुम् इदं शास्त्रं सहायकं भवति इति । अन्यभाषाणाम् इव संस्कृतस्य अपि भाषारूपेण सार्वत्रिकप्रयोगः भवेत् एवञ्च विद्यमाना संस्कृतभाषा पूर्णरूपेण परिष्कृता निर्दुष्टा प्रवाहयुक्ता सारगर्भिता च स्यात्

इति अस्माभिः आकायते चेत् विश्वस्य सर्वेषु क्षेत्रेषु अपि संस्कृतभाषा प्रवहेत् इति अपेक्षते चेत् तस्य पुरातनस्य कार्यस्य प्रारम्भः कुतः भवेत् इति प्रश्नः उदेति । संस्कृतभाषायाः प्रासङ्गिकता, उपयोगिता, वाचिकता च वर्तते न वा इत्येषः विषयः जनानां मनस्सु भवति चेत् संस्कृतम् अध्ययनात् प्राक् एव उत्पद्यते । तथा च एतं विषयं विचिन्त्य जनाः अध्ययने अध्यापने च प्रवृत्ताः न भवन्ति एव तस्मात् कारणात् संस्कृतभाषायाः ज्ञानं न भवति ।

कस्याश्चिद् भाषायाः ज्ञानं विना तथा भाषया लिखितस्य विषयस्य चर्चाकरणं, तस्मिन् विषये अनुसन्धानाय वार्ताकरणं वा किं कदापि सम्भवेत् ? देशस्य अनेकेषु विश्वविद्यालयेषु सम्प्रति संस्कृतस्य अध्ययनं जायमानं तु वर्तते ! परन्तु तादृशी स्थितिः नैव दृश्यते यस्याः आवश्यकता अनुभूयते विश्वविद्यालयेषु संस्कृतमहाविद्यालयेषु जनाः संस्कृतम् अधीयानाः तु वर्तन्ते एव । परन्तु लेखने भाषणे वदने च तेषां प्रायशः प्रत्येकस्मिन्नपि वाक्ये दोषाः दृश्यन्ते, ये च निर्दुष्टतया संस्कृतेन लेखने, पठने, भाषणे च समर्थाः सन्ति तादृशाः जनाः अङ्गुलिगण्याः विद्यन्ते । तथा हि संस्कृतज्ञानां भारतमातुः च अपेक्षा वर्तते यत् अनेके जनाः सार्वत्रिकरूपेण संस्कृतस्य प्रयोगे दक्षाः स्युः । तत्रैव संस्कृताय कलङ्करूपेण प्रभावं जनयन्ती अध्ययनशैली दृश्यते । या सम्प्रति संस्कृतानुवादरूपेण राजते, छात्रैः संस्कृतं पठ्यते परन्तु कदापि तैः संस्कृतभाषा नैव श्रूयते ।

भाषायाः तु चत्वारि कौशलानि भवन्ति, यदि तेषां कौशलानां माध्यमेन संस्कृतस्य अध्ययनं भवति तर्हि शीघ्रतया एव छात्राणां संस्कृताधिगमः भवति । तद्यथा श्रवणं, भाषणं, पठनं, लेखनं च इति एतानि सोपानानि वर्तन्ते । यदि छात्राणां श्रवणाभ्यासः न भविष्यति तर्हि तेषां भाषाभ्यासः कथम् ?

पठनलेखनयोः तु भिन्ना कथा । अद्यत्वे संस्कृतस्य या अध्ययनशैली वर्तते सा नितान्तम् अवैज्ञानिकी वर्तते । चतुर्दशविद्यालयेषु सत्सु अपि संस्कृतक्षेत्रे नूतनं किमपि नैव दृश्यमानम् अस्ति इत्येतस्य कारणम् अनुवादपद्धतिः अस्ति । परन्तु उदाहरणत्वेन शिबिराणां प्रयोगेण द्रष्टुं शक्यते यत् दशसु दिनेषु अश्रुतपूर्वसंस्कृतं ताः अपि संस्कृतेन सम्भाषणे दक्षाः भवन्ति । अधुना देशे विदेशे अपठितसंस्कृतजनोपि दोषान् विना वदन्तः भवन्ति । परन्तु तेषां भाषणे प्रान्तीयदोषाः, उच्चारणगतदोषाः, रूपगतदोषाः, प्रत्ययगतदोषाः, प्रयोगगतदोषाः इत्यादयः बहुविधदोषाः दृश्यन्ते । तेषां दोषाणां निवारणाय निराकरणाय च अपेक्षिता वर्तते 'भाषाव्युत्पत्तिः' इति । भाषाव्युत्पत्तेः व्याकरणस्य अध्ययनम् अनिवार्यं भवति । न्यानातिन्यूनं सामान्यनियमाः भाषायाः सौष्टवार्थम् अध्येतवमिति विदुषां स्पष्टता अस्ति । अधीतव्याकरणन्यायादिकोषमान् वाल इति व्याकरशास्त्रदृष्ट्या बालस्य लक्षणम् उक्तम् । अतः भाषाव्युत्पत्तेः व्याकरणस्य आवश्यकता अनिवार्यरूपेण विद्यते ।

आकरग्रन्थसूची –

1. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी – बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता) मोतिलाल बनारसीदास – १९६५
2. पाणिनीयशिक्षा – श्रीनिवासरथः उज्जयिनीस्थ कालिदास अकादेमी- निदेशकः – आचार्यकुलप्रकाशनम् – विक्रमसंवत् – २०५०
3. शैक्षणिकभाषाविज्ञानम् – शिक्षाशास्त्रिपठ्यपुस्तकम् ।

श्रीमद्भगवद्गीतामाध्वभाष्यस्य वैशिष्ट्यम्

विद्वान् आर्. जगन्नाथ पूजार्

संशोधना सहायकः,

कर्नाटक संस्कृत विश्वविद्यालयः,

चामराज पेटे, बेङ्गलूरु, कर्नाटक- 560018

Mobile No. : 9036143822

E-mail: jagannathapoojar87@gmail.com

गौतममहर्षेः शापात्तत्त्वज्ञाने जगति लीने सति भगवान्व्यासत्वेन अवततार । तत्र वेदार्थनिर्णायकब्रह्मसूत्राणि, “इतिहासः पुराणानि पञ्चमो वेदानां वेदः” इत्युक्तदिशा पञ्चमवेदात्मकः महाभारतग्रन्थः व्यरचि । ग्रन्थोऽयं लक्षश्लोकात्मकः सर्वपापाहारी च । निर्णायकशास्त्रेषु ब्रह्मसूत्राणां, निर्णयशास्त्रेषु महाभारतस्य च अत्युत्तमस्थानं दरीदृश्यते लोके । तत्र भीष्मपर्वणि महाभारतपारिजातमधुभूता भगवद्गीता राराजते । यथोक्तं अन्यत्र अस्य माहात्म्यं -

भारतं सर्वशास्त्रेषु भारते गीतिका वरा । विष्णोः सहस्रनामापि ज्ञेयं पाठ्यं च तद्वयम् ॥ इति ¹ ॥

अन्यत्र च

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः । पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ² ॥

सर्वाः उपनिषदः गावः, देवकीपुत्रः कृष्णः गोपालकः, तेन दुग्धं इदं गीतामृतं सर्वैः सुधिभिः पेपीयतां इत्याशयः । पुराणे च वाराहे यत्र च लोके केवलं गीतासन्निधानं पाठ्यच प्रचलति तत्र ममसन्निधानं पूर्णतया वर्तते इति स्वयमेवाह-

गीतायाः पुस्तकं यत्र यत्र पाठः प्रचलति । तत्राहं निश्चितं पृथिव्यां निवसामि सदैवहि ³ ॥

श्रीकृष्णमुखारविन्दात्समुद्भूता गीता सार्वकालीना सार्वजनीना च यावन्ति लोके व्याख्यानानि गीतायाः दरीदृश्यते नान्यस्य ग्रन्थस्य । तत्रान्यतमं आचार्यमध्वप्रणीतं गीताभाष्यम् । मध्वेन च स्वकीयग्रन्थेषु प्रथमतः अयं ग्रन्थः निर्मायि बद्रीनारायणसान्निधाने समर्पितश्च यथोक्तं मध्वविजये -

मण्डयन् भरतखण्डमखण्डं नादिरायणपदोऽत्र परो यः । तं नमन्प्रचुरधीर्हरिगीताभाष्यमार्पयदुपायनमस्मै ⁵ ॥

नारायणास्य प्रीतये स्वरचिते गीताभाष्ये मङ्गलश्लोकं अवाचयत्-

देवं नारायणं नत्वा सर्वदोषविवर्जितम् । परिपूर्णं गुरुश्चाऽपि गीतार्थं वक्ष्यामि शक्तिः ⁶ ॥ इति ।

किन्तु देवः साक्षात्स्वयमेव अशरीरवाण्या एतदर्थमतिसूक्ष्ममपित्वं शक्त एव । अथापि न आन्तं समस्तं जनानां,

1. महाभारत । 2. गीतामाहात्म्यम्, श्लोक-६ । 3. वराहपुराणम् । 4. मध्वविजय, ६ सर्ग । 5. गीताभाष्यम्, १ अध्याय, १ श्लोक

6. मध्वविजय, १५ सर्ग

अयोग्यत्वात्, तस्मात्शाक्तितः इति स्थाने लेशतः इति स्थापयतु इति भगवता नारायणेनैव अङ्कितोऽयं ग्रन्थः । मध्वस्य च सर्वज्ञत्वं संसूचयमास नारायणः । लोके यथा अर्केन्दू अन्धकारं नाशयतः ।

तथैव आचार्यमध्वप्रणीताभ्यां गीतातात्पर्य-गीताभाष्याभ्यामपि जगदिदं समस्तं प्रकाश्यते इत्याह नारायण-पण्डितः त्रिविक्रमपण्डिताचार्यसुतः ।

गीतातात्पर्यभाष्याभ्यां आभ्यां विश्वं प्रकाश्यते । गोगणैरप्रतीकारैः अर्केन्दुभ्यामिवाधिकम्⁷ ॥ इति ।

भाष्यस्य अस्य श्रामट्टीकाकृद्धिः प्रमेयदीपिका, पद्मनाभतीर्थैः भावदीपिका, नरहरितीर्थानां भावप्रकाशिका इति त्रीणि व्याख्यानानि विलसन्ति ।

आचार्यमध्वः अस्मिन्गीताभाष्ये तत्र तत्र श्रीकृष्णोक्तगीताश्लोकानां अत्यपूर्वं अर्थं वर्णयित्वा, सुहृदः तात्विकान्तत्ववादेन प्रबोधिताः वनस्पतीनिव चन्द्रिकया चन्द्रमाः । तामसांश्च अर्थाश्च स्वप्रतिभाप्राभावेण विद्राव्यपराजिग्ये ॥ तरुणिरिव तमांसि प्रखरप्रभाप्रसरेण । प्रथमषट्के ज्ञानोपायाः निरूप्यन्ते ।

तत्र द्वितीयाध्याये पञ्चाशत्श्लोकोऽयं -

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते । तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम्⁸ ॥

अत्र केचित्बुद्धियुक्तो जहातीह इत्यस्य यः ज्ञानवान्पुण्यं पापं च त्यजति इति आपाततः रमणीयार्थं वर्णयन्ति । किन्तु अत्र आर्चायस्य मनीषा समुन्मिषे किल स्वभाष्येनायं आपाततः प्रतीतार्थः किन्तु अन्य एव, फलविषये स्नेहभावनां परित्यज्य भगवत्प्रीत्यर्थमेव कर्म आचरन्त्यः अपरोक्षज्ञानं संपादयति सः इत्यर्थः सुकृतत्यागः इत्यस्य ज्ञानस्य मोक्षे आनन्दाभिवृद्धिकारणीभूतस्य अनिष्टपुण्यं त्यजति । न मोक्षकारणीयुतं इष्टं पुण्यं इत्यर्थः अन्यथा ध्यानादेः निष्प्रयोजकत्वापत्तेः ।

तथा च यः अपरोक्षज्ञानी मोक्षप्रतिबन्धकं अनिष्टं पुण्यं पापं च परित्यज्य इषसाधनं पुण्यं संपाद्य मोक्षं सरतिसाधकः इति पर्यवसितार्थः इत्याह भाष्यकारः -

भाष्यं -

सुकृतमपि अप्रियं मानुष्यादिफलं जहाति । न बृहत्फलं उपासनादिजानितं । नहास्य कर्मक्षीयते⁹ ॥

अविदित्वाऽस्मिन्लोके जुहोति यजते तपस्तप्य ते बहूनि वर्षसहस्राणि अन्तदेवास्य तद्भवति इत्यादि श्रुतिभ्यः इति टिकाकारोऽयं प्रमेयदीपिकायां बुद्धियुक्तः प्रेक्षावान्काम्यं सुकृतं दुष्कृतं च जड्यान् इति योगस्वरूपनिरूपणपरतां निराकर्तुमाह ज्ञानेति कथं कर्मणः ज्ञानादवरत्वं इत्यतः काम्यकर्मिणः कृपयादीनाः इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति । अत्र दुष्कृतवान्सुकृतस्यापि सर्वात्मनाहानं प्रतीयते । तत्सङ्कोचेन व्याचष्टे सुकृतमपीति अप्रियं सुकृतं किदृशं इत्यत आह मानुष्यादि इत्यादि । एवं पञ्चमाध्याये-

7. भगवद्गीता, अध्याय-२, श्लोक-५० । 8. गीताभाष्यम् । 9. भगवद्गीता, अध्याय-५

“विद्याविनयसम्पन्ने, ब्राह्मणे .... पण्डिताः समदर्शिनः¹⁰” ।

अत्र श्लोके ब्राह्मणादिषु सर्वत्र ऐक्यं अस्ति इति ये जानान्ति ते पण्डिताः इति आपाततः प्रतीतार्थः । परंतु नायमर्थः, सर्वत्र अन्तर्यामि तया भगवान् अस्ति । तत्र तत्र विद्यमानेषु भगवद्रूपेषु नास्ति तारतम्यं, किन्तु ऐक्यं एव अस्ति इति । तज्ञः ज्ञानी इत्याह आचार्यः ।

षष्ठाध्यये-

योमां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति तस्याहं न प्रणश्यामि¹¹ ॥

अत्रापि यःमां सर्वत्र पश्यन्ति, मयि च सर्वं पश्यन्ति तत्कृते अहं अविनाशी । द्वितीयेऽध्याये जीवस्य अनादिनित्यत्व समर्थनान्सोऽपि जीवविनाशित्वशङ्काप्रतिपादनं कथं वा संज्ञच्छते इति शङ्का ।

इदमत्र आकृतं नाशः इत्यस्य न मुद्गरप्रहारेण घटनाशः, किन्तु अन्य एव । पुरुषसद्भावेऽपि अकृतव्यापारः पुरुषः नास्ति इत्येव, राज्ञः सत्त्वेऽपि अरक्षितप्रजः भृत्यः अनाथ एव, एवमेव स्वामिनिष्ठत्वाभावे भृत्ये तदा राजा भृत्यरहित इत्येवार्थः तद्वत्प्रकृते जीवः उपासकः अविनाशी इत्यस्य स्वयोग्यव्यापारं उपासनादिकं च न परित्यजति किन्तु सदा सर्वथाऽपि मद्भक्तः एव अवतिष्ठते इत्यर्थः । ईश्वरः अविनाशी इत्यस्यापि सर्वदाऽपि भक्तानुग्रहरक्षणं योगक्षेमं च अहं करोमि इत्यर्थः । एतादृशान् पूर्वोक्तान् तत्र तत्र च दर्शयामास आचार्यमध्वः ॥

* * *

मनुयाज्ञवल्क्यस्मृत्योः वर्णव्यवस्थायाः तुलनम्

Dr. Mallanagowda S.

Deputy Director (Inc.)

Karnataka Sanskrit University

Chamaraja Pete- 560018

Bengaluru, Karnataka

Mobile No. : 9341090772

E-mail : mallanagowda1980@gmail.com

ब्रह्मपौत्रः इत्येव ख्यातः मनुः स्वग्रन्थे मनुस्मृतौ “ब्रह्मणा (प्रजापतिना) एव इदं सर्वमपि जगत् सृष्टम् , स एव ब्रह्मा महाभूततन्मात्रादीनां सृष्टिमकरोत् । अनन्तरं तस्य वदनादिना एवयथाक्रमं ब्रह्मक्षत्रियविद्भूद्राणां सर्जनमभूदिति वदति यथा-

लोकानां तु विवृद्धर्थं मुखबाहूरुपादतः । ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्तयत् ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः । चतुर्थं एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥¹

लोकानां विवृद्धर्थमित्यनेन भूलोकानां विवृद्धर्थं इत्यर्थः स्वीकर्तव्यः, यतो हि ब्राह्मणादिभिः सायम्प्रातः अग्रावाहुतिः प्रक्षिप्त्वा सूर्यमुपतिष्ठते, सूर्यादृष्टिः, वृष्टेरन्नम्, अन्नात्प्रजाबाहुल्यं भवतीति । अत्र व्याख्याकारः मेधातिथिः – “ब्राह्मणादिषु चतुर्षु वर्णेषु सत्सु एव त्रयाणां लोकानां वृद्धिः । इतः प्रदानं देवा उपजीवन्ती”ति वदति । अस्य अयमाशयः पुरुषकर्मप्रचोदिताः भवन्ति देवाः । देवाः सन्तुष्टाः चेत् लोकत्रयमपि सन्तुष्टम् । अतः लोकत्रयसन्तुष्ट्यै ब्रह्मा ब्राह्मणादिवर्णान् ससर्ज इति । ब्राह्मणादयः मुखादिभिः उत्पन्नाः इत्यत्र वेदप्रमाणमपि एवं लभ्यते “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् । बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः । पद्भ्यां शूद्रो अजायत” इति । मेधातिथिस्तु अत्र मुखाद्युत्पन्नस्थानदर्शनं तावदुत्कर्षापकर्षद्योतनार्थमिति वदति, यतः सर्वेषां भूतानांप्रजापतिः श्रेष्ठः, तस्य चाङ्गेषु मुखं श्रेष्ठम् । एवम् मुखादुत्पन्नः ब्राह्मणोऽपि सर्वेषां वर्णानां श्रेष्ठतमः इति ज्ञायते । उक्तं च दशमेऽध्याये

वैशेष्यात्प्रकृतिश्रेष्ठ्यान्नियमस्य च धारणात् । संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः ॥²

एवंचब्राह्मणादयः चत्वारो वर्णाः । आद्यास्त्रयः द्विजाः इत्युक्ते संस्कारयोग्याः, पञ्चमो वर्णस्तु न विद्यत एव इति निश्चप्रचमुक्तम् मनुना ।

याज्ञवल्क्यस्तावत् उपोद्धाते मन्वादीन्धर्मशास्त्रप्रयोजकान् स्मरन्, तेषां अभिमतमपि स्वीकरणीयमिति चिन्तयन्, वर्णानां उत्पत्तिविचारान् अनुक्त्वा साक्षात् वर्णानां नामानि निर्दिशति यथा-

ब्रह्मक्षत्रियविद्भूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः । निषेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः³ ॥ इति ।

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः चत्वारो वर्णाः । तत्र आद्यास्त्रयः द्विजाः, तेषामेव निषेक(गर्भाधान)प्रभृतयः श्मशाना(पितृवन)न्ताः सम्स्काराः मन्त्रैर्भवन्तीति अस्याशयः ।

मनुः वर्णेषु साजात्यवैजात्ययोः निर्णयः कथं भवेदिति प्रतिपादयति यथा -

सवर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु । आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते ॥⁴

ब्राह्मणादिषु चतुर्ष्वपि समानजातीयासु यथाशास्त्रं परिणीतासु अक्षतयोनिषु आनुलोम्येन इत्युक्ते ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यां, क्षत्रियेण क्षत्रियायाम् इत्यनेन अनुक्रमेण ये जाताः ते मातापित्रोर्जात्या युक्ताः तज्जातीया एव ज्ञातव्याः । इत्युक्ते ब्राह्मण्यां ब्राह्मणेन जातः पुत्रः ब्राह्मण एव , क्षत्रियायां क्षत्रियेण जातः क्षत्रिय एव, वैश्येन वैश्यायां जातः वैश्य एव, शूद्र्यां शूद्रेण जातः शूद्र एव इति विवेकः । अत्र अक्षतयोनिग्रहणेन पुनर्विवाहेन पत्नीत्वं प्राप्तयाः निषेधार्थम् । अस्मिन् प्रकरणे सर्वत्रापि पुत्रशब्दः एकशेषेण पुत्रं च पुत्रीं च अभिधत्ते । तेन पुत्री चेत् सः जातिवाचकः शब्दः स्त्रीलिङ्गे स्वीकर्तव्यः ।

याज्ञवल्क्योऽपि मनुमतमङ्गीकुर्वन्नेवमाह -

सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः । अनिन्येषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धनाः ॥⁵

सवर्णेभ्यः सवर्णासु अनिन्यविवाहेषु जाताः पुत्राः सजातयः, इत्युक्ते मातापितृजातयः भवन्ति, तथा च ते सन्तानवर्धकाः भवन्तीति । तर्हि सवर्णाः नाम के इति चेत् मिताक्षरीकारः विज्ञानेश्वरः वदति “उक्तेन विधिना ऊढायां सवर्णायां वोढुः सवर्णादुत्पन्नाः तत्समानजातीयाः, अतश्च कुण्डगोलकादीनामसवर्णमुक्तं भवति” इति ।

अनुलोमविवाहेषु⁶ स्वाव्यवहितकनिष्ठजातिविवाहेषु उत्पन्नानां विषये वदति मनुः -

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् । सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥⁷

आनुलोम्येन अव्यवहितवर्णजातीयासु भार्यासु द्विजातिभिः (ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः) यथा ब्राह्मणेन क्षत्रियायां, क्षत्रियेण वैश्यायां, वैश्येन शूद्रायां ये उत्पादिताः पुत्राः ते पितृजातिसदृशा भवन्ति, न तु पितृजातीयाः, मातुः हीनजातीयत्वदोषात् । अर्थात् पितृसदृशग्रहणात् ते मातृजातेः उत्कृष्टाः, पितृजातेः निकृष्टाः भवन्ति ।

तथाच एकेन द्वाभ्याञ्च व्यवहितासु भार्यासु उत्पन्नानां पुत्राणां विषयमुपस्थापयति यथा -

ब्रह्मणाद्वैश्यकन्यायां अम्बष्ठो नाम जायते । निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते ॥

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् । क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रो नाम प्रजायते ॥

विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः । वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन् षडेतेऽपसदा स्मृताः ॥⁸

अत्र कन्याग्रहणेन ऊढायामित्यर्थः अध्याहार्यः । अतः अत्र सर्वत्रापि ऊढासु भार्यासु उत्पन्नानां विषय एव उच्यते । ब्राह्मणात् वैश्यकन्यायां जातः पुत्रः “अम्बष्ठः” इति कथ्यते । ब्राह्मणात् शूद्रकन्यायाम् उत्पन्नः पुत्रः “निषादः” इति कथ्यते, यः “पारशवः” इत्यपि ख्यातो लोके । क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामूढायामुत्पन्नः क्रूराचारविचारवान् क्षत्रियशूद्रस्वभावः “क्रूरः” इति नाम्ना कथ्यते । एवञ्च आहत्य ब्राह्मणेन तदवरजातीयासु त्रिषुवर्णासु उत्पन्नाः, क्षत्रियेण वैश्यशूद्रस्त्रियोः उत्पन्नाः, वैश्येन शूद्रकन्यायां उत्पन्नाः एते षड्विधपुत्राः स्वर्णपुत्रापेक्षया अवराः(कनिष्ठाः) भवन्ति, एते “अपसदाः” इति कथ्यन्ते ।

अस्मिन्विषये याज्ञवल्क्येनापि मनुमतमङ्गीकुर्वता एवमवादि-

विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशःस्त्रियाम् । अम्बष्ठः शूद्रां निषादो जातः पारशवोऽपि वा ॥

वैश्याशूद्रोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ । वैश्यात्तु करणः शूद्रां विन्नास्वेष विधिः स्मृतः ॥¹⁰

ब्राह्मणात् क्षत्रियायां ऊढायां “मूर्धावसिक्तो” नाम पुत्रः भवति । ब्राह्मणेन वैश्यकन्यायां अम्बष्ठो नाम पुत्रः, ब्राह्मणेन शूद्रायां “निषादः” अथवा “पारशवः” इत्याख्यः पुत्रो भवति । क्षत्रियेण वैश्यशूद्रोः जातौ पुत्रौ क्रमशः “माहिष्यः” “उग्रश्च” भवतः । वैश्येन शूद्रां जातः पुत्रः “करणः” इत्युच्यते । पूर्वमुक्तं सर्वमपि विधिना ऊढास्वेष पत्नीषु भवतीति सर्वत्र अवगन्तव्यम् । एवञ्च बहुषु स्थलेषु याज्ञवल्क्यः मनुमतमेव अनुसरति, किन्तुअत्र शङ्का भवति - मनुना अनन्तरवर्णासु स्त्रीषु उत्पन्नानां पुत्राणां पितृसदृशजातित्वमुक्तम्, अत्र तु ब्राह्मणेन क्षत्रियायां उत्पन्नः पुत्रः मूर्धावसिक्तनामा भवति, क्षत्रियात् वैश्यायां जातः माहिष्यः भवति, इत्याद्युक्तं खलु? इति चेत् सत्यम् । अत्र तस्य पुत्रस्य नाम मात्रोक्तम् । तस्य पितृसदृशजातित्वं तु न निराकृतम् । तथा हि अग्रे¹¹ मनुना एते नामनी अपि स्पष्टीक्रियेते।

अनुलोमविवाहेषु जातानां पुत्राणां विषयं प्रतिपाद्य इदानीं मनुः प्रतिलोमजानां¹² विचारं प्रस्तौति यथा -

क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः । वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥

शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमो नृणाम् । वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥

एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ यथा स्मृतौ । क्षत्रवैदेहकौ तद्वत्प्रातिलोम्येऽपि जन्मनि ॥

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् । तानन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ॥¹³

अत्र प्रतिलोमविवाहः शास्त्रेषु निषिद्धः इत्यतः कन्याग्रहणं स्त्रीमात्रप्रदर्शनार्थम् । क्षत्रियपुरुषेण ब्राह्मणकन्यायां जातः पुत्रः जातितः सूतः भवति । वैश्येन क्षत्रियकन्यायां उत्पन्नः पुत्रः मागधनामा भवति । तथा वैश्यात् ब्राह्मणकन्यायामुत्पन्नः पुत्रः वैदेहनामा भवति । शूद्रात् वैश्यायां जातः पुत्रः आयोगवः, क्षत्रियायां जातः पुत्रः क्षत्ता, ब्राह्मण्यां जातः पुत्रः मनुष्येषु अधमः चाण्डालश्च इत्येते वर्णसङ्कराः (वर्णानां सङ्करः येषु जनयितव्येषु ते) भवन्ति । एकान्तरेऽपि वर्णे ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठः, क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामुग्रः एतावानुलोम्येन यथा स्पर्शाद्यर्हो तद्वदेकान्तरे प्रतिलोमजननेऽपि शूद्राक्षत्रियायां क्षत्ता, वैश्याद्ब्राह्मण्यां वैदेहः स्पर्शादियोग्यावेव भवतः । एतेन एकान्तरोत्पन्नानां सूतमागधायोगवानां स्पर्शादियोग्यत्वं सिद्धमेव भवति । किन्तु शूद्रेण ब्राह्मण्यामुत्पन्नः चाण्डाल एक एव प्रतिलोमतः स्पर्शादौ निरस्यते इति मनोरभिप्रायः । ये द्विजातीनां (ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याणां) अनन्तरैकान्तरद्वन्तरजातिस्त्रीष्वानुलोम्येनोत्पन्नाः पूर्वमुक्ताः पुत्राः तान् हीनजातिमातृदोषात् मातृजातिव्यपदेशानाचष्टे मनुः । पूर्वश्लोके¹⁴ द्विजैः अनन्तरजातान् सुतान् पितृसदृशान् उक्तवन्तः, अत्र तु मातृजातीयान् वदन्ति इति तु न शङ्कनीयम्, यतो हि अत्र व्याख्यानेषु स्पष्टमुक्तं यत् तेषां संस्काराः कथं (केन जात्युक्तक्रमेण) भवेयुः इति प्रश्ने हीनजातिमातृदोषः तेषु भवतीत्यतः मातृजातीयान् तान् मत्वा तज्जात्युक्तसंस्कारप्राप्त्यर्थम् इदम् इति ।

याज्ञवल्क्यः मनुना उक्तविषयमेव स्वशैल्या प्रतिपादयति यथा –

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहिकस्तथा । शूद्राज्जातस्तु चाण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥

क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छूद्राक्षत्तरमेव च । शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम् ॥¹⁴

ब्राह्मण्यां क्षत्रियवैश्यशूद्रैरुत्पादिताः सुताः यथाक्रमं सूतवैदेहिकचाण्डालाख्याः भवन्ति । तेषु शूद्रः सर्वधर्मभ्यः बहिष्कृतो भवति अर्थात् सर्वजात्यपेक्षया हीनः भवति । क्षत्रिया कन्या वैश्यात् मागधं नाम पुत्रं, शूद्रात् क्षत्तानाम् पुत्रं जनयति । वैश्यनारी शूद्रात् आयोगवं नाम पुत्रं जनयति ।

अनुलोमप्रतिलोमजान् पुत्रान् निर्वर्ण्य मनुः इदानीं वर्णसङ्करेण उत्पन्नासु स्त्रीषु ब्राह्मणादिवर्णैः जातानां पुत्राणां संज्ञाः व्यपदिशति यथा –

ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतो नाम जायते । अभीरोऽम्बष्ठकन्यायामायोगव्यां तु धिग्वणः ॥

आयोगवश्च क्षत्ता च चण्डालश्चाध्मो नृणाम् । प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥

वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियात्सूत एव तु । प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदास्त्रयः ॥¹⁵

क्षत्रियात् शूद्रायां उत्पन्ना कन्या उग्रा भवति, तस्यां ब्राह्मणेन “आवृत”नामा जायते पुत्रः । ब्राह्मणेन वैश्यायां उत्पन्ना अम्बष्ठा, तस्यां ब्राह्मणात् “आभीरा”ख्यः पुत्रः जायते । शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्ना आयोगवी, तस्यां आयोगव्यां ब्राह्मणाज्जातः “धिग्वणः” इति कथ्यते ।

अपत्यकार्यात्सीदन्ति इति अपसदाः । एवं च मनुः अग्रिमेषु षट्सु¹⁶ श्लोकेषु सङ्कराज्जातानां पुत्राणां नामानि निर्दिश्य तदग्रिमैः अष्टभिः

¹⁷ श्लोकैः सङ्कीर्णसङ्करान् पुत्रान् निर्वर्णयति ॥

“याज्ञवल्क्यः सङ्कीर्णसङ्करजातानामानन्त्यात्तद्वक्तुमशक्यत्वात् एकेनैवश्लोकेन तत्प्रदर्शनमात्रं करोती”ति व्याख्याकारः मिताक्षर कारस्याभिप्रायः । तथाचश्लोकः—

माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते । अतत्सन्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः ॥¹⁸

क्षत्रियेण वैश्यायां उत्पादितो माहिष्यः, वैश्येन शूद्रायामुत्पादिता करणी । तस्यां करण्यां माहिष्येण उत्पादितः पुत्रः रथकारो नाम जात्या

भवति । इदं तु प्रदर्शनमात्रमित्यतः अग्रे असन्तः प्रतिलोमजाः, सन्तश्च अनुलोमजाः विज्ञेयाः इति याज्ञवल्क्येनावदि । एवं पूर्वं वर्णप्राप्तौ “सवर्णभ्यः सवर्णासु जायन्ते” इत्यादि कारणमुक्तम् । इदानीं कारणान्तरं प्रतिपादयति यथा –

जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा । व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरम् ॥¹⁹

जातयः—मूर्धावसिक्तादयः तासां ब्राह्मणत्वादि प्राप्तिः एव जात्युत्कर्षः इति कथ्यते । सः जात्युत्कर्षः सप्तमे, पञ्चमे वा युगे—जन्मनि/सन्ततौ भवति । वाशब्दग्रहणेन षष्ठेऽपि भवतीत्यर्थः । अयं व्यवस्थितविकल्पः । व्यवस्था कथमिति विज्ञानेश्वरः व्याख्याति यथा – “ब्राह्मणेन शूद्रामुत्पादिता निषादी, सा ब्राह्मणेन ऊढा दुहितरं काञ्चिज्जनयति, सापि दुहिता ब्राह्मणेनोढा अन्याम् इत्यनेन प्रकारेण षष्ठी पुत्री ब्राह्मणेनोढा सप्तमं ब्राह्मणं जनयति” इति । एवं परम्परायां सप्तमः ब्राह्मणः भवतीति विज्ञेयम् । तथा अन्यदुदाहरणं ददाति यथा – “ब्राह्मणेन वैश्यायां उत्पादिता अम्बष्ठा, सापि अनेन प्रकारेण पञ्चमी षष्ठं ब्राह्मणं जनयति । मूर्धावसिक्तापि अनेन प्रकारेण चतुर्थी ब्राह्मणं जनयति इति विवेकः । एवमेव वृत्त्यर्थानां कर्मणां व्यत्यये यथा ब्राह्मणः मुख्यवृत्त्या अजीवन् क्षात्रेण वृत्त्या जीवेदिति । तेनाप्यजीवन् वैश्यवृत्त्या, तथाप्यजीवन् शूद्रवृत्त्या । क्षत्रियोपि स्वकर्मणा जीवनार्थेन अजीवन् वैश्यवृत्त्या शूद्रवृत्त्या वा । वैश्योऽपि स्ववृत्त्या अजीवन् शूद्रवृत्त्या इति कर्मणां व्यत्ययः । अयमेव अनुकल्पः इत्युक्ते आपदि ब्राह्मणादयः जीवनार्थं अन्यान्यवृत्तिं कर्तुमर्हन्ति इति । किन्तु आपद्विमोक्षेऽपि तां वृत्तिं न परित्यजति, तदा सप्तमे षष्ठे पञ्चमे वा जन्मनि यस्य हीनवर्णस्य कर्मणा जीवति, तत्समानजातीयः भवति । यथा – ब्राह्मणः शूद्रवृत्त्या जीवन् तामपरित्यजन् यं पुत्रमुत्पादयति सोऽपि तथैव वृत्त्या जीवन् पुत्रान्तरमित्येवं पुत्रपरम्परया सप्तमे जन्मनि शूद्रमेव जनयति, वैश्यवृत्त्या जीवन् शष्ठे वैश्यं, क्षत्रियवृत्त्या जीवन् पञ्चमे क्षत्रियं च जनयतीति विवेकः । एवमेव क्षत्रियवैश्ययोरपि द्रष्टव्यम् ।

पूर्ववच्चाधरोत्तरम् इत्यस्यायमर्थः – वर्णसङ्कीर्णसङ्करजाताः यथा भवन्तीति प्रदर्श्यते यथा मूर्धावसिक्तायां क्षत्रियवैश्यशूद्रैः उत्पादिताः तथा अम्बष्ठायां वैश्यशूद्राभ्यां, निषाद्यां शूद्रेणोत्पादिता प्रतिलोमजाः अधराः भवन्ति । मूर्धावसिक्ताम्बष्ठा निषादीषु ब्राह्मणोत्पादिताः, माहिष्योग्रयोर्बाह्मणक्षत्रियाभ्यां उत्पादिताः, करण्यां ब्राह्मणेन क्षत्रियेण वैश्येन चोत्पादिताः उत्तरे अनुलोमजाः भवन्ति । एवमन्यत्रापि ऊहनीयमिति याज्ञवल्क्यस्याभिप्रायः ।

मनुस्तावत् जात्युत्कर्षस्य द्वे हेतू वदति यथा –

तपोबीजप्रभावेस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे । उत्कर्षं चापकर्षं च मनुष्येष्विह जन्मतः ॥²⁰

क्षत्रियो विश्वामित्रः तपःप्रभावेण ब्राह्मणत्वं यथा प्राप तथैव अन्येऽपि तपःप्रभावेण उत्कृष्टं जन्म प्राप्तुं शक्नुवन्ति । तथैव बीजप्रभावेण - स्वोत्कृष्टजातिसम्बन्धेन युगे युगे -उत्तरोत्तरं प्रसूतिषु जन्मतः- जात्युत्कर्षप्रथमप्रथमजातितः उत्कर्षं - श्रेष्ठत्वम् प्राप्तवन्तीति, असत्कर्मकरणाच्च अपकर्षं – शूद्रतोऽपि अधमां जातिं यान्तीति मनोरभिप्रायः । इदमेव अग्रेस्पष्टीचकार-

शूद्रायांब्राह्मणाज्जातःश्रेयसाचेत्प्रजायते । अश्रेयान्श्रेयसींजातिंगच्छत्यासप्तमाद्युगात् ॥

शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चेति शूद्रताम् । क्षत्रियाज्जातमेवं तु विद्याद्वैश्यात्तथैव च ॥²¹

यदि शूद्रा स्त्री ब्राह्मणेनोढा सती दुहितरमेव प्रसूयते, साप्यन्येन ब्राह्मणेनोढा सती पुत्रीमेव जनयति, एवमेव सप्तम्यां सन्ततौ सा पारशवापि बीजप्राधान्यात् ब्राह्मणं जनयति । एवमुक्तप्रकारेण शूद्रो ब्राह्मणतामेति, तदेव प्रतिलोमेन भवति चेत् ब्राह्मणोऽपि शूद्रायते यथा पारशवब्राह्मणः सप्तासु सन्ततिषु अपि शूद्रकन्यायां यदि पुत्रं जनयति तर्हि सः सप्तमः पारशवः शूद्रत्वं प्राप्नोति । एवमेव क्षत्रियवैश्ययोः जातमपि ज्ञेयम् ।

अग्रमेन-ब्राह्मणादिचतुर्वर्णानां कर्माणिकानीतिप्रतिपादयति यथा-

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा । दानं प्रतिग्रहं चैव षड्कर्माण्यग्रजन्मनः ॥

शण्णांतुर्कर्मणामस्यत्रीणिकर्माणिजीविका। याजनाध्यापनेचैवविशुद्धाच्चप्रतिग्रहः ॥

त्रयोधर्मानिवर्तन्तेब्राह्मणात्क्षत्रियंप्रति। अध्यापनंयाजनंचतृतीयश्चप्रतिग्रहः ॥

वैश्यंप्रतितथैवैतेनिवर्तेरन्नितिस्थितिः। नतौप्रतिहितान्धर्मान्मनुराहप्रजापतिः ॥

शस्त्रास्त्रभृत्क्षत्रस्यवणिक्पशुकृषिर्विशः। आजीवनार्थधर्मस्तुदानमध्ययनंयजिः ॥

वेदाभ्यासोब्राह्मणस्यक्षत्रियस्यचरक्षणम्। वार्ताकर्मैववैश्यस्यविशिष्टानिस्वकर्मसु ॥²²

ब्राह्मणस्यषड्कर्माणि। तानिचअध्यापनम्, अध्ययनम्, यजनं, याजनं, दानं, प्रतिग्रहः इति। एतेषु षड् कर्मसु अध्यापनं, याजनं, शुद्धेन प्रतिग्रहणमिति एतत्त्रयं जीविकार्थं ब्राह्मणः कर्तुमर्हति। अध्यापनं, याजनं, प्रतिग्रहश्च क्षत्रियेण न कार्यम्। तस्य कर्माणि – अध्ययनं, यजनं तथा दानम्। वैश्यानामपि एते त्रीण्येव कार्याणि। क्षत्रियस्तु शस्त्रधारणेन जीवनं कुर्यात्। वैश्यस्तु जीविकाः व्यापारः, पशुपालनं, कृषिश्च। ब्राह्मणस्य वेदाभ्यासः, क्षत्रियस्य प्रजानां रक्षणं, व्यापारः वैश्यस्य धर्मरूपाणि विशिष्टानि कर्तव्यानि भवन्तीति प्रजापतेः मनोरभिप्रायः। प्रथमाध्यायेऽपि साक्षात् ब्राह्मणा एव एतानि कर्माणि चतुर्वर्णानां विहितमिति प्रतिपादितमस्ति²³। तत्रैव शूद्रस्य कर्म स्पष्टीकृतं यथा –

एकमेवतुशूद्रस्यप्रभुःकर्मसमादिशत्। एतेषामेववर्णानांशुश्रूषामनसूयया ॥²⁴

साक्षात्सृष्टिकर्त्राब्राह्मणाएवोक्तंयतुशूद्रस्यएकमेवकर्म। तत्तुअनहङ्कारेणब्राह्मणादित्रयाणांवर्णानांसेवाएवइति। तेनैवतेषांश्रेयःप्राप्तिरितिअभिप्रायः। दशमाध्यायेऽपिशूद्रायइदमनुशासितम्–

विप्रसेवैवशूद्रस्यविशिष्टकर्मकीर्त्यते। यदतोऽन्यद्विकुरुतेतद्भवत्यस्यनिष्फलम् ॥²⁵ इति।

याज्ञवल्क्योऽपिगृहस्थधर्मप्रकरणेसन्दर्भात्ब्राह्मणादीनांकर्मविवृणोतियथा–

इज्याध्ययनदानानि वैश्यस्य क्षत्रियस्य च। प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्यापने तथा ॥

प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम्। कुसीदकृषिवाणिज्यपाशुपाल्यं विशः स्मृतम् ॥

शूद्रस्यद्विजशुश्रूषा तयाजीवन्वणिग्भवेत्। शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद्विजातिहितमाचरन् ॥²⁶

वैश्यस्य, क्षत्रियस्य, चाद्ब्राह्मणस्य, द्विजानुलोमानां (ब्राह्मणेन स्वावरजातिषु उत्पन्नानां पुत्राणां) च यागाध्ययनदानानि साधारणानि कर्माणि। ब्राह्मणस्य अधिकानि प्रतिग्रहयाजनाध्यापनानि। क्षत्रियस्य प्रजापालनं प्रधानं कर्म धर्मार्थं वृत्त्यर्थं च। वैश्यस्यकुसीदकृषिवाणिज्यपाशुपालनानि वृत्त्यर्थानि कर्माणि। शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा प्रधानं कर्म धर्मार्थं वृत्त्यर्थं च। यदा पुनः द्विजशुश्रूषया जीवितुं न शक्नोति तदा वणिग्वृत्त्या जीवेत्। नानाविधैः शिल्पैः यादृशैः द्विजशुश्रूषायां अयोग्यः न भवति तादृशैः कर्मभिः जीवेत्।

अपि च सङ्कराज्जातानां नामानि प्रदर्शयता मनुना तेषां कर्माण्यप्यभिहितानि यथा –

प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दास्यजीवनम्। सैरन्ध्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे ॥

मैत्रेयकं तु वैदेहो माधूकं सम्प्रसूयते। नृन् प्रशंसत्यजस्त्रं यो घण्टाताडोऽरुणोदये ॥

निषादो मार्गवं सूते दासं नौकर्मजीविनम्। कैवर्तमिति यं प्राहुरार्यावर्तनिवासिनः ॥²⁷

प्रसाधनः - केशरचनादिः, तस्य उपचारज्ञं, अदासं – उच्छिष्टभक्षणादि दासकर्मरहितं, अङ्गसंवादानादि दासकर्मजीवनं, पाशवन्धनेन मृगवधादिजीवनं सैरन्ध्रनामानं दस्युः²⁸ शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्नयाम् अयोगवीस्त्रीजातौ जनयति। अत्र केशरचनम्, पाशवन्धनेन मृगवधादिः सैरन्ध्रकार्यमिति निर्दिष्टम्। वैश्याद्ब्राह्मण्यां जातः वैदेहः, सः अयोगव्यां मैत्रेयकनामानं पुत्रं जनयति। तस्य च कार्यं प्रातः घण्टाताडनेन वृत्त्यर्थं राजप्रवृत्तीनां प्रशंसनम्। ब्राह्मणेन शूद्रायां जातः निषादः, सः अयोगव्यां मार्गवं दासापरनामानं सूते। तस्य च

नौकायां मत्स्यघातनोत्तारणादि कर्म । तमेव कैवर्तशब्देन अन्यत्र व्यवहरन्ति । एवं उत्तरत्रापि मनुः सङ्कराज्जातानां नाम निर्वर्णयन् तेषां कर्म अपि तत्रैव निर्दिशति ।

सर्वेऽपि मनुष्याः स्वधर्मे निरताः परां गतिं प्राप्नुयुः इत् वदता मनुना यदि स्वधर्मं पालयन्तः जीवितुमेव न शक्नुवन्ति तदा किं कार्यमिति प्रश्ने तत्र आपद्धर्माः वर्तन्ते इति विवृणोति यथा—

अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा । जीवेत्क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥

उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् । कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम् ॥²⁹

यत्होक्तेन अध्यापनादिस्वकर्मणा, नित्यकर्मांमुष्ठानेन ब्राह्मणः कुटुम्बसंवर्धनपूर्वकं जीवितुं न शक्नोति तदा क्षत्रियकर्मणा ग्रामनगरादिरक्षणकर्मणा जीवेत् । यतो हि क्षत्रियधर्मः ब्राह्मणस्य सन्निकृष्टा वृत्तिः । यदि ब्राह्मणः उभाभ्यां – स्ववृत्तिक्षत्रियवृत्तिभ्यां जीवितुं न पारयति तदा कृषिपशुरक्षणे आश्रित्य वैश्यवृत्त्या जीवेत् । एवं अन्येऽपि स्ववृत्त्या उदरपूरणमपि यदि कर्तुं न शक्नुवन्ति तदा क्रमशः स्वावरजातिवृत्तिजीवनः भाव्यमिति मनोरभिप्रायः ।

यज्ञवल्क्योऽपि अमुमेव अभिप्रायं प्रकटीकरोति आपद्धर्मप्रकरणे यथा –

क्षात्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाऽप्यापदि द्विजः । निस्तीर्य तामथात्मानं पावयित्वा न्यसेत्पथि ॥³⁰

विप्रः बहुकुटुम्बतया स्ववृत्त्या जीवितुमसमर्थः क्षत्रस्वन्धिना कर्मणा शस्त्रग्रहणादिना आपदि जीवेत् । तेनापि जीवितुमशक्नुवन् वैश्यसम्बन्धिना कर्मणा वाणिज्यादिना जीवेत् । न तु शूद्रवृत्त्या । एवं स्वानन्तरहीनवृत्त्या आपदं निस्तीर्य प्रायश्चित्ताचारेण आत्मानं पावयित्वा स्ववृत्तावात्मानं स्थापयेत् इति ।

किन्तु आपदि एव तादृशधर्मः अनुष्ठेयः, न तु सर्वदा इति स्मारयन् मनुः धर्मभ्रष्टाः वयं न भवेम कदाचित्, यतो हि -

वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः । परधर्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ॥³¹

इत्युक्ते कोऽपि भवतु दोषः, स्वधर्म एव श्रेयान् । परकीयः धर्मः साङ्गोपाङ्गः अनुष्ठितश्चेदपि सः श्रेयान्न भवति । अतः परधर्मेण (आपद्धर्मं विहाय) जीवन् मनुष्यः तत्क्षणादेव स्वजातितः पतति अथवा स्वावरजातित्वं लभते इति स्मारयति । अतः कथञ्चिदपि स्वधर्म एव पालनीयः इति स्पष्टमुक्तं मनुना ।

निष्कर्षः— ब्राह्मणा एव इदं सर्वमपि जगत् सृष्टिमिति वदन् मनुः तेनैव वर्णव्यवस्थाऽपि पुरा एव कल्पिताभूदिति प्रतिपादयति ।

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः लोकानां विवृद्धर्थमेव परमात्मनः मुखादिभिः सृष्टाः । तेषु सर्वेष्वपि वर्णेषु गुणाधिक्यात्, उत्तमाङ्गोद्भवात्, नियमधारणात्, संस्काराणां उत्कर्षाच्च ब्राह्मण एव श्रेष्ठः इति वदति । याज्ञवल्क्यस्तावात् बहुषु स्थलेषु मनुमतमेवाङ्गीकुर्वन्नत्रापि चतुर्वर्णानां नामान्युक्त्वा तेषु “आद्यास्त्रय द्विजा इति कथ्यन्ते” इति मनुना दशमाध्यायस्य चतुर्थश्लोके उक्तरीत्या एव विवृणोति । मनुयाज्ञवल्क्यौ द्वावपि सवर्णभ्यः सवर्णासु विध्युक्तप्रकारेण ऊढासु जाताः पुत्राः मातापितृजातीयाः इत्युक्ते सजातीयाः भवन्तीति स्पष्टीकुरुतः । अत्र इदमवधेयं यत् मनुः पत्नीशब्दप्रयोगेण ऊढासु एव इत्यङ्गीकरोति चेत् याज्ञवल्क्यः “अनिन्द्येषु विवाहेषु”, “विन्नास्वेष विधिः स्मृतः” इति वाक्यद्वयप्रयोगेण तदङ्गीकरोति । अनुलोमविवाहेषु उत्पन्नानां अपत्यानां जातिः का भवेत्? इति स्पष्टीकुरुता मनुना अनुलोमजानां जातिः पितृजातिसदृशी भवति, किन्तु तेषां पितृजातित्वं तु न । यतो हि मातृजातेः हीनत्वादिति । ते च अनुलोमजाः संस्कारयोग्याः, किन्तु ते अपसदाः भवन्तीति उच्यते । प्रतिलोमजास्तु संस्कारयोग्याः न भवन्तीत्येव प्रतिज्ञातम्³² । याज्ञवल्क्योऽपि तेषां जातिविषये विशेषतया न वदति चेदपि, तादृशानुलोमजानां नामानि स्पष्टीकरोति । प्रतिलोमजानपि मनुरीत्या एव वर्णयति । एवमग्रे उभावपि आचार्यौ प्रतिलोमानुलोमजान् निर्वर्णयं सङ्कराज्जातान्, सङ्कीर्णसङ्कराञ्च अपत्यान् वर्णयतः । अत्र याज्ञवल्क्यः सङ्कीर्णसङ्कराणां

पुत्राणां आनन्त्यात् द्वावेव नामनी उक्त्वा विरमति, अन्यानि च अन्यग्रन्थावलोकनेन ज्ञेयानीति व्याख्याकारः तत्र निर्दिशति ।

तर्हि नीचजातिजाः अपि तपोबीजप्रभावेण उन्नतां जातिं प्राप्नुमर्हन्तीति मनुना प्रत्यपादि । याज्ञवल्क्योऽपि अनुलोमजासु स्त्रीषु तदुच्चजातिपुरुषैः-ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः पञ्चमषष्ठसप्तमसन्ततिपर्यन्तं यावत् पुत्रोत्पत्तिः भवति तदा क्रमशःतानि पञ्चमषष्ठसप्तमसप्तमापत्यानि ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यधर्मान् प्राप्नुवन्ति । तथा चकर्मणा अपि हीनजातिं प्राप्नुयुः, यथा ब्राह्मणः आपद्धर्मः इति पञ्चसन्ततिपर्यन्तं क्षत्रियधर्ममेव पालयतिचेत्सःपञ्चमपुत्रःक्षत्रियःएवभविष्यति।मनुःअपिएवमेववदतिशूद्रस्त्री ब्राह्मणेन ऊढा पुत्री जनयति, साप्येवं ब्राह्मणेनोढा पुत्री, एवं सप्तमसन्ततौ उत्पन्नं अपत्यं ब्राह्मणः भवति । एवं विलोमेन भवति चेत् ब्राह्मणोऽपि शूद्रायते इति ।

मनुः प्रथमाध्याये ब्राह्मणादीनां वृत्तिं वदति चेदपि “अध्यापनादीनामिह सृष्टिकरणे सृष्टिशेषतया अभिधानम्, विधिस्तेषामुत्तरत्र भविष्यति” इति व्याख्याकारेण कल्लूकेन उक्तम् । तथैव दशमाध्याये चतुर्वर्णानां कर्माण्यपि विहितानि मनुना । सङ्कीर्णसङ्करजान् वर्णयन् तेषां कर्माणि अपि तत्रैव उक्तम् । घण्टाताडनं, कैवर्तकवृत्तिः, प्रसाधनं, इत्यादिवृत्तीन् तत्तज्जातीयानां कृते तत्तत्कर्मउपदिष्टम् । याज्ञवल्क्योऽपि स्वग्रन्थे यथामनु सूचितवान् यत् ब्राह्मणादीनां अध्यापनाध्ययनादि कर्माणीति ।

ब्राह्मणः यदि स्वोक्तकर्मणा स्वकुटुम्बं पालयितुं न शक्नोति तदा सः क्षत्रियधर्मेण जीवेत्, यदि तदपि दुःशकं तदा वैश्यवृत्त्या, जीवनं कुर्यात् । क्षत्रियोऽपि वैश्यवृत्त्या जीवेत् । वैश्यः शूद्रवृत्त्या जीवेत्। किन्तु यदि आपन्नवृत्तिर्भवति तदा प्रायश्चित्तं कृत्वा सर्वेऽपि स्वधर्ममेव अनुतिष्ठेदिति उभयोरुच्चार्ययोः मतम् । किन्तु कष्टं कियद्वा भवतु स्वधर्मः एव श्रेयान् भवति, परधर्मेण जीवन् मानवः सद्य एव पततीति मनुः स्वधर्मश्रेष्ठतां अस्माकं अजिज्ञपत् ।

पादटिप्पण्यः

1. म.स्मृ १०.४	11. म.स्मृ १०.१३	23. म.स्मृ. १०.७५-८०
2. म.स्मृ १०.३	12. प्रतिलोमविवाहो नाम स्वजात्यपेक्षया	24. म.स्मृ. १.८८-९०
3. या.स्मृ. १.१०	उत्कृष्टजातीनां स्त्रीणां साकं कृतः विवाहः ।	25. म.स्मृ. १.९१
4. मनु १०. ५	13. म.स्मृ १०.११,१२,१३,१४	26. म.स्मृ १०.१२३
5. या.स्मृ १.९०	14. म.स्मृ १०.६	27. या.स्मृ १.११८,११९,१२०
6. अनुलोमविवाहो नाम स्वजात्यपेक्षया	15. या.स्मृ १.९३,९४	28. म.स्मृ.१०.३२,३३,३४,३६
अवरजातिस्त्रीणां साकं कृतः विवाहः ।	16. म.स्मृ १०.१५,१६,१७	29. म.स्मृ १०.४५
7. म.स्मृ १०.६	17. म.स्मृ १०.१८-२३	30. म.स्मृ १०.८१,८२
8. म.स्मृ १०.८,९,१०	18. म.स्मृ १०.३२-३९	31. या.स्मृ ३.३५
9. अपसीदन्ति पुत्रकार्येभ्यः इत्यपसदाः ।	19. या.स्मृ १.९५	32. म.स्मृ १०.९७
श्राद्धादिकर्माधिकाररहिताः इत्यर्थः ।	20. या.स्मृ १.९६	33. म.स्मृ. १०.४१
10. या.स्मृ १.९१,९२	21. म.स्मृ १०.४२	
	22. म.स्मृ. १०.६४,६५	

वि. आर. आम्बेदकरः एवं वङ्किमचन्द्रमहोदयस्य सामाजिकचिन्तने नार्याः स्थानम्

(Place of women in social thought of B. R. Ambedkar and Bankimchandra)

Tarun Shit

Research Scholar (Ph. D.)

School of Education

National Sanskrit University

Tirupati- 517507, Andhra Pradesh

Mobile No. : 8100322461

E-mail : tarunshit1990@gmail.com

* अमूर्तसारः

डॉ. अम्बेडकरः भारतीयसमाजस्य प्रमुखा नेता आसीत् । तेन भारतीयसमाजस्य विसंगतिविषमताविस्तृतं संवैधानिकविश्लेषणं कृतम् । महात्माबुद्धस्य शिक्षायाः कारणात्भारतीयसमाजस्य महिलानां स्थितिः निरन्तरं क्षीणतां गच्छतिस्म । एतस्य आरोपस्य प्रभावः तस्य उपरि अभवत् । डॉ. अम्बेडकरः महात्माबुद्धात्प्रबोधितस्म । स्त्रियाः अपि अनेकानि रूपाणि सन्ति, भगिनीनां रूपाणि, मातृरूपादि तर्हि स्त्रीजातिविषये ते किमर्थं दुःखं अनुभवितुं शक्नुवन्ति । महात्माबुद्धस्य दृष्टौ डॉ. अम्बेडकरः तस्य शिक्षां ग्रहीतुं, अवगन्तुं च महिलाः पूर्णतया समर्थाः इति मन्यतेस्म । बोधः प्रत्येकस्य मानवस्य जन्माधिकारः अस्ति, यदा तु महात्माबुद्धः स्त्रियः बोधप्राप्त्यर्थं पूर्णं पूर्णं च अवसरं दत्तवान् । सः भारतीयसमाजस्य महिलानां दुःखदं उपेक्षितं च स्थितिं सुधारयितुम्, समाजस्य अभिन्नं शक्तिशालिनं च भागं कर्तुं विधानं चिन्तितवान् । वङ्किमः एव नारीवादी लेखनस्य फलप्रदं आरम्भं कृतवान् । तस्य लेखनेषु स्त्रियाः गौरवदानस्य कठोरवृत्तिः प्रकाशिता अस्ति । सः स्त्रियः स्वतन्त्रतारूपेण दृष्टवान् । महिलामुक्तिं विना समाजस्य वास्तविकं कल्याणं न सम्भवति इति अवगतवान् । अतः पर्दाधारिणः महिलाः आधुनिकतायाः शूलेन समाजं स्पृशितुं इच्छन्ति । सः मन्यते यद्यदि जनानां समाजे निश्छलप्रयत्नाः उपक्रमाः च सन्ति, अवश्यं स्त्रीपुरुषयोः साम्यं स्थापयितुं शक्यते । वङ्किमः महिलाशिक्षायाः प्रचारार्थं अपि मुक्तकण्ठः अस्ति । सः बालिकाः केवलं गृहकार्यं करिष्यन्ति इति कारणेन शिक्षायाः वंचिताः भविष्यन्ति इति स्वीकुर्वितुम् अनिच्छुकः । यदि पतिपत्न्याः मध्ये सम्यक् अवगमनं भवति तर्हि उभौ गृहकार्यं भाग्यग्रहितुं शक्नुवन्ति । किन्तु गृहस्य स्त्रियाः उपरि एव तत् आरोपयितुं न्याय्यं न मन्यते । "गृहकार्यं गृहीत्वा शिक्षायाः वंचितः भविष्यति, गृहकार्यस्य दुःखात्च मुक्तः भविष्यति, शिक्षा च अबाधितः भविष्यति, भवेत्वा । "स्त्रीशिक्षाविषये एतादृशाः वचनं वा मनोवृत्तयः न केवलं महिलाः अपि तु तत्कालीनसमाजस्य पुरुषाः अपि प्रेरयन्तिस्म ।

* वि.आर.आम्बेदकरःएवंवङ्किमचन्द्रमहोदयस्यसामाजिकचिन्तने नार्याःस्थानम्

* वि.आर.आम्बेदकरस्यसामाजिकचिन्तनेनार्याःस्थानम्-

भारतस्य राजनैतिकचिन्तनेतिहासे एकः तेजस्वी ज्योतिषी डॉ. बी. अम्बेडकर । सः महाराष्ट्रे एकस्मिन्निर्धनकुटुम्बे १८९१ तमे वर्षे एप्रिल-मासस्य १४ दिनाङ्के जन्माप्राप्नोत् । अस्पृश्यसमस्यायाः अतिरिक्तं श्रमस्य, जातिकुलस्य च स्थितिविषये अपि सः गहनतया चर्चा कृतवान् । कलकत्तातः प्रकाशितः 'महाबोधी' वृत्तपत्रे 'हिन्दुमहिलानां उदय-पतन' इति प्रकाशितवान् । पश्चात्सम्पादकस्य अनुमतिं प्राप्य स्वस्य एकं निबन्धं लघुपुस्तिकारूपेण प्रकाशितवान् । महात्मा बुद्धस्य शिक्षायाः कारणात्भारतीयसमाजस्य महिलानां स्थितिः निरन्तरं क्षीणतां गच्छतिस्म । एषः आरोपः तस्य उपरि प्रभावं कृतवान् । तथ्यं तु एतत्पूर्वं महात्मा बुद्धे

एतादृशाः आरोपाः कृताः आसन् । डॉ. अम्बेडकरस्य ध्यानम् अपि अत्र विमुखीकृतम् आसीत्, तथा च एकः निष्पक्षः व्यक्तिः इति नाम्ना सः महात्मा बुद्धस्य विरुद्धं आरोपानाम् अध्ययनं ध्यानं च कृतवान् । किन्तु एतादृशः प्रश्नः किमर्थम् उत्थापितः इति डॉ. अम्बेडकरः अवाप्तवान्यत्सः महात्मा बुद्धस्य कृते सुखप्रश्ने यत् उत्तरम् आगतं तस्य दोषं महात्मा बुद्धं करोति । डॉ. अम्बेडकरस्य मनसि संशयाः उत्पन्नाः । तस्य उपदेशाध्ययनात्हितथ्यमिदं सार्वत्रिकं न दृश्यते । आनन्दः बुद्धेन सह वसतिस्म, तस्य जीवनं, विचारान्च सुविदितः आसीत् इति ते उल्लेखयन्ति । अतः सः तान्किमर्थं तादृशं प्रश्नं पृच्छतिस्म? न च कश्चित्बुद्धः तादृशं उत्तरं दातुं शक्तवान् । डॉ. अम्बेडकरः आप्रवासस्य सन्दर्भं प्रस्तुत्य एतत्तर्कं दत्तवान् । वैशालीतः नगरभाडु इति नाम्ना प्रसिद्धं सुन्दरं प्रवासिनं किमर्थं दीक्षादत्तवान्? तस्य आमन्त्रणं किमर्थं स्वीकृतवान्? महात्मा बुद्धः स्त्रियाः प्रति वैरिणः नासीत्च कदापि तान् उपेक्षितवान् इतिवक्तुं न्याय्यम् । सा महिला महात्मा बुद्धात्बिभेतिस्म । स्त्रियाः अपि अनेकानि रूपाणि सन्ति, भगिनीनां रूपाणि, मातृरूपादि तर्हि स्त्रीजातिविषये ते किमर्थं दुःखं अनुभवितुं शक्नुवन्ति । महात्मा बुद्धस्य दृष्टौ डॉ. अम्बेडकरः तस्य शिक्षां ग्रहीतुं, अवगन्तुं च महिलाः पूर्णतया समर्थाः इति मन्यतेस्म । सः अनुशासनकर्त्ता अपि अस्ति । अतः तस्य अनादरः किमर्थम्? महात्मा बुद्धः स्त्रियं पुरुषात् अधमं न मन्यते, न बुद्ध्या न च चरित्रेण । डॉ. अम्बेडकरः महिलानां कृते पृथक्सङ्घः अस्ति इति स्वीकृतवान् । किं तत्र कोऽपि वक्तुं शक्नोति यत्यया महिला क्रिश्चियनधर्मस्य जाले पदानि स्थापयति सा पुरुषात्ब्यूना अस्ति । यतः डॉ. अम्बेडकरः अवदत्यत्स्त्रियः पुरोहितत्वस्य अधीनाः सन्ति । अतः महात्मा बुद्धस्य सामूहिकसंभोगव्यवस्था स्त्रियाः अपेक्षया किमर्थं नीचा भवितुम् अर्हति । अपि च प्राचीनभारतस्य परम्पराः स्मरणं करोति, ययानुसारं बालिकाजन्मं अशुभं मन्यते स्म । परन्तु महात्मा बुद्धस्य विश्वासः सर्वथा विपरीतम् आसीत् । सः महान्यतः जगतः शासकस्य अपि महत्दायित्वम् अस्ति । बुद्धः स्त्रियः मठाधिकारं दत्तवान् । ब्राह्मणाः तस्य विरोधं कुर्वन्तिस्म । डॉ. अम्बेडकरः मनुवचनं प्रस्तुत्य एतत्सिद्धं कर्तुं सफलः भवति । हिन्दुधर्मः महिलानां जातिभेदं करोति । मनुः उक्तवान्- स्त्रियः अध्ययने अधिकारः नास्ति, अतः एव तेषां शङ्करः वेदमन्त्रं विना क्रियते, स्त्रियाः धार्मिकज्ञानं नास्ति यतोहि तेषां वेदपठनस्य अधिकारः नास्ति, वेदमन्त्रस्य लेखनं रेपुविगलिनस्य कृते उपयोगी भवति । स्त्रीणां वृद्धावस्थायां अन्ये वैदिकमन्त्राः पठितुं न शक्यन्ते । डॉ. अम्बेडकरस्य निष्कर्षः अस्ति यत् 'मनुस्मृतिः' एव स्त्रियाः स्वतन्त्रतायाः, समानतायाः, गौरवस्य च क्षयस्य कारणम् अस्ति । अस्य युक्त्याः कृते सः 'मनुस्मृति' इत्यस्मात् उद्धृत्य कथयति यत्मनुः स्त्रियं पुरुषाश्रितां कृत्वा पुरुषेण रक्षणं कर्तव्यम् इति उक्तवान् । बाल्ये मातापितरौ परिचर्यायां वर्धनीया, यौवनकाले भर्तुः रक्षणे भवितव्यं, वृद्धावस्थायां पुत्राश्रयम् । परिभाषया जन्मतः मृत्युपर्यन्तं पुरुषप्रधानः आसीत् । सः दुःखितः अभवत्यतः मनुः स्वपत्न्याः विक्रयणस्य आशां ददातिस्म । सः मनुस्य एतत् उद्धरणं प्रस्तुतं करोति, यत्र मनुः वदति यत् भार्या न विक्रयणेन पुनर्शिक्षणे न वा भर्तुः मुक्तिः भवति' इति । डॉ. अम्बेडकरः अवदत्यत् एतस्य अर्थः अस्ति यत्पतिः स्वपत्नीम् अपि विक्रेतुं शक्नोति । हिन्दुनियमानां प्रवर्तनकाले तस्य एतस्य विषये किमपि चिन्तानासीत् । मनुः अपि स्त्रियाः भार्यारूपेण सम्पत्ति-अधिकारं हरति, यदि सा तं हन्ति तर्हि मनुः एतदपि अनुमन्यते । वेदैर्युक्तान्विशेषाधिकारान्भार्या हरति । यदि सती तत्करोति, तस्य दृष्टौ सा सतिः नरकं गमिष्यति । डॉ. अम्बेडकरः केवलं भारतीयसमाजस्य महिलानां पुनर्स्थापनार्थं हिन्दुसंहिताविधेयकं प्रवर्तयतिस्म । अस्यैव कारणात्सः २६ सेप्टेम्बर्दिनाङ्के गुरुवासरे मन्त्रीपदात्यागपत्रं दत्तवान् । १९४७ तमे वर्षे एप्रिलमासस्य ११ दिनाङ्के एतत्विधेयकं प्रस्तावितं । तस्य विषये सम्यक्कर्त्तुं असमर्थः तत्कालीनः प्रधानमन्त्री पंडित जओहरलाल नेहरू डॉ. अम्बेडकर इत्यस्मै अस्य विधेयकस्य भागं प्रवर्तयितुं सल्लाहं दत्तवान्येनसः भागः कानूनरूपेण भवति ।

पंडित नेहरू 'विवाह-तलाक' विषयक एतत्खण्डं प्रस्तुतुं उचितं मन्यतेस्म । परन्तु अत्रान्तरे पण्डित नेहरू तस्मै सुझावम् अयच्छत्यत्सः अस्मिन्विधेयकस्य आग्रहं कृत्वा विवाह-तलाक-विभागं तावत्पर्यन्तं त्यजतु । एषः व्यवहारः तस्मै नरोचतेस्म, तस्मात्सः मन्त्रीपदं त्यक्तवान् । डॉ. अम्बेडकरः न अवगन्तुं शक्तवान्यत्पंडितनेहरू इत्यस्य एतादृशाः द्विविधाः मानकाः किमर्थम् आसीत् । किमर्थं सः आश्वासनानां पृष्ठं कर्तुम् इच्छतिस्म? डॉ. विधिमन्त्रीत्वेन सः भारतीयसमाजस्य महिलानां दुःखदं उपेक्षितं च स्थितिं सुधारयितुम्, समाजस्य अभिन्नं शक्तिशालिनं च भागं कर्तुं विधानं कल्पितवान् । यस्य 'हिन्दुसंहिताविधेयकस्य' कृते तस्य अथ कं कार्यं कर्तव्यम् आसीत्तस्य परिणामः एव अभवत् । मन्त्रीत्वात्तस्य विधेयकस्य बहवः खण्डाः स्वीकृताः ।

■ वङ्किमचन्द्रमहोदयस्य सामाजिकचिन्तने नार्याः स्थानम्

वङ्किमचन्द्रचट्टोपाध्यायः न केवलं १९ शताब्द्याः साहित्यकाराः पत्रकाराः च एकः, सः 'बङ्गदर्शने' इत्यस्य संस्थापकसम्पादकः अपि अस्ति । 'कमलाकान्त' इति छद्मनाम्ना तेन रचितं गद्यं बङ्गलासाहित्यस्य क्षेत्रे अद्यापि अप्रतिमम् अस्ति । वङ्किमचन्द्रस्य सुन्दरं सृजनात्मकप्रतिभा, गहनसंवेदनशीलं मानवचित्तं च आसीत् इति कोऽपि सूचितः पाठकः जानाति ।

भारतं बङ्गसमाजं च एकेनप्रहारेण आधुनिकतायाः प्राङ्गणं प्रति आनयन्तः विचारकाणां मध्येसः महत्त्वपूर्णः नाविकः अस्ति । केवलम् 'वन्देमातरम्' इत्यस्य निर्माता ! यदि भवन्तः सम्यक्पठन्ति तर्हि भवन्तः न केवलं उपन्यासान्, अपि तु दर्शनं, राजनीतिम्, आलोचनाम्, धर्मशास्त्रं सर्वेभ्यः अपि च तस्य तात्कालिकः हास्यभावं अपि प्रदर्शयति । तस्य पुरतः बङ्गभाषा चर्चासुखकरी आसीत्, सः प्रथमः गद्यसाहित्यस्य तथा बङ्गभाषायाः युवावस्थां दत्तवान् । बङ्गभाषा तस्य हस्तेन एव परिणामं प्राप्तवती । वङ्किमचन्द्रस्य परिवारः आङ्ग्लभाषाशिक्षितः, आधुनिकरुचियुक्तः आसीत् । तत्र तेषां आङ्ग्लभाषि-सभ्यजनैः सह अपारसङ्गतिः अभवत्, यस्य प्रभावात्बङ्किमस्य चेतना गहना अभवत् । कदाचित्स्मिन् एव आङ्ग्लसंस्कृतेः मिश्रणस्य मनोवृत्तिः विकसिता । सः स्त्रियः मोक्षदाः इति दृष्टवान् । सः अवगच्छत्यत्नारीमुक्तिं विना समाजस्य वास्तविकं कल्याणं न सम्भवति । अतः पर्दाधारिण्यः महिलाः अपि आधुनिकतायाः धारया समाजे जीवितुम् इच्छन्ति । सः मन्यते यत्पदि जनानां समाजे निश्छलप्रयत्नाः उपक्रमाः च सन्ति, अवश्यं स्त्रीपुरुषयोः साम्यं स्थापयितुं शक्यते । अस्मिन्सः पाश्चात्यदार्शनिकेन जॉन्स्टुअर्डिल इत्यनेन किञ्चित्प्रेरितवान् । परन्तु सः तस्य सम्पूर्णतया अनुकरणं न कृतवान् । सः अवदत्, "मनुष्याणां समानाधिकारः अस्ति । स्त्रियः अपि मानवाः सन्ति, अतः स्त्रियाः अपि पुरुषाणां समानाः सन्ति । पुरुषाणां यद् अधिकारः अस्ति तत्कर्तुं स्त्रियाः अधिकारः युक्तः" इति । विद्यासागरः, राममोहनः स्त्रियाः अधिकारस्य स्थापनायाः विषये सम्यक् उक्तवन्तौ । किन्तु सः एव प्रथमः पुरुषः यः महिलानां च समानाधिकारविषये उच्चैः लिखितवान् । 'सम्या' इति पुस्तकस्य पञ्चमः अध्यायः सम्भवतः बङ्गसाहित्यस्य प्रथमः नारीवादी लेखनम् अस्ति । यत् १८७९ तमे वर्षे प्रकाशितम् । तथा च महिलामुक्तिप्रवर्तकानाम् एकः बेगमरोकेया अग्रिमे वर्षे एव जन्म प्राप्नोत् । वङ्किमः बङ्गसाहित्ये एकमात्रः नारीवादी लेखिका आसीत्यावत्रोकेयायाः लेखनम् अग्रे न आगतम् । सः पुरुषैः स्त्रियाः उत्पीडनस्य शोषणस्य वा विषये कथयन्परिवारप्रतिबन्धानां विषये दृढतया आक्रमणं कृतवान् । भारतीयमहिलानां गृहनिरोधस्य नियमं सा द्वेषिस्म । सः तस्य तुलनां वन्यजन्तुनां बन्धने स्थापयितुं क्रूरतायाः सह अकरोत् । सः अवदत्, "धर्मस्य रक्षणार्थं येषां पत्न्यानां पञ्जरेषु अवश्यं स्थापनीयम्, तेषां हिन्दुस्त्रीणां एतादृशं कुरूपतां वयं सोढुं न शक्नुमः । " गृहकार्यं वा शिक्षा वा पैतृकसम्पत्त्याः वासः स्त्रियाः समानाधिकारविषये तर्कं कृतवान् । पुरुषान् अपि व्यभिचारिणः निषिद्धवान्यथा स्त्रियाः सतीत्वस्य रक्षणार्थम् । स्त्रीणां पुरुषाणां इव सर्वत्र यात्रायाः अधिकारः अस्ति ।

यः धर्मः स्त्रियाः स्वतन्त्रतां न स्वीकुर्वति सः निरस्तव्यः इति मन्यते । तत्कालीनपर्यावरणे एतादृशानि वस्तूनि वक्तुं लिखितुं च क्रान्तिकारी प्रतिमानस्य सूचकम् इति तेन निर्देशितम् । तस्य वचने "यः धर्मः एवं वस्त्रं धारयति, सः धर्मः नास्ति इति तुल्यम् – तस्य धारणार्थं एतावता परिचर्यायाः का आवश्यकता?" तस्य बन्धनमूलं निष्कास्य नूतनम् आधारं निर्मितम्" इति ।

वङ्किमचन्द्रस्य एतत् उद्धरणं सर्वकालिकस्य सर्वेषां धार्मिकसमाजानाम्कृते सत्यं प्रासंगिकं च अस्ति । अद्यत्वे अस्माकं समाजः अतीवउन्नतः अस्ति, परन्तु तदपि समाजः स्त्रियाः बन्धनस्य यन्त्रं विना अन्यत्किमपि नास्ति इति भासते । पुरुषस्य सर्वत्र यात्रायां कोऽपि बाधकः नास्ति, किन्तु स्त्रीणां विषये एव भिन्नान्प्रश्नान्जनाः उत्थापयन्ति । स्त्रियः एव तं सुधारकः इति मन्यन्ते । न केवलं अस्माकं देशे, सः सम्पूर्णं विश्वे स्त्रियाः दुर्दशाम् अवलोकितवान् । तस्य वचने "सर्वदेशेषु स्त्रियः पुरुषाणां दासाः सन्ति" इति । पितृसत्तात्मकसमाजः नानाविधनियमानां रणनीतीनां च निर्माणं कृत्वा स्त्रियः मुष्टिभ्यां अधः स्थापयितुं प्रयतन्ते । कस्यापि देशस्य पितृसत्तात्मके स्त्रियाः स्वेच्छाभोक्तुं स्वतन्त्रतां न स्वीकृतवती । अतः वङ्किमचन्द्रस्य विचाराः अद्यत्वे अपि समानरूपेण प्रासंगिकाः सन्ति । विश्वस्य विभिन्नेषु देशेषु, विभिन्नेषु समाजेषु, भिन्नधर्मस्य जनानां मध्ये पुरुषाः कठोरहस्तेन स्त्रियाः शासनं शोषणं च कुर्वन्तः दृश्यन्ते । अस्मिन् २१ शतके अपि सा प्रवृत्तिः सम्पूर्णतया न समाप्तवती । पुरुषः स्वेच्छया यावत्स्वतन्त्रतां भोक्तुं शक्नोति, स्त्री कदापि न शक्नोति । समाजस्य तथा कथितमानसिकता तस्मै तत्र अनुमन्यते । परन्तु यूरोपीयमहिलानां उल्लेखं कृत्वा सः अवदत्यत, "अस्माकं देशे स्त्रियः यावत्पर्यन्तं पुरुषाणां अधीनाः सन्ति, तत् यूरोपे अमेरिकायां वा एकप्रतिशतं अपि नास्ति" इति । अद्यापि एषः प्रतिशतः एकस्मिन् एव स्थाने तिष्ठति । नगरक्षेत्रस्य स्वतन्त्रप्रतीतानां महिलानां न्यायः पर्याप्तः नास्ति । ग्राम्यस्त्रीणां जीवने तथा कथितं स्वतन्त्रता नास्ति । अत्यन्तं दुःखे जीवनं यापयन्ति । वयं यस्मिन् अन्धकारे आसन्तस्मिन्नेव स्मः । वङ्किमः महिलाशिक्षायाः प्रचारार्थम् अपि मुक्तकण्ठः अस्ति । सा बालिकाः केवलं गृहकार्यं करिष्यन्ति इति कारणेन शिक्षायाः वंचिताः भविष्यन्ति इति स्वीकुर्वितुं अनुच्छुक्रः । यदि पतिपत्न्याः मध्ये सम्यक् अभवति तर्हि उभौ गृहकार्यं भागं कर्तुं शक्नुवन्ति । किन्तु गृहस्त्रीषु एव तत् आरोपयितुं न्याय्यं न मन्यते । "गृहकार्यं गृहीत्वा शिक्षायाः वंचितः भविष्यति, गृहकार्यस्य शोकात्मुक्तः भविष्यति, शिक्षायां च अबाधितः भविष्यति, स्वाभाविकं वा न वा, न न्याय्यम् । स्त्रीशिक्षाविषये एतादृशाः वचनं वा मनोवृत्तयः न केवलं महिलाः अपि तु तत्कालीनसमाजस्य पुरुषाः अपि प्रेरयन्तिस्म । वङ्किमः बहुपत्नीत्वस्य विरुद्धः आसीत् । सः हिन्दु-मुस्लिम-समुदाययोः बहुपत्नीत्वस्य नियन्त्रणं कर्तुम् इच्छति । सः अवदत्, "अस्मिन्देशे अर्धहिन्दुनां अर्धमुसलमानानां च कृते एषः नियमः भवितुम् अर्हति" इति ।

वङ्किमचन्द्रः यत्धार्मिकसमतायाः विषये उक्तवान्तत् अद्यत्वे अपि अतीवप्रासंगिकं लाभप्रदं च अस्ति । इतिहासं पश्यन्द्दृश्यते यत्पाश्चात्यस्य तरङ्गः बङ्गदेशे पुनर्जागरणकालः १८६५ तः १८८७ पर्यन्तं स्पृष्टः ।

तस्य प्रभावः तत्कालीनानां सर्वेषां लेखकानां लेखनेषु न्यूनाधिकं अनुभूयतेस्म । वङ्किमचन्द्रस्य लेखनेषु तेन निर्मिताः पात्राणि विशेषतया नवदशशताब्द्याः विचारैः आदर्शैः च प्रेरिताः केचनमहिलापात्राणि वयं द्रष्टुं शक्नुमः । तेषां आधुनिकतायाः सुवर्णदण्डः प्राप्तः । 'दुर्गेशानन्दिनी' इत्यस्य आयशा पुनर्जागरणस्य पश्चात्समाजं, धर्मं, परिवारं च न कृत्वा जगतसिंहस्य प्रेम्णि अभवत् । पुनः सः तं प्रियं जनं परेभ्यः उदारतया समर्पयितुं समर्थः अभवत् । लेखकः वक्तुम् इच्छतिस्म यत् आयशायाः माध्यमेन केवलं तस्य एव आत्मनः शरीरस्य च अधिकारः भविष्यति । 'विषवृक्षस्य' कुन्दनन्दिनीपुनः धर्मविहितसतीत्वनियमान् अनुसरणं कर्तुं न शक्तवती । स्वस्य अस्तित्वस्य नाशस्य साहसं च दर्शितवान् ।

लेखिकायाः स्वरूपेण कार्यं कर्तुं साहसं पुनर्जागरण कालप्रभावितायाः आधुनिकनारीवादिनः प्रकटीकरणम् अस्ति ।

* निष्कर्षः

डा. अम्बेडकरः महिलानां सम्माननीयं स्थानं दातुं संघर्षं कृतवान् । भारतीयसमाजं जर्जरस्थित्याः बहिः आनयित्वा स्वस्थसमाजं करणीयम् इति तस्य दृढविचारः आसीत् । तस्याः प्रयत्नस्य दीर्घः दृश्यमानः च संघर्षकथा एतत्तथ्यं पुष्टयति यत्सापीडितानां जनानां कृते स्त्रियाः गौरवं पुनः स्थापयितुम् इच्छतिस्म । सत्यमेव यत् अन्ते वङ्किमचन्द्रेण तानि महिलापात्राणि समाजस्य मुख्यधारायां पुनः आनयितानि, परन्तु अद्यापि पाठकं स्त्रियाः व्यक्तिगततायाः विषये स्मरणं करोति । प्रतीते प्रश्नः भावे च दागः, यत्तत्कालीनसमाजस्य सम्यक्कल्याणम् । सिमोनडीव्यूवोईत्यनेन बहुपश्चात्तिलिखितम्यत् “एकः न जायते, अपि तु स्त्री भवति” इति । परन्तु बहुकालपूर्वं वङ्किमचन्द्रस्य नारीवादी मनोवृत्तौ अस्य शब्दस्य सारः प्रकाशितः आसीत् । अतः वङ्किमचन्द्रस्य कृतिः सर्वैः गभीरतया पठनीया । तस्य स्त्रीचैतन्यं शाश्वतं, तस्य प्रासंगिकतां कदापि नष्टं न शक्नोति । नूतनाविष्कारद्वारा वङ्किमचन्द्रं पठितव्यं अनुभवं च कर्तव्यम् ।

* उपयुक्तग्रन्थसूची

- भारतेरसामाजिकआन्दोलन-अनादिकुमारमहापात्र,सुहृदपावलीक्शन,कलकाता।
- वङ्किमचन्द्र एवं रवीन्द्रनाथेरमेयेरा- देवज्योतिभट्टाचार्य।
- वङ्किमरचनावली- श्रीयोगेशचन्द्रवागल।
- वङ्किमचन्द्रेरसाम्यचिन्तायनारी-पुरुष— कमलेशपोदार।
- डा.अम्बेडकर(1989)-खण्ड-5 ,महाराष्ट्रशिक्षाविभागपवलीक्शन।

*****

पाश्चात्यदर्शनस्य आलोकेन कठोपनिषद्

Arnab Bandyopadhyay

Assistant Professor & HOD in Sanskrit

Pijush Kanti Mukherjee Mahavidyalaya

Alipurduar, West Bengal- 736204

Mobile No. : 9333544737

Email : ghantanotfound555@gmail.com

प्रबन्धसारः

वैदिकसमाजे वैदिकाः आर्याः बहुदेवानां स्तुतिं कुर्वन्ति चेदपि ते एकेश्वरवादस्य अन्तर्लीनध्वनेः स्फुरणं च कुर्वन्ति। वेदानाम् अन्तिमभागे उपनिषत्सु ऋषिभिः ब्रह्मैक्यानुभूतिः स्पृष्टा। द्वादशसु मुख्योपनिषत्सु अन्यतमायां कठोपनिषदि यमनचिकेतसोः आख्यानोपस्थापनेन ऋषिः ब्रह्मोपसनाया यत् सोपानं निर्मितवान्, तत् सामान्यजनानां कृते, किञ्च साधकानां कृते रत्नसमं वर्तते। सामाजिकजीवेषु मूल्यबोधस्य नीतिबोधस्य अध्यात्मबोधस्य च निर्माणे कठोपनिषदः महत्त्वम् अपरिसीमम्। अमराभिलाषिणां जनानां जीवनं नश्वरम् अस्ति। बालकस्य नचिकेतसः वचनं मनुष्याणाम् आध्यात्मिकमननस्य नेत्राणि उद्घाटयति। प्रत्येकं मनुष्यः श्रेयःप्रेयसोः द्वन्द्वे दोलायमानः वर्तते। अवतारवरिष्ठरामचन्द्रस्य सीतात्यागात् पूर्वम् अयं द्वन्द्वः आविर्भूतः। प्रेयआच्छन्नमायारूपवस्त्रावृतस्य जीवस्य ऋतानुभूतिः अनायासेन न लभ्यते। धुराग्रवत् ब्रह्मविद्याम् अर्जयितुं कठिनमार्गः अतिक्रमणीयः। आत्मनि समग्रद्रव्याणां सर्वद्रव्येषु च आत्मनः दर्शनरूपसमत्वबुद्ध्या आत्मानुभूतिः जागरिता भवति। ब्रह्म सूर्यरूपेण वह्निरूपेण वायुरूपेण कलसे सोमरूपेण वा प्रकाशते। आत्मबोधोन्नतिं विना ब्रह्मलाभः न सम्भवति। पाश्चात्यदार्शनिकाः आत्मनः अस्तित्वानस्तित्वविषये स्वमतानि सुचारुतया प्रकटितवन्तः। पाश्चात्यदार्शनिकस्य देकार्तस्य मानवानाम् अस्तित्वविषये अवधारणं भारतीयदर्शनस्य प्रतिविम्बमेव अस्ति। मनुष्याणां निरवच्छिन्नम् अस्तित्वम् ईश्वरस्य कर्माधीनं वर्तते। आत्मनः अविनश्वरत्वं कठोपनिषदि स्फुटम् उक्तम्। पाश्चात्यदार्शनिकः स्पिनोजामहोदयः मनः बहुविधं विश्लेष्य शरीरस्य नाशेऽपि मनः सम्पूर्णतया न नश्यति इति उक्तवान्। अतः दृश्यते यत् वैदिकऋषीणां भावना पाश्चात्यजनान्, तेषां दार्शनिकचिन्तनानि च समृद्धवती इति।

कूटशब्दाः- उपनिषद्, आत्मबोध, मन, ऋतानुभूति, वैदिक आर्य।

मूलप्रबन्धः- अस्मात् विश्वात् बहिः यानि कोटिशः ग्रहानक्षत्रग्रहाणुपुञ्जानि मानवचक्षुषा दृश्यन्ते, तानि असीमानि वर्तन्ते। असीमेषु वयं दृष्टिरहिताः भवामः। मानवजातिः यस्मात् समयात् अस्यां धरित्र्याम् अजायत, तदाऽरभ्य अन्वेषणेन पृथिव्याः रहस्योद्घाटनस्य चेष्टायां तत्परा अस्ति। तस्याः मस्तिष्कस्य ज्ञानसाम्राज्यं क्रमशः वर्धतु अस्ति। ततश्च मानवजातेः एवं परिवर्धनेन जगतः वस्तुसत्तायाः रहस्यभेदः उद्घाटितो भवति। असीमब्रह्माण्डे मानवानां ससीमचिन्ताराशिः अनन्तलक्ष्यं प्राप्तुम् अशक्तं किम् इति विषये कथनं कस्यचित् व्यक्तिविशेषस्य नास्ति, समष्टिरूपेणापि तत् दुरभिगम्यम्। अन्धस्य दृष्टौ असीमज्योतिषः अनुसन्धानं सर्वकाले एव चलदस्ति। मानवजातिः यावत् तिष्ठति तावत् अन्वेषणमपि चलिष्यति। कालपर्यायेण मनुष्यः समाजबद्धो जातः।

सामाजिकविकाससाधने समाजः एकं महत् कर्तव्यं पालयति।

मनुष्यः वृक्षपत्रमिव समाजश्च वृक्षः इव सम्बद्धौ भवतः। मानवानाम् अस्तित्वस्य विकासस्य च साधने एकः महान् आश्रयः भवति समाजः। अतः समाजात् बहिः जनानाम् अस्तित्वं चिन्तयितुं न शक्यते। समाजमाध्यमेनैव व्यक्तिस्त्वायाः पूर्णताप्राप्तिः आत्मोपलब्धिश्च जायते। समाजं विना तन्न सम्भवति। सामाजिकनियमानां सृष्टिः मनुष्याणां कल्याणाय जाता। सामाजिकजीवनस्य उन्नत्यर्थं मनुष्यैः केचन नियमाः प्राचीनकालात् अनुस्त्रियन्ते। गतिशीलसामाजिकव्यवस्थया सह नियमाः अपि परिवर्तन्ते। नियमान् विना कोऽपि समाजः स्थातुं न शक्नोति। सामाजिकमूल्यबोधस्य नीतिबोधस्य च जनकः भवति समाजः। समाजेनैव सामाजिकमूल्यबोधः व्यक्तिषु प्रसारितः भवति। ऋगुत्तरयुगस्य आध्यात्मिकचिन्तनेन समृद्धं मूल्यबोधस्य च आदर्शवाणीरूपं प्राप्यते औपनिषदिकयुगस्य आर्षकवीनां कठोपनिषदि।

कृष्णयजुर्वेदान्तर्गता भवति इयम् उपनिषद्। कठोपनिषद् अध्यायद्वयस्य षड्वलीषु विभक्ताऽपि अखण्डता अस्या उल्लेखनीयं वैशिष्ट्यम्। उपनिषद्ग्रन्थाः ब्रह्मज्ञानस्य आकराः। परब्रह्मणः अथवा ब्रह्मात्मनः एकत्वप्रतिपादनं भवति एषां मूलतत्त्वम्। ऋषिः नानारूपकान् आश्रित्य कठोपनिषदः विषयान् 'सुखबोधाय' कृतवान्। मूल्यबोधः, नीतिबोधः, मानवता, शिष्टाचारः, श्रद्धा चेत्येषां प्रत्येकं सामाजिकगुणानां नियमानां च विश्लेषणेन प्रत्येकं मन्त्रः एकैकं रत्नं वर्तते।

कठोपनिषदि बालकस्य नचिकेतसः प्रार्थितवरत्रयं नीतिबोधादर्शेषु समुज्ज्वलभूतम्। औपनिषदिककालस्य सामाजिकनीतिबोधः अद्यत्वे परिमापयितुं सुकरं नास्ति। मनुष्यः अमराभिलाषी, परन्तु जीवनं नश्वरम्। बालकस्य नचिकेतसः वचः अस्माकं बोधान् प्रबोधयति।

'सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः।' इति।¹

वैदिकयुगे पितापुत्रसम्बन्धेषु परिलक्ष्यते नीतिविद्यायाः कठोरानुशासनम्। तस्य प्रतिबिम्बं नचिकेतसः प्रार्थिते प्रथमे वरे प्राप्यते। यद्यपि ब्रह्मविद्या मुख्यतया वर्णिता तथापि अस्याम् उपनिषदि नीतिविद्यायाः विषयः अपि समानरूपेण महत्त्वपूर्णः। यमलोकाधिपतेः यमस्य उक्तिमाध्यमेन तत्कालीनसमाजस्य भोग्यवस्तूनां विषयः, भोक्ता इत्येतत् सर्वम् अद्यत्वे समाजे प्रासङ्गिकम्। कालान्तरे संज्ञासु परिवर्तनेषु सत्त्वपि विषयाः अद्यापि स्पष्टाः एव सन्ति।

श्रेयःप्रेयसोः द्वन्द्वे प्रत्येकं मनुष्यः बद्धः। दार्शनिकस्य प्लेटो इत्यस्य नीतितत्त्वं पूर्णतावादि अस्ति। प्लेटो इत्यस्य मते श्रेयोलाभेनैव मनुष्यस्य यथार्थं सुखं लभते। तस्य मते बौद्धिकजैविकोभयविषययोः संयोगात् सुखम् आगच्छति। आकारतत्त्वविज्ञानस्य प्रवर्तकः प्लेटोमहोदयः स्थिरम् अपरिवर्तनीयं च यथार्थं ज्ञानमिति अवोचत्। यथा 'मनुष्यः' परिवर्तनशीलः। 'मनुष्यत्वं' स्थिरं सामान्यं च। सामान्यजनानाम् उद्देश्यं भवति इन्द्रियग्राह्यविषयाणां ज्ञानम्। वस्तुनः प्रकृतस्वरूपं ज्ञातुं कापि इच्छा सामान्यजनानां नास्ति। सामान्यजनाः वस्तुनां बाह्यरूपं श्रेयः इति मन्यन्ते। किन्तु प्रेयः आच्छन्नं भूत्वा परं प्रकटितं भवति। सामान्यजनाः ज्ञानस्य अपूर्णताकारणात् श्रेयसः स्वरूपं बोद्धुं ज्ञातुं वा समर्थाः न भवन्ति। अत्र पाश्चात्यदार्शनिकस्य प्लेटोमहोदयस्य मतम् -

'यत् श्रेयः तदेव सर्वे मनुष्याः इच्छन्ति। अतः सर्वे मनुष्याः यदि शक्नुवन्ति तर्हि यत् श्रेयः तत् करिष्यन्ति। यदि ते शक्नुवन्ति तर्हि ज्ञातव्यं यत् ते तत् कर्तुं न जानन्ति।' इति।²

अत्यन्तं बुद्धिदीप्तप्रकारेण एतत् वचनं प्रमापयति यत् ज्ञानस्य अपूर्णतायाः सीमायाः वा कारणात् सामान्यजनाः श्रेयः प्राप्तुं न शक्नुवन्ति। सर्वे सुखमिच्छन्ति दुःखं च परिहरन्ति। लौकिकसुखं पारमार्थिकसुखं च मानवजीवनस्य परमव्रतम्। किन्तु लौकिकसुखस्यान्तः निहितं तिष्ठति अज्ञानरूपदुःखम्। क्षणिकानन्दलाभे एव सामान्यजनानाम् आसक्तिः। वस्तुतः परमलक्ष्यं पारमार्थिकसत्त्वं प्राप्तुं सम्पूर्णः मार्गः दुःखस्य स्थूलावरणेन गन्तव्यो भवति, तदैव श्रेयोरूपपरमात्मना सह एकीभवितुं शक्यते। अतः प्लेटोमहोदयस्य वचनेन सह प्राचीनोपनिषदाम् एका सङ्गतिः कल्पयितुं शक्यते। प्लेटो उपनिषदां वाणीं समर्थितवान् स्वस्य प्रसिद्धेन उद्धरणेन - 'दिव्यशक्तेः क्रियां विना मनुष्यः सुखी भवितुं नार्हति' इति।³

नैतिकतायाः जागरणस्य च क्रिया सर्वदा मनुष्यस्य मनोरूपेन्द्रिये कार्यं करोति। मनसः पूर्णता यस्य यावती अधिका तस्य श्रेयोलाभे तावान् अधिकारः। मनसः उपरि प्रतिबिम्बितानां सर्वेषां वस्तूनां भारसाम्यरक्षणं मनसः पूर्णताया उपरि निर्भरशीलम्। बौद्धिकप्रगतिः पूर्णा भवति चेत् एव नैतिकप्रगतेः मार्गः मसृणः भवति। कठोपनिषदः नैतिकबोधस्य प्रकृष्टम् उदाहरणं प्राप्यते बालकस्य नचिकेतसः आत्मनः स्वरूपप्रश्ने-

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात्। अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत् तत् पश्यसि तद्वद् ॥⁴

धर्माधर्माभ्यां, कार्यकारणाभ्याम्, अतीतादिकालात् च आत्मानं ब्रह्मजिज्ञासां वा पृथक् कृत्वा ऋषिः परमं सत्यम् आविष्कृतवान्। पारमार्थिकज्ञानस्य चरमसीमायाः प्रापणस्य नैतिकजागरणस्य च एतत् स्तरं मनुष्यैः काम्येत। बीजाकारेण ऋषिः अपि यमद्वारा अस्य निर्देशमपि दत्तवान्- 'ओमित्येतत्' इति। यतः 'ओम्' एव ब्रह्म। एष एव श्रेष्ठाधारः। एतत् ज्ञात्वा साधकः ब्रह्मत्वम् अधिगच्छति।

'एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते।' ⁵ इति।

आत्महत्या अनैतिकं कर्म इत्यस्मिन् विषये प्राचीनकालात् एव द्विमतं नास्ति। कठोपनिषदः ऋषिः स्ववचनेन आत्मा अहन्य इति व्याख्याय उक्तवान् यत् आत्महत्याकारी जनः अज्ञानस्य स्थूलतमसाच्छन्नः इति। यतः आत्मा हन्तुं न शक्यते।

'हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम्। उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥'⁶ इति।

तत्सदृशवाक्यानां मूलं प्राप्यते ईशोपनिषदि-

'असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः। तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥'⁷ इति।

आत्मघाती मनुष्यः अन्धकाराच्छादितलोकं गच्छति। यद्यपि शङ्करस्य भाष्यम् अनुस्त्रियते चेत् 'आत्मघाती' इति शब्दस्य अर्थः 'अविद्यादोषहेतोः येषां तद्विषयकज्ञानं नास्ति' इति। किन्तु आत्महननशीलो जनः आत्मनः अविनश्वरत्वम्, अमरतायाः तत्त्वं च अज्ञानबलेन मिथ्याकरणाय उद्विग्नः भवति इत्येतत् ऋषिः साहित्यस्य वाक्पटुशैल्या अभिव्यक्तवान्, नैतिकत्वं च श्रेष्ठासने स्थापितवान्। कठोपनिषदः प्रत्येकं मन्त्रः मनुष्यस्य उत्तमगुणावल्या नैतिकधर्मेण च ऋद्धः। ऋषिणा उक्तम् -

'पराचः कामान् अनुयन्ति बालाः' इति।⁸

अस्माकं परितः सर्वाणि भोग्यवस्तूनि कामलोभादिमिश्रितानि सन्ति। तान् प्रति अल्पबुद्धिमन्तः पतङ्गाः इव अग्नौ धावन्ति। अतः ते परमार्थाद् विच्युताः भवन्ति। केवलं विवेकी जन एव सर्वेषु विषयेषु आत्मानम् आत्मनि च सर्वं वस्तु पश्यति इति

कारणात् अस्मिन् मर्त्यलोके कामरहितः तिष्ठति। आत्मस्वरूपज्ञानहेतोः सः जनः आत्मरक्षणाय उद्विग्नः न भवति।

पाश्चात्यदार्शनिकः देकार्तः मन्यते यत् मम इति अस्तित्वं नास्ति, अपि तु मम निरवच्छिन्नम् अस्तित्वम् ईश्वरस्य कर्मणि निर्भरशीलम् अस्ति। सर्वशक्तिमत् ब्रह्म भूतं वर्तमानं भविष्यत् चेत्येतेषां सर्वेषां वृत्तान्तानां नियन्त्रकम्। मनुष्याणां चिन्तनं सीमितम् अस्ति। मनुष्याणाम् अनियन्त्रितस्वतन्त्रताबलेन यो बोधो जाग्रतो भवति, सः सर्वशक्तिमता ईश्वरेण सह एकीकर्तुं न शक्यते। एतत् अस्माकं बुद्ध्यगम्यम्। सर्वाणि वृत्तान्तानि तेन पूर्वनियन्त्रितानि सन्ति। बहुपूर्वमेव कठोपनिषदि तस्य विचारः अनुस्रियते-

‘तं देवा सर्वे अर्पितास्तद् नान्येति कश्चन’ इति।⁹

पार्थिवजगतः सृष्टेः प्रत्येकं विषयः ऋषिमानने ब्रह्म भवति। प्रधानात् तुच्छपर्यन्तं प्रत्येकं क्षेत्रं समानमहत्त्वेन समदृष्ट्या च एकत्वसुरेण उपन्यस्तम्। अत एव ब्रह्म क्वचित् आकाशे सूर्यरूपेण, अन्तरिक्षे वायुरूपेण, पृथिव्याम् अग्निरूपेण, कलशे सोमरूपेण, पृथिव्यां व्रीहियवादिरूपेण, क्वचिच्च नद्यादिरूपेण प्रकटितं भवति। अनेकमपि एकपारमार्थिकरूपेण संस्थितम्।

‘हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्भोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत्।

नृषद्वरसदृतसद्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत्॥’ इति।¹⁰

स्पिनोजा इत्यस्य मते ईश्वरः कदापि वस्तुनः क्षणिककारणं नास्ति। सर्वमपि प्रकृतौ विद्यते। ईश्वरः प्रकारसमूहात् पृथक् न विद्यते। सर्वमेव प्रकृतिरूपकारणजन्यम्। एतेन स्पष्टं प्रतीयते यत् भारतीयदर्शनस्य ब्रह्मचेतना पाश्चात्ये ‘प्रकृतिः’, ‘ईश्वरः’ इत्येषां नामान्तरम्, किञ्च ‘बहुषु एकः’ इति तत्त्वमेव स्वीकृतं पाश्चात्यदर्शने।

कामनायुक्ताः जनाः कदापि ब्रह्म प्राप्तुं न शक्नुवन्ति। अनेकवेदोपनिषच्छास्त्रश्रवणैः तत् ज्ञातुं शक्यते। मनुष्याणां मनसि कामरहिते सत्येव ब्रह्मणः साक्षात्कारः शक्यते। लोभनीयं धनं केवलं ब्रह्म एव। तद्विना अन्यस्मिन् वस्तुनि पारमार्थिकत्वं नास्ति। ईशोपनिषद्यपि ऋषिणा तथैव प्रोक्तम् -

‘मा गृधः कस्यस्विद्धनम्।’ इति।¹¹

स्वस्य इच्छानां नियन्त्रणं कर्तुम् असमर्थो भवति पराधीनता। युक्तिनिष्ठभाव एव धर्मनिष्ठः। युक्तिनिष्ठधर्मपथा मनुष्यः स्वस्य ईप्सिततमस्य सन्धानं प्राप्नोति। शुभाशुभभावानां परिमापेन यः मनुष्यः यावत् शुभसमीपं गच्छति तावत् तस्य जीवनं पूर्णं भवति। स्पिनोजा इत्यस्य मते- ‘Human lack of power in moderating and checking the emotions, I call servitude. For a man who is submissive to his emotion has not power over himself but is in the hands of fortune to such an extent that he is often constrained, although he may see what is better for him, to follow what is worse.’¹²

कठोपनिषदि बालकस्य नचिकेतसः मध्ये शुभभावनाः प्रकाशिताः दृश्यन्ते। यमस्य प्रलोभनस्वरूपभूतानां दीर्घायुबहुपशवः, गजाः, सुवर्णानि, रत्नानि, विशालभूखण्डेषु प्रभुत्वम्, अथवा सुन्दर्यः अप्सरस्त्रियः इत्यादीनां समस्तलौकिकवस्तूनां क्षणिकत्वस्य वर्जनम्, भाविलक्ष्यरूपेण विवेचितादर्शलाभविषये एते विषया दुर्बलाः इत्येषः गुणः अस्मान् विस्मापयति। बालकस्य नचिकेतसः तार्किकबोधः वस्तुतः एव ऊर्ध्वमार्गो आसीनः। वस्तुतः नचिकेता पृथिव्याः सामान्यः जनो

भूत्वापि तस्य प्रज्ञा ब्रह्मज्ञानानुकूला आसीत्।

स्पिनोजामहोदयस्य मते यानि मनांसि तृतीयमात्राज्ञानाधिकारीणि तान् एव अनन्तानि। शरीरस्य नाशेऽपि मनसः सम्पूर्णतया नाशो न भवति। मनसः कश्चित् अंशः अविनश्वरः। स्पिनोजा इत्यस्य मते-

‘The greatest good of the mind is the knowledge of God and the greatest virtue of mind is to know God .’¹³

भारतीयदर्शने कठोपनिषदि एतत् मनः ऋषिभिः भिन्नरूपेण व्याख्यातं वर्तते-

‘य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्माणाः। तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते।

तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तद् नात्येति कश्चन। एतद्वैतत।’ इति।¹⁴

पाश्चात्यदर्शनस्य उत्पत्तिः भारतीयदर्शनात् अर्वाचीना अस्ति। पाश्चात्यदर्शने भौतिकविचारान् केन्द्रीकृत्य दार्शनिकाः महान्तं सत्यम् ऋतं ज्ञातुम् ऐच्छन्। पृथिव्याः सर्वेषां दर्शनविचारानाम् अभिमुखं भिन्नं भवत्यपि सृष्टितत्त्वस्य अन्वेषणे नैतिकजागरणस्य च प्रकाशे भारतीयपाश्चात्यदर्शनेषु एकात्मत्वं प्रतिध्वन्यते। आधुनिककाले विश्वस्य सर्वेषु देशेषु भौतिकवादस्य स्पष्टः प्रवाहः प्रचलति, किञ्च तेन सह नैतिकभावस्य अवनतिः अपि परिलक्ष्यते। अस्माकं वेदोपनिषदः मानवतायाः, उदारतायाः, नैतिकतायाः च मूर्तस्वरूपाः सन्ति। अत्र प्रातिष्ठानिकधर्मस्य न उल्लेखः। जीवनस्य सर्वोत्तममहत्तैतिकादर्शलाभस्य विषयाः प्राचीनभारतीयदर्शने अभिलेखिताः सन्ति। सर्वेषां दर्शनानाम् अग्रभागे नैतिकश्रेष्ठत्वस्य मानवतायाः च गुणैः समृद्धं भारतीयदर्शनम् अधुना समग्रमानवजातेः जीवनस्य सत्य-शिव-सुन्दररूपेण परिगृहीतम्।

अन्त्यटीका-

1. कठोपनिषद्, 1/1/6
2. पाश्चात्य दर्शनेर इतिहास, प्लेटो ओ एयारिस्टटल, पृ. 87
3. तदेव, पृ. 84
4. कठोपनिषद्, 1/2/14
5. तदेव, 1/2/17
6. तदेव, 1/2/19
7. ईशोपनिषद्, मन्त्र-3
8. कठोपनिषद्, 2/1/2
9. तदेव, 2/1/9
10. तदेव, 2/2/2
11. ईशोपनिषद्, मन्त्र-1
12. पाश्चात्य दर्शनेर इतिहास, डेकार्टेः स्पिनोजाः लाइवनिज, पृ. 233
13. तदेव, पृ. 233
14. कठोपनिषद्, 2/2/8

ग्रन्थपञ्जि-

1. सेन, देवव्रत, पाश्चात्य दर्शनेर इतिहास, डेकार्टे: स्पिनोजा: लाइब्रिज, लेभान्त बुक्स, कलकाता, 2011
2. सेन, देवव्रत, पाश्चात्य दर्शनेर इतिहास, प्लेटो ओ एयारिस्टटल, के.पि वागची अयान्ड कोम्पानी, कलकाता, 2012
3. स्वामी गम्भीरानन्द, उपनिषद् ग्रन्थावली, उद्बोधन कार्यालय, कलिकाता, 1962
4. वन्द्योपाध्याय, श्यामलकृष्ण, दर्शन प्रवेशिका, क्वालकाटा बुक हाउस, कलकाता, 2004
5. मेधाचैतन्य, ब्रह्मचारी, काठकोपनिषद्, आद्यापीठ वालकाश्रम, कलिकाता
6. स्वामी जुष्टानन्द, कठोपनिषद्, उद्बोधन कार्यालय, कलिकाता, 1997
7. महापात्र, अनादिकुमार, विषय समाजतत्त्व, सुहृद् पावलिकेशन, कलकाता, 2018

*****

श्रीहर्षस्य नागानन्दरत्नावलीप्रियदर्शिकाश्च नाटिकात्रयं विश्लेषणम्

SnehaMondal

Research Scholar (Ph. D.)

Department of Sahitya

National Sanskrit University

Tirupati- 517507, Andhra Pradesh

Mobile No. : 9735935649

E-mail : snehamondalsanskrit1999@gmail.com

* अमूर्तसारः

शास्त्रीयदृष्ट्या रत्नावलीनाटिका संस्कृतनाट्यसाहित्ये अतीव सफलं नाटिका मन्यते । रत्नावलीनाटिका प्रसिद्धेन संस्कृतकविना श्रीहर्षेण लिखितम् अस्ति । महाकविः बाणः हर्षचरित इति काव्ये हर्षस्य काव्यप्रतिभायाः वर्णनं कृतवान् अस्ति । हर्षस्य दरबारे बाणभट्टं विहाय मयूरः इत्यादयः विद्वांसः तस्य राज्यसभायाः शोभां कुर्वन्ति स्म । श्रीहर्षस्य जन्मः सरस्वतीनद्याः तटे कुरुक्षेत्रस्य समीपस्थे ठानेश्वरे ४९० तमे वर्षे अभवत् । पिता महाराजप्रभाकरवर्धनः माता च यशोमती । तस्य अग्रजः राज्यवर्धनः, अनुजः राज्यश्री च आसीत् । हूणानां दमनार्थं प्रभाकरवर्धनः श्रीहर्षेण सह स्वस्य ज्येष्ठं पुत्रं राज्यवर्धनं प्रेषितवान् । पितुः व्याधिविषये सूचनां प्राप्य हर्षवर्धनः राजधानीम् प्रत्यागतवान् । प्रकारवर्धनस्य मृत्युः ६०४ तमे वर्षे अभवत् ।

* परिचयः

श्रीहर्षेण रचितं रत्नावलीनाटिका महान् कृतिः अस्ति । कथ्यते यत् रत्नावलीनाटिका संस्कृतविद्वान् हर्षा रचिता अस्ति । संस्कृतनाट्यसाहित्ये श्रीहर्षवर्धनस्य श्रीहर्षदेवस्य वा अतीव महत्त्वपूर्णं स्थानम् अस्ति । हर्षवर्धनः सफलः शासकः अपि च सफलः महाकविः आसीत् । रत्नावली इति नाटिका, प्रियदर्शिकानामकं नाटिका, नागानन्दनामकं नाटकं च रचितवान् । सम्राट् हर्षवर्धनः स्थानविश्वे कन्याकुब्जे च शासनं कृतवान् । तस्य शासनकालः ६०६ ई.तः ६४८ ई.पर्यन्तं इति मन्यते । तस्य काले चीनीयात्री हियुएन् त्साङ्ग भारतम् आगत्य, ६३० ई.तः ६४५ ई. पर्यन्तं भारते एव स्थितवान् । हर्षवर्धनस्य राजकविः महाकवि बाणभट्टः हर्षचरितनाम्ना ग्रन्थे स्वजीवनसम्बद्धानां बहूनां घटनानां विषये प्रकाशं पातितवान् अस्ति । प्रभाकरवर्धनः अतीव गौरवशाली सफलः सम्राट् आसीत् । तेन हुनगुर्जरमालवः इत्यादीन् जित्वा आसीत् । ६०४ तमे वर्षे प्रभाकरवर्धनस्य मृत्योः अनन्तरं तस्य ज्येष्ठः पुत्रः अर्थात् हर्षवर्धनस्य ज्येष्ठः भ्राता राज्यवर्धनः सिंहासनं प्राप्तवान् । तस्य भगिनी कन्नौजस्य भूपतिगृहवर्मा इत्यनेन सह विवाहिता आसीत् । मालवानगरस्य महाराजदेवदूतः राज्यश्रीस्य (हर्षवर्धनस्य अथवा राज्यवर्धनस्य भगिनी) पतिं हत्वा राज्यश्रीं बन्धनं कृतवान् । तेन क्रुद्धः राज्यवर्धनः मालवाम् आक्रम्य विजयं प्राप्तवान् । परन्तु यदा राज्यवर्धनः मालवातः स्वराजधानीम् आगच्छति स्म तदा मालवा अवधेशस्य मित्रेण बङ्गालस्य राजा शशङ्केन तस्य हत्या कृता । तदनन्तरं राज्यवर्धनस्य स्थाने तस्य कनिष्ठः भ्राता हर्षवर्धनः सिंहासनमारुह्य सम्पूर्णं उत्तरभारतं जित्वा महाराजाधिराज इति उपाधिं प्राप्तवान् । ततः परं नूतनयुगस्य स्थापना अभवत् । हर्षवर्धनः यदा सिंहासनमारोहति स्म तदा सः केवलं षोडशवर्षीयः आसीत् । येन साहसेन, धैर्येण, शौर्येण च सः कार्यं कृतवान् तत् यथार्थतया प्रशंसनीयम् आसीत् । समत् हर्षवर्धनः न केवलं समर्थः शासकः अपितु प्रख्यातः कविः विद्वान् च आसीत् । तस्य काले देशे महती प्रगतिः अभवत् । शिक्षायां अपारं प्रगतिः अभवत्, उच्चगुणवत्तायुक्तस्य साहित्यस्य निर्माणं च अभवत् । तस्य साहित्ये महती रुचिः आसीत्, अत एव सः तत्कालीनमहाकविभ्यः आश्रयं दत्तवान्, स्वस्य समागमे पण्डितानां, कविनां च सम्मानं कृतवान् । सम्राट् हर्षवर्धनस्य कीर्तिकौमुदी अद्यापि तस्य काव्यमार्गेण अक्षुण्णः अस्ति ।

हर्षः एतानि त्रीणि ग्रन्थानि – प्रियदर्शिका, रत्नावली, नागानन्दः च प्रस्तुत्य संस्कृतसाहित्ये प्रतिष्ठां प्राप्तवान् ।

* प्रियदर्शिका

प्रियदर्शिका इति चतुष्टयनाटकम् । नाटकस्य नायिकायाः प्रियदर्शिकायाः नामधेयेन अस्य नामकरणं कृतम् अस्ति । महाकविकालिदासस्य मलविकाग्निमित्रम् इति प्रसिद्धेन ग्रन्थेन अयं बहु प्रभावितः अस्ति । अस्मिन् वत्सस्य सम्राट् उदयनस्य, दृढवर्मा राजस्य पुत्री प्रियदर्शिकायाः च प्रेमकथा अतीव सरलतया रोचकतया च वर्णिता अस्ति ।

प्रथमक्रियायाः आरम्भे कञ्चुकी सूचयति यत् प्रियदर्शिकायाः पिता अङ्गदेशस्य राजा दृढवर्मा स्वपुत्रीं कौशम्बीराजाय वत्सराज उदयाये दातुं निश्चितवान्, परन्तु कलिङ्गराजेन अपि प्रियदर्शिकायाः कृते बहुवारं याचना कृता आसीत् । तेन अनुरोधेन उपेक्षितः सन् क्रुद्धः कलिङ्गराजः दृढवर्मां आक्रम्य तं बन्धनं कृतवान् । दृढवर्मस्य कञ्चुकी तस्य पुत्री प्रियदर्शिकां तारयति स्म । वत्सराज उदयनं अवन्तीराजा प्रद्योतेन गृहीतं च किन्तु उदयनः कथञ्चित् प्रद्योतस्य पुत्रीं वासवदत्तं सह पलाय्य तां स्वराज्ञीम् अकरोत् । महाराजउदयनस्य सेनापति विजयसेन प्रियदर्शिकां उदयं समर्पयति । वत्सराज उदयनः वसवदत्तस्य रक्षणणेन प्रियदर्शिकां दत्त्वा प्रियदर्शिकायाः विवाहयोग्यत्वे सूचितव्यमिति वदति ।

द्वितीये खण्डे राजा उदयनः विदूषकेन सह उद्याने विहारं कर्तुं गच्छति । प्रियदर्शिका तत्र दृश्यते । प्रियदर्शिकां राज्ञी वासवदत्तेन इन्दिवारिका सह पद्मपुष्पाणि पूजायै आनेतुं प्रेषिता आसीत् । प्रियदर्शिका यदा कमलपुष्पाणि चिनोति तदा सा भुङ्क्तेः बाधित्वा क्रन्दितुं आरभते । तस्मिन् एव काले उदयनराजः अग्रे आगत्य प्रियदर्शिकां दुर्नेत्रेभ्यः रक्षणार्थं आलिङ्गयति तदनन्तरं राजा उद्यानं त्यजति । पुनर्मिलनार्थं उत्सुकाः भवन्तु ।

तृतीये खण्डे वसवदत्तस्य मित्रं सांकृत्यायनी राज्ञी वासवदत्तस्य मनोरञ्जनाय उदयनसम्बद्धं रोमान्टिकं नाटकं आयोजितवान् । अस्मिन् प्रियदर्शिकायाः वासवदत्तस्य, मनोरमस्य उदयनस्य च कार्यम् आसीत् । नाटकं क्रियमाणे विदूषकेन सह राजा उदयनः विदूषकस्य मनोरमस्य च धूर्ततायाः कारणात् तत्र गुप्तरूपेण आगत्य मनोरमस्य राजवेषं धारयन् राजा उदयनः स्वयं तस्याः स्थाने अभिनयार्थम् आगतः । प्रदर्शनकाले राज्ञः सान्निध्यात् राज्ञी वासवदत्तः शङ्किता भवति, सत्यं च निर्गच्छति । वसवदत्तः क्रुद्धः सन् विदूषकं प्रियदर्शिकां च कारागारे स्थापयति ।

चतुर्थे कृत्यां प्रियदर्शिका कारागारे कुण्ठिता भूत्वा विषसेवनं चिन्तयति । अत्र राज्ञी वासवदत्ता मातुः पत्रं प्राप्य दुःखिता अस्ति । यस्मिन् तस्य मातुलः दृढवर्मा अद्यापि कलिङ्गकारागारे एव अस्ति इति लिखितम् । उदयनः राजा वसवदत्तस्य चिन्तां शान्तयति यत् सः कलिङ्गस्य नाशाय विश्ववर्मस्य मुक्तिं कर्तुं सेना प्रेषितवान् इति । एतस्मिन्नन्तरे उदयनस्य सेनापतिः कलिङ्गं जित्वा दृढवर्मस्य कञ्चुकिकायाः सह आगच्छति । तस्मिन् एव काले प्रियदर्शिका स्वजीवनेन व्यथिता विषं सेवनं कृतवती इति सूचना प्राप्यते । एतत् श्रुत्वा राज्ञी वासवदत्तः तत्क्षणमेव उदयनं आह्वयति यतोहि उदयनः नालोकतः विषचिकित्सायाः ज्ञानं ज्ञातवान् आसीत् । राजा शीघ्रमेव म्रियमाणां प्रियदर्शिकां स्वमन्त्रेण तस्याः विषस्य प्रभावं दूरीकृत्य पुनः जीवितं करोति । राज्ञी वासवदत्तः स्वस्य मातुलभगिनीं प्रियदर्शिकां प्राप्य अत्यन्तं प्रसन्ना भवति । सः वसवदत्तः प्रियदर्शिकायाः हस्तं वत्सराज उदयाय स्वस्य मातुलस्य राजदृढवर्मायाः प्रतिज्ञानुसारं ददाति । एवं राजकुमार्याः प्रियदर्शिकायाः वत्सराज उदयनस्य च शुभविवाहः भवति । भारत तक्षणेन च नाटकस्य समाप्तिः भवति ।

एतत् नाटकं पठित्वा वयं एतत् तथ्यं प्राप्नुमः यत् अस्माकं विचाराः परिस्थित्या च परिवर्तन्ते । यदा वयं कुण्ठिताः भवेम तदा वयं कस्मैचित् लघुदोषेभ्यः अपि महत् दण्डं दद्मः । यथा अस्य नाटकस्य तृतीये खण्डे विवाहकर्मणि यदा वसवदत्तः ज्ञायते यत् उदयनं मनोरमवेषे प्रियदर्शिका च वसवदत्तवेषे अस्ति तथा च एतस्मिन् कर्मणि विदूषकस्य युक्तिः तदा वासवदत्तः क्रुद्धं विदूषकं प्रियदर्शिकां च त्वां कारागारे स्थापयति । विदूषकः केवलं मनोरञ्जनाय रोमान्टिकं नाटकं कृतवान् आसीत् ।

अस्य परिणामः एतावत् विशालः स्यात् यत् वसवदत्तः क्रुद्धः भूत्वा विदूषकं प्रियदर्शिकां च कालकोठरे स्थापयति स्म । कियत्पर्यन्तं एतत् युक्तम् ? अनेन अपमानेन कुण्ठिता प्रियदर्शिका विषं पिबति स्म । अनेन सिद्धं भवति यत् प्रत्येकः मानवः प्रतिष्ठायाः, सम्मानस्य च क्षुधार्ताः अस्ति, न तु रोटिकायाः । निम्नवर्गस्य जनाः एव रोटिकायाः क्षुधार्ताः सन्ति । अत एव प्रियदर्शिका यदा वसवदत्तेन कारागारे स्थापिता तदा तस्याः स्वाभिमानस्य क्षतिः अभवत् ।

उपसंहारे वयं वक्तुं शक्नुमः यत् यदा मनुष्यस्य अन्तःकरणं भावनां च आहतं भवति तदा सः रागात् किमपि अनुचितं पदं गृह्णाति । तथापि आवेगात् बहिः किमपि गलत् पदं न ग्रहीतव्यम् । अपितु धैर्येण श्रद्धया च संकटस्य समाधानं कर्तव्यम् । द्वितीयम् अस्य नाटकस्य आधारेण वयं वक्तुं शक्नुमः यत् यदि अस्माकं पुरतः स्थितः व्यक्तिः अस्माकं बन्धुः अस्ति तर्हि वयं तस्मादपि बृहत्तराणि पदानि गृह्णामः । यस्य निर्णयस्य कृते वयं चिन्तयितुं अपि न शक्नुमः । अस्य नाटकस्य चतुर्थे खण्डे यदा वसवदत्तः प्रियदर्शिका स्वकीया मातुलभगिनी इति ज्ञायते तदा प्रियदर्शिकायाः प्रेमिका उदयना सह विवाहं कर्तुं सज्जः भवति । अधुना कथयतु का सखी स्वप्रेमिणः अन्यस्मै समर्पयितुम् इच्छति? अवश्यं कोऽपि न । वसवदत्तस्य अनेन निर्णयेन तस्य त्याग-प्रेमभावना अपि ज्ञायते ।

* रत्नावली

हर्षस्य द्वितीयं कृतिं रत्नावली नाटकम् अतीव सफलं नाटकम् अस्ति । अस्य नाटकीयकला प्रियदर्शिकानाटिकापेक्षया परिष्कृता अस्ति । नाट्यनियमानां पालनम् एतावत् सम्यक् अभवत् यत् तस्य अधिकांशं उदाहरणं दशरूपकसाहित्यदर्पणयोः च दत्तम् अस्ति । रत्नावलीनाटकस्य कथा सिंहलदेशस्य राजकुमारी रत्नावली महाराज उदयनयोः प्रेमकथायाम् आधारिता अस्ति । नाटकस्य प्रथमे खण्डे राजा उदयनस्य मन्त्री योगन्धरायनः एकस्य सिद्धपुरुषस्य मुखात् शृणोति यत् सिंहलदेशस्य राजकुमार्याः रत्नावलीयाः पतिः भविष्यति सः चक्रवर्ती सम्राट् भविष्यति । प्रभुभक्तमन्त्री योगन्धरायनः उक्तघोषणायां दृढविश्वासं पूर्णविश्वासं च धारयन् राज्यस्य प्रगतेः कृते उदयनस्य विवाहं रत्नावलीं कर्तुं संकल्पयति । योगन्धरायनस्य एतत् चिन्तनं तस्य स्वामिभक्तिं दर्शयति ।

रत्नावलीनाटकस्य चतुर्थे खण्डे वसवदत्तस्य रत्नावली प्रति प्रेम, त्यागस्य, असाधारणस्य च योगदानस्य कथा वर्णिता अस्ति । वसवदत्तः स्वभगिनीं रत्नावलीं अपरिच्येन यत् दुःखं करोति तत् क्रुद्धः अस्ति । सा रत्नावलीं भगिनीं आहूय आलिंगयति, बहुमूल्यभूषणैः अलङ्कृत्य राज्ञः हस्तं समर्पयति, रत्नावलीं स्वीकृत्य अत्यन्तं स्नेहेन व्यवहारं कर्तुं प्रार्थयति यथा सा दूरस्थजनानाम् स्मरणं न करोति ।

वासवदत्तोऽपि अपराधं अनुभवति, आचरणं च पश्चात्तापं करोति । यदा सा विदूषकं सागरिकां च कारागारे स्थापयति तदा सा पश्चात्तापस्य अग्नौ दहितुं आरभते । का राज्ञी कस्यचित् दण्डं दत्त्वा पश्चात्तापस्याग्नौ दहति? अभिमानस्य, वञ्चनस्य, ईर्ष्यायाः च लेशः नास्ति । सा किञ्चित्कालं चिन्तयति ततः निर्णयं करोति यत् सा राज्ञः पुरतः गत्वा स्वस्य अशिष्टतायाः क्षमायाचनां कर्तव्या इति । एवं हर्षस्य रत्नावली प्रथमं सफलं नाटकम् इति वक्तुं शक्नुमः । यस्मिन् शास्त्रीयतावादः सम्पूर्णतया अनुसृतः अस्ति । तदतिरिक्तं मञ्चे अभिनयाय आवश्यकः सर्वे गुणाः अस्मिन् सन्ति । अतः हर्षं समर्थः सफलः नाटककारः इति कथयितुं कोऽपि अतिशयोक्तिः नास्ति ।

* नागानन्दः

पञ्चाङ्कनाटकम् अस्ति । अस्मिन् विद्याधरराजस्य पुत्रस्य जिमूतवाहनस्य मलयावतीयाः (सिद्धराजस्य पुत्री) प्रेमकथा तथा जिमूतवाहनस्य अपूर्वस्य बलिदानस्य उल्लेखः अस्ति । अस्मिन् गरुडदेवतायाः शान्तिं कर्तुं नागस्य बलिदानं निवारयितुं

राजकुमारः जीमूतवाहनस्य स्वशरीरस्य बलिदानस्य कथा अस्ति । जीमूतवाहनयोः मलयावतीयोः विवाहानन्तरं चतुर्थप्रकरणे कथा सहसा नूतनं मोडं गृह्णाति । यदा नायकः जीमूतवाहनः मित्रवसुना सह समुद्रतटे भ्रमणार्थं गच्छति, अस्थिराशिं विशालं दृष्ट्वा, जीमूतवाहनः मित्रवशुं (मायावतीभ्राता) पृच्छति । तस्मात् जीमूतवाहनः एतां सूचनां प्राप्नोति यत् राजा वासुकिः गरुडभयात् प्रतिदिनं एकं कोब्रां खादितुं नियमं कृतवान् । एतानि अस्थीनि तेषां भक्षितानां सर्पाणां भवन्ति । इति श्रुत्वा जीमूतवाहनः दुःखी भवति । एकस्मिन् दिने वृद्धायाः रोदनं श्रुत्वा जीमूतवाहनः विक्षिप्तः भवति । एवं कृत्वा ते ज्ञायन्ते यत् वृद्धायाः पुत्रः शंखचूडः अद्य गरुडेन गायितुं निश्चितः अस्ति । तेन दुःखितः जीमूतवाहनः स्वस्थाने उपस्थापयति । तत् जीमूतवाहनं गरुडः उद्धृत्य मलयगिरिं नयति । जीमूतवाहनः दुर्घटितः भवति । स्वप्राणरक्षणार्थं गरुडः अमृतसङ्ग्रहाय गत्वा भविष्ये कदापि हिंसा न करिष्यामि इति प्रतिज्ञां करोति । अस्मिन् एव क्षणे गौरी देवी प्रकटिता जीमूतवाहनं पुनः जीवितं करोति । विद्याधरं च चक्रवर्ती सम्राट् करोति ।

अस्मिन् नाटके जिमूतवाहनस्य यज्ञ-इतिहासः प्रसिद्धः अस्ति । अद्यत्वे अस्मिन् आधुनिकयुगे कः सर्पयज्ञस्य निरोधाय स्वशरीरस्य बलिदानं करिष्यति ? वृद्धायाः क्रन्दनं श्रुत्वा को गरुडस्य अन्नं भवितव्यं देहं समर्पयिष्यति । एषः यज्ञः आश्चर्यजनकः अस्ति । अस्य यज्ञस्य कारणात् एव नागानन्द नाटके विद्याधरस्य पुत्रस्य जिमूतवाहनस्य नाम अमरः अभवत् ।

एवं श्रीहर्षस्य रत्नावलीप्रियदर्शिकानाटिका, नागानन्दनाटकः इत्यादीनां त्रयाणां सृष्टीनां नाट्यसाहित्ये अद्वितीयं स्थानं वर्तते इति वयं पश्यामः । रत्नावलीनाटकं संस्कृतसाहित्यस्य प्रसिद्धं निर्माणम् अस्ति । आदर्शनाटकस्य सर्वे गुणाः अस्य सन्ति । एतेषां गुणानाम् कारणात् रत्नावली, प्रियदर्शिका च नाटकक्षेत्रे अद्वितीयाः प्रसिद्धाः च सन्ति ।

* निष्कर्षः

यत्किमपि नाटकं भारतवाक्येन समाप्तं भवति। नाटकान्ते पद्मः प्रदर्शनस्य अन्ते आशीर्वादश्लोकरूपेण गायितः भवति । अस्य अर्थानुसारं नाटकस्य नटः प्रेक्षकान् आशीर्वादं ददाति । एषः आशीर्वादः शुभकामनाम् वहति। अद्यत्वे अपि अस्माकं समाजे पूजा-आरती-पश्चात् पुरोहितैः शुभश्लोकरूपेण जनहिताय शुभकामना, तत्सर्वं तत्कालीनसमाजस्य रीतिरिवाजस्य च योगदानम्। राज्ञः स्वनायिकायाः प्रतिविशेषः आदरः आसीत् इति नाटके बहुषु स्थानेषु उक्तम् अस्ति । सभ्ये, शिक्षिते, उच्चवर्गे च महिलाः विशेषप्रतिष्ठां प्राप्नुवन्ति स्म । मनुस्मृतौ च लिखितम् अस्ति-

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः । यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफला क्रिया ॥

अद्यत्वे अपि अस्माकं समाजे शिक्षितवर्गे महिलानां विशेषादरः दीयते । स्त्रियः सम्मानं प्राप्नुयुः । उच्चाभिप्रायः, शिष्टाचारस्य अनुसरणं च समाजस्य व्यवस्थीकरणस्य प्रथमा शर्तः । अद्यत्वे अपि वयं अस्माकं समाजे पश्यामः यत् यत् गृहं समाजं वा स्त्रियाः आदरपूर्वकं व्यवहारं न करोति तत् भ्रमस्य असङ्गतिस्य च केन्द्रं भवति । अलौकिकं सुखसमृद्धिः च गृहस्य नायिकायाः नायिकायाः चसंयुक्तप्रयत्नस्य परिणामः इति वयं सर्वे अनुभवामः । प्रियदर्शिकानाटकस्य द्वितीयखण्डे सा राज-आभूषणं परित्यज्य पूजा-उपवास-काले मंगलसूत्रं धारयति । अद्यत्वेऽपि वयं सर्वे पश्यामः यत् अस्माकं गृहे, परिवारे, समाजे च महिलाः उपवासकाले मंगलसूत्रधारणं अनिवार्यं सौभाग्यस्य प्रतीकं च मन्यन्ते । एतत् सर्वं तदानीन्तनसमाजस्य प्रभावः ।

* उपयुक्तग्रन्थसूची

- सिन्हा जयश्री-संस्कृतनाटिकाविमर्श, संस्कृत विभाग, बिहार विश्वविद्यालय मुजफ्फरपुर बिहार, 1986
- गिरी कपिलदेव -वृषभानुजा, चौखंबा ओरियंटालिया, दिल्ली, 1989

- दविवेदी शिवबालक-रत्नावलीनाटिका,ग्रंथम् रामबाग, कानपुर 1983
- पांडे बैजनाथ -धनंजय विरचित दशरूपकम्, मोतीलाल बनारसीदास ,दिल्ली, 1979
- त्यागी अर्चना - नाट्यशास्त्रीयविवेचन (शोध प्रबंध) संस्कृतविभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली, 1994
- नेगी दीपा -प्रियदर्शिकानाटिका, दिल्ली विश्वविद्यालय दिल्ली, 1980
- राजशेखर- विद्धशालभंजिका (संपादक बाबूलाल शुक्लशास्त्री), चौखंबा ओरिएंटालिया, वाराणसी 1976
- सिगभूपाल -कुवल्यावली, (संपादक कौशलेंद्र पांडेय) अमरभारती प्रकाशन, वाराणसी, 1986
- प्रमिला कुमारी -संस्कृतनाटिकाओं का नाट्यशास्त्रीय अध्ययन, संजय प्रकाशन, दिल्ली, 2006

*****

शाङ्करप्रस्थानत्रयाधारेण हंससनकानां संवादे अद्वैतानुष्ठानम्

Vidwan Ganesh Bhat,

Research Scholar,

Amity School of Liberal Arts,

Department of Sanskrit and Performing Arts,

Amity University, Haryana, Amity Education Valley,

Gurugram (Manesar)- 122413, Haryana State

Mobile No. : 9008691205, E-mail : bhat.gani@gmail.com

शोधसारः

श्रीमद्भागवतमहापुराणे तावत् एकादशस्कन्धे त्रयोदश-अध्यायाः वर्तन्ते, सनकादिभ्यः हंसोपदेशः अत्रत्य विषयः । अयमेव भागः हंसगीता इति नाम्ना प्रसिद्धः वर्तते विद्वल्लोके । यद्यपि अयं भागः भगवान् श्रीकृष्णोद्धवयोः संभाषणात्मना वर्तते । तथापि उद्धवगीतायाम् अयं विषयः नास्ति, नान्तर्भूतश्च । अस्य भागस्य सूक्ष्मतत्त्वविशिष्टस्वरूपत्वात् । हंसगीतायां सनकादिभ्यः हंसरूपिणो भगवतः उपदेशः दृश्यते । अत्र हंसस्यपक्षिरूपत्वं केवलम् आलम्बनमात्रम् इति ज्ञायते । याथार्थ्येन हंसः इति संन्यासिनां एकः प्रकारःशास्त्रेषुश्रूयते । यथा ब्रह्मसूत्रस्य शङ्करभाष्यस्य टीकायां भाष्यरत्नाप्रभायामुच्यते, कुटीचक-बहूदक-हंस-परमहंसाः इति संन्यासिनां प्रकारः चतुष्टयम् । संन्यासोपनिषदि षट्कमुपलभ्यते । तत्र तुरीयातीतः अवधूतः इति च । अतः ज्ञायते यत्, ये च संन्यासाश्रमिणः वर्तन्ते तेषु केवलं कुटीचकादिभेदाः परिगणिताः । यदि केचन श्रेयोमार्गगामिनः भगवत्कृपया तुरीयातीतत्वम् अवधूतत्वं वा प्राप्तवन्तः, ते तु स्वच्छन्देन विहरन्ति अस्मिन् जगति । यत्र च आरम्भे सनकादीनां प्रश्नः, हंसस्य उत्तरं सामान्यतः दीयते ।

मुख्यांशाः

पुराणं, प्रस्थानत्रयं, हंसरूपी भगवान्, सनकादयः, सत्वादिगुणाः, अवस्थात्रयं, माया, योगशास्त्रम् ।

वस्तुविषयः

सत्वगुणानां वर्धनार्थं सदा सात्विकाहाराः एव सेवनीयाः इति उपनिषदुपदेशः । येन च धर्मस्य ज्ञानस्य च वर्धनं स्यात् । तदा स्वस्वरूपानुसन्धानं भवति सर्वसंशयाः दूरीकृताः भवन्ति । याथार्थ्येन मनः सत्वगुणभूयिष्ठं भवति, यद्यपि स्वरूपतः शुद्धं मनः तथापि अहङ्कारममकारकारणाभ्यां रजोगुणः मनः आवृणोति । अनेन कारणेन सत्वम् अपि मनः स्वरूपातिरिक्ततया मलिनं भवति विषयेषु च प्रेरयति इन्द्रियाणि । अग्रे च रजोगुणभूयिष्ठं मनः सङ्कल्पविकल्पादिकं कर्तुम् आरभते । अनेकाः चित्तवृत्तयः उत्पद्यन्ते, ताः वृत्तयः न कस्यापि वशे भवन्ति । एवं च कामवशगः सः पुरुषः इन्द्रियसुखावाप्तये एव सर्वादा चिन्तयति तदेव प्रीणाति च । येन च हेयं दुःखं तं पुरुषम् आवृणोति, यथा कठोपनिषदि उच्यते "इन्द्रियाणि ह्यान्याहुर्विषयाँ स्तेषु गोचरान्, आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" इति । काठके तु, इन्द्रियाणि पञ्च हयाः इति दृष्टान्तो उपन्यस्तः, यथा अश्वाः धावन्ति तथा इन्द्रियाण्यपि विषयाणां पृथतः धावन्ति, मनसा च विषयः बुद्धौ निवेश्यते, अन्ते तावत् देही तान् विषयान् अनुभवति । न केवलं प्रमत्ताः, परन्तु कदाचित् विद्वांसोऽपि राजसेन गुणेन मनसा बाधिताः भवन्ति, तमसा च कष्टम् अनुभवन्ति । यथा योगशास्त्रे पतञ्जलिभिर्व्यलेखि यत्, मनसः पञ्च वृत्तयः, क्षिप्तं, मूढं, विक्षिप्तम्, एकाग्रं, निरुद्धं च इति । रजोगुणपरिभूतं मनः क्षिप्तं भवति, तमोगुणावृतं मनः मूढं भवति, रजोसत्त्वाभ्यां च विक्षिप्तं भवति, सत्वोद्रेकेण च एकाग्रता सिध्यति, अन्ते च निरुद्धं मनः एव गुणातीततामाप्नोति इति । एवं च श्रेयोमार्गगामी सदा जाग्रतः भवेत्, इन्द्रियाणि जितानि भवेयुः । योगशास्त्रे पतञ्जलिभिरुक्तम् "अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः" इति । यदा विषयेभ्यः इन्द्रियाणि प्रत्याहियन्ते, तदा मनः अपि बहिर्न गच्छति परन्तु अन्तः स्वात्मनि चिदाकाशेवा संलग्नं भवति ।

"बाह्यानालम्बनं वृत्तेः एषोपरतिरुत्तमा ³" इति विवेकचूडामणौ शङ्कराचार्यैः शमादिषट्क-सम्पत्तेः विवरणावसरे अभाषि । "विषयेभ्यः परावर्त्य स्थापनं स्वस्वगोलके उभयेषामिन्द्रियाणां स दमः परिकीर्तितः⁴ " इत्येवं इन्द्रियाणां निग्रहः दमः इति सिद्धान्तितं भगवत्पादैः । अयमेव योगविशेषः भगवता कृष्णेन ब्रह्ममानसपुत्रेभ्यः सनकादिभ्यः प्रतिबोधितः वर्तते । अयं च योगः हंसरूपभगवता सनकादिभ्योपदिष्टत्वात्हंसगीताभिधानेन प्रसिद्धोऽयं श्रीमद्भागवते ।

ब्रह्ममानसपुत्राः इति विख्याताः चत्वारः ऋषयः एते सनक-सनन्दन-सनत्कुमार-सनत्सुजातश्च । कदाचित् सन्देहाप-नयनाय ब्रह्माणं प्रजापतिम् उपसृप्य, प्रश्नं चक्रुः यत्, स्वभावतः एव गुणेषु मनः आसक्तं भवति; ते गुणाः मनसि प्रविशन्ति, एवं परस्परं एतौ सापेक्षेण कार्यं कुरुतः इत्यतः एतयोः भेदः कथं वक्तव्यः इति जिज्ञासायां "गुणेष्वविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रभो, कथमन्योन्यसन्त्यागः मुमुक्षोरति तितीर्षोः⁵" इति । यः तर्तुम् इच्छति संसारसागरं, तेन कथं अयं विषयः ज्ञातव्यः ? इत्यादि प्रश्नान्निवेदयामासुः प्रजापतिम् । एतेषां प्रश्नानाम् उत्तरं प्रदातुं भगवान् वासुदेवः हंसरूपेण अवततार इति श्रीमद्भागवते । यदा च सनकादयः हंसं अपश्यन् तदा च ते "को भवान्⁶" इति प्रश्च्छुः ।

सनकादयः हंसरूपिणं भगवन्तं को भवान् इति पृष्टवन्तः । तदा भगवान् कथयति पञ्चभूतात्मकं तत्त्वं सर्वत्र समानमेव । भवद्भिः यत् पृष्टं कः भवान् इति तत् केवलं वाण्याः व्यवहारः अस्ति इति "पञ्चात्मकेषु भूतेषु समानेषु च वस्तुतः, को भवानिति वः प्रश्नो वाचारंभो ह्यनर्थकः"⁷ इति । तत्र छन्दोगाः वदन्ति "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ⁸" इत्येवं चतुर्षु मन्त्रेषु । मृत्पिण्डः लोहितं कार्ष्णाय समित्यादिभ्यः घटकपालकङ्कण-नखनिकृन्तनादयः उत्पद्यन्ते । यद्यपि ते सर्वे अपि स्वानुरूपाकृतिना भिन्नानि नामानि प्राप्नुवन्ति, तथापि मूळोहकार्ष्णाय सतत्वेन भिन्नाः न भवन्ति । केवलं वाण्या ते भिन्नाः इव भासन्ते, अतः ते विकाराः नामधेयमिति मात्रेण सत्यं, परन्तु याथार्थ्येन एकमेव तत्वम् । तथा सनकादिशरीराणि मनुष्यरूपाणि, हंसशरीरं पक्षिरूपमवाप्तं, परन्तु आत्मा एकः वर्तते इत्यर्थः । जीवः अपि याथार्थ्येन आत्मनः स्वरूपः एव वर्तते, परन्तु मनसा मनुते विषयेषु प्रवर्तते इत्यतः गुणमयं शरीरं चित्तमयं शरीरम् इति द्विधा भवति । यथा मुण्डकोपनिषदि उच्यते "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्न-न्योऽभिचाकशीति ⁹ " द्वौ पक्षिणौ समाने एव वृक्षे वसतः उभावपि समानदेहिनौ, समानगुणौ, समानविचारशीलिनौ परन्तु एकः अधः विद्यमानः वृक्षे विद्यमानानि फलानि पिप्पलानि सम्यक् अत्ति, आनन्दं च अनुभवति, अपरः न किमपि अश्नन् जडवत् उपरि विराजमानो भूत्वा केवलं पश्यति । अत्र अधस्तनीयः जीवः सर्वत्र विषयेषु रटति परन्तु अपरः ईश्वरः परमात्मा विषयेषु तस्य विरतिः इत्यर्थः । अस्य दृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमाह "समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः, जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ¹⁰" इति । एवमेव समाने शरीरे विद्यमानौ जीवेश्वरौ । तत्र जीवः सदा शोकतप्तः संसारगतिषु रक्तः सन् अनुवर्तते । अनीशया, न कस्यचित्समर्थोऽहं पुत्रो मम विनष्टो मृता मे भार्या किं मे जीवितेनेत्येवमिति । दीनभावोऽनीशा इत्यवदन् आचार्याः शङ्करभगवत्पादाः स्वभाष्ये । यदा ईश्वरम् अपरं पश्यति असंसारिणम् अशनायापिपासा वर्जितं शोकमोहजरामरणाद्यतीतं भावविकाररहितम् ईशं सर्वस्य जगतो आत्मा अहमेवाऽस्मि इति ज्ञात्वा, सर्वभूतस्थो सर्वभूतेषु विद्यमानः अहं जीवेन भिन्नः नास्मि परन्तु अविद्यया जनितोपाधिना पृथगिव अस्मि इति विज्ञाय, महिमानं विभूतिं च जगद्रूपमस्यैव मम परमेश्वरस्य इति जानन्, वीतशोकः शोकरहितः भवति तथा च सर्वस्माच्छोकसागरात् प्रमुच्यते, कृतकृत्यो आप्तकामः भवतीत्यर्थः । हंसगीतायां सः एव विचारः प्रस्तूयते "गुणेष्वविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रजाः, जीवस्य देह उभयं गुणाश्चेतो मदात्मनः¹¹ " इति । अत्र सूक्ष्मस्थूलशरीरयोः अपि विचारः उपन्यस्तः विद्यते । सत्वरजस्तमोगुणैः शरीरमिदम् स्थूलम् उत्पद्यते । सृष्टिक्रमे तावदुच्यते पृथिव्याः सर्जनानन्तरं तत्र ओषधयः संभवन्ति इति । पञ्चभूतात्मकमिदं शरीरम् उत्पद्यते । सप्तधातुभ्यः पूरितः चलनशीलः पिण्डः एव बाणाख्यः देहः इत्युच्यते गर्भोपनिषदि । अन्नमयः प्राणमयः च अयं देहः इति तैत्तिरीय-उपनीषदि

विद्यते । "अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाच्चेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति । अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ।¹² " इति अन्नमयकोशस्य अथवा शरीरस्य विषये तथा च "प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणाच्चेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । प्राणेन जातानि जीवन्ति । प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ।¹³ " इत्येवं प्राणमयस्य विषये । एतदुभयमपि देहः इत्येव स्वीक्रियते । अयं च देहः गुणैः सत्त्वादिभिः संवर्धते इत्यर्थः । एवमेव सूक्ष्मशरीरमित्युक्तौ सप्तदश-अंशाः यत्र भवन्ति । पञ्चप्राणाः, दशेन्द्रियाणि, मनः, बुद्धिः इत्येवं सप्तदश भवन्ति । अत्र इदमुच्यते सूक्ष्मशरीरमिति । सूक्ष्मशरीरं च उत्पद्यते चित्तेन । अनात्मवस्तुषु आत्मबुद्धिं प्रेरयति इदं शरीरम् । एवमासक्तः पुरुषः कर्मणि मग्नो भवति तथा च वासनामयकारणशरीरं च उत्पद्यते । सर्वमपि इदम् अज्ञानस्य कारणीभूतमेवास्ति इत्यर्थः ।

अग्रे च अवस्थाविषयाः विचार्यन्ते । जागृत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाः अपि गुणैः एव विजृम्भते । एतासाम् अवस्थानां विलक्षणः जीवः एव साक्षित्वेन परिगण्यते । "जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः, तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चितः¹⁴ " इति । अत्र अवस्थानां विषये माण्डूक्योपनिषत् विस्तरेण विशदीकरोति । "जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूल-भुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः¹⁵ " इति । जागृदवस्थायां विद्यमानः, स्वात्मव्यतिरिक्तविषयेषु यस्य बुद्धिः रमते इत्युक्तौ आत्मभिन्नेषु विषयेषु प्रवर्तते, यस्य च सप्ताङ्गत्वम् अग्निहोत्रे उक्तं, बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च दश, वायवश्च प्राणादयः पञ्च, मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तमिति एवं एकोनविंशतिः मुखाः । शब्दादिस्थूलविषयेषु प्रवर्तते इति स्थूलभुक् । एतादृशः वैश्वानरः प्रथमः पादः अथवा प्रथमस्तरः इति । एवं "स्वप्नस्थानोऽन्तः प्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः¹⁶ " इति स्वप्नस्थानस्य प्रकथनं विद्यते । जागरितसमये अनुभूताः विषयाः मनसि स्मरणरूपेण अवतिष्ठते, निद्रायां ते एव विचित्रं विशिष्टं च ज्ञानं यच्छन्ति । अयमपि सप्ताङ्गः एकोनविंशतिमुखः एव । वासनामात्रं विषयं प्रति गच्छतीत्यतः प्रविविक्तभुक् अथवा विषयान् विविच्य जानातीति विविक्तभुक् । अयं तैजसः ब्रह्मणः द्वितीयः पादः अथवा स्तरः । तृतीयाऽवस्था विद्यते सुषुप्तिः इति "यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान-एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक्तेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः¹⁷ " कश्चन पुरुषः सुप्तः कामं न कामयते यथा जागृति, स्वप्नं वा न पश्यति तादृशी एव अवस्था सुषुप्तिः इति कथ्यते । अत्र प्रज्ञानं घनवदवभासते, अयम् अत्र आनन्दमनुभवति सुषुप्तोत्थितस्य "सुखमहमस्वाप्सम्" इत्यादि अनुभवेन । अयं प्राज्ञः इति कथ्यते तृतीयपादाभिमानि देवता । इत्येवम् अवस्थात्रयमपि स्वबुद्धिगतगुणैः एव क्रियमाणव्यापारविशेषाः भवन्ति । याथार्थ्येन ताः अवस्थाः अपि न भवन्त्येव इति हंसगीतोक्तसन्देशः । एतासां विलक्षणः एव जीवः इति कथ्यते यः साक्षित्वेन भूत्वा न कुत्राऽपि असङ्ग इव तिष्ठति, श्रूयते च" एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च¹⁸ " इत्यादिभिः श्रुतिभिः । अयं च जीवः तुरीयायामवस्थायां स्थितः भवति, गुणान्तथा चित्तं तदुभयमपि जहातीत्यर्थः । माण्डूक्ये तु "नान्तः प्रज्ञं न बहिः प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् । अदृश्य-मव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः¹⁹ " इति । यः शरीरान्तः वर्तमानः तस्य अन्तः प्रज्ञत्वं नास्ति यथा तैजसः, बहिः प्रज्ञत्वं नास्ति यथा वैश्वानरः, उभयप्रज्ञत्वम् अपि न भवति । एतस्य प्रज्ञानघनत्वं नास्ति यथा प्राज्ञः, प्रज्ञः अपि नास्ति अप्रज्ञः अजडः वा नास्ति । अयं वर्तते अदृश्यः न दृश्यते बुद्धीन्द्रियैः, अव्यवहार्यः अदृश्यत्वात्, अग्राह्यः कर्मेन्द्रियैः गृहीतुं न शक्यते, अलक्षणः अनुमानादिना अलिङ्गः इत्यर्थः, अचिन्त्यः अलक्षणत्वात्, अव्यपदेश्यः वाचा व्यपदेशो न शक्यते यथा देवदत्तः यज्ञदत्तः, एकात्मप्रत्ययसारः एकात्मप्रत्ययसारं जाग्रदादिस्थानेषु एक एवायमात्मा इत्यव्यभिचारी यः प्रत्ययः, प्रपञ्चोपशमः सर्वमिदं जगत् यत्र उपशमयति, उपशमत्वात् शान्तत्वं, अद्वैतः भेदरहितत्वमित्यर्थः, एतादृशः चतुर्थः अयमेव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः परमात्मा प्रत्यगात्मा इत्यादिभिः पदैः अध्याहियते । अयमात्मा विज्ञेयः इति । तदुक्तं हंसगीतायां "यर्हि संसृतिबन्धोऽयमात्मनो गुणवृत्तिदः, मयि तुर्यं स्थितो जह्यात्त्यागस्तद्गुणचेतसाम्²⁰ " इति । इत्येवम् अवस्थानां विषये अपि सामञ्जस्यं वेदान्तेन सह विद्यते ।

एवं तिसृषु विभिन्नासु अवस्थासु भिन्नः इव भूत्वा एकः एव साक्षी सर्वदा पश्यति । परन्तु सः स्थित्वा अपि अस्मिन् शरीरे अज्ञानेन न बाधते । परन्तु मायावशात्स एव सर्वमनुभवतीति भ्रमः जायते । एवं भगवान् हंसरूपेण सनकादीन् बोधयामास गीताम् इमाम् । एवञ्च वेदान्तविचाराः अस्यां गीतायां परिसमाप्ताः । यद्यपि भक्तिविषयकाः विचाराः विद्यन्ते, तथापि अध्यायसामञ्जस्यं न सङ्घटते इत्यतः न निरूपितम् ।

यज्ञस्वरूपी भगवान् एव हंसरूपेण मोक्षशास्त्रम् सनकादीन् उपदिदेश । योगः, साङ्गं, ऋतं, सत्यं, तेजः, श्रीः, कीर्तिः, दमः इत्येवमादीनां सर्वेषाम् आश्रयत्वात् स एव परमात्मा भगवान् वर्तते । यः विद्वान् समचित्तः अनासक्तः सः सर्वादा निर्गुणं निरपेक्षं कारणीभूतं परमात्मानं भजते तं च उपागच्छति । "मां भजन्ति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकं, सुहृदं प्रियमात्मानं साम्यासङ्गादयोऽगुणाः²¹ " इत्यस्मिन् श्लोके अयं विचारः उक्तः अस्ति ।

ज्ञानं सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते । अत्र उद्धवः आकाङ्क्षामुत्पादयति 'विदन्ति मर्त्याः' इत्यनेन । यद्यपि मानवः अमुं विषयं जानाति तथापि विषयान् सर्वानर्थक्यमूलान् इति, तथापि कथं सः प्रवर्तते तत्र इति । उत्तररूपेण भगवतः उपदेशः एवमस्ति । सर्वे अपि मानवाः अज्ञानिनः स्वाभिनिवेशात् मनसि ममकारभावनां वर्धयन्ति, इयं ममकारभावना वर्तते तत्र मूलं कारणम् । सः अभिनिवेशः कः इति योगशास्त्रे प्रस्तूयते । "अविद्याऽस्मितारागद्वेषाऽभिनिवेशाः पञ्चक्लेशाः²²" इति । मनसः पञ्चक्लेशाः सर्वेभ्यः अज्ञानिभ्यः वर्तते एव । अविद्या इत्युक्तौ अनित्येषु अशुचिषु दुःखेषु अनात्मसु तत्तद्बुद्धिः एव अविद्यापदेन उच्यते । अस्मिता एव देहे अनात्मनि ममताभावः यः हंसगीतायाम् अहङ्कार-ममकारपदद्वयेन पुनः पुनः उक्तः । रागः सुखानुकूलप्रापञ्चिकवस्तुषु नित्यत्वभावः तत्साधनार्थं प्रयत्नः । द्वेषः तावत् अनिष्टानुकूलव्यापारः । अभिनिवेशः वर्तते यत्र प्रापञ्चिकवस्तुषु बलवान् विश्वासः मरणभयाद् शरीरत्यागभयाद् वा वर्धते । ये धीराः भवन्ति तेषु अपि कदाचित् साधनाशून्यत्वात् वर्धमानः भवतीत्यर्थः । अतः एते प्रतिप्रसवाः हेयाः सूक्ष्माः च भवन्ति । एतेषां निरोधः अभ्यासेन वैराग्येण च सिध्यति इत्यपि अग्रे पतञ्जलिः सूत्रयाञ्चकार । तत्र भगवद्गीतायामपि "असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम्, अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते²³ " इत्येवं विद्यते । मनः सर्वदा चञ्चलमेव वर्तते, मनसः निग्रहः असुलभः, तस्मान्मनः अभ्यासेन वैराग्येण च निगृहीतं स्यात् । आसनप्राणायामाभ्यासेन एव मनसः निग्रहः शक्यः इति । सनकादिभ्यः अयं योगः उपदिष्टः इति वर्तते, अतः कः सः योगः इति उद्धवेन पृष्टे सति उच्यते । स्वभावतः एव चित्तं विषयेषु प्रवर्तते तथा तस्मिन् एव रतं भवति । गुणाः च चित्ते आयान्ति । एवम् अन्योन्यसहकारिभावेन चित्तगुणयोः साङ्गत्यं वर्तते, तस्य निवारणं कथं करणीयम् इति प्रश्नः सनकादिभिः ब्रह्मणि विवक्षितम् आसीत् "गुणेष्वविषते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रभो, कथमन्योन्यसन्त्यागो मुमुक्षोरिति तृतीर्षोः²⁴" इति । तदा च भगवान् वासुदेवः हंसरूपेण तेभ्यः सरहस्यं योगं प्रतिबोधयामास ।

एवं हंसगीता इति प्रसिद्धः भागः समाप्यते, इयं च गीता यद्यपि बहुसङ्क्षिता वर्तते तथापि केवलं ज्ञानप्रदानेन तत्त्वबोधिका अद्वैतप्रतिपादिका वर्तते इति तु निश्चयप्रचं लोकानाम् ।

पादटिप्पण्यः

1. क. उ. १. ३. ४	7. भा. पु. ११. १३. २३	13. तै. उ. २. २ (भृगुवल्ली)	19. मा. उ. ७
2. यो. सू. १. १२	8. छा. उ. ११. ६. १. ४	14. भा. पु. ११. १३. २७	20. भा. पु. ११. १३. २८
3. वि. चू. १. २३	9. मु. उ. ३. १. १	15. मा. उ. ३	21. भा. पु. ११. १३. ४०
4. वि. चू. १. २३	10. मु. उ. ३. १. २	16. मा. उ. ४	22. यो. सू. ३
5. भा. पु. ११. १३. १७	11. भा. पु. ११. १३. १७	17. मा. उ. ५	23. भ. गी. ६. ३५
6. भा. पु. ११. १३. २०	12. तै. उ. २. १ (भृगुवल्ली)	18. श्वे. उ. ६. ११	24. भा. पु. ११. १३. १७

आकरग्रन्थाः

- कठोपनिषद्, शङ्करभाष्यम्, गीताप्रेस् गोरक्षपुरम्
- भगवद्गीता, गीताप्रेस् गोरक्षपुरम्
- श्रीमद्भागवतमहापुराणम्, कन्नड, गीताप्रेस् गोरक्षपुरम्, Kirtanacharya Shri Lakshmanadas Velanakar (translator) 1739 Bhagavata Puranam Part - I
- संस्कृतवाङ्मयान्तः प्रवेशिका, Pg 257 – 307, A gate way to Sanskrit literature, Dr Somanath Dash, Chaukhamba Sanskrit Pratisthanam, Delhi, ISBN 978-81-7084-774-8
- <https://advaitasharada.sringeri.net/%E0%A4%97%E0%A5%8D%E0%A4%B0%E0%A4%A8%E0%A5%8D%E0%A4%A5%E0%A4%BE%E0%A4%83/>
- <https://advaitasharada.sringeri.net/display/bhashya/Kathaka>
- <https://advaitasharada.sringeri.net/display/bhashya/Mundaka>
- https://advaitasharada.sringeri.net/display/bhashya/Kena_pada
- <https://advaitasharada.sringeri.net/display/bhashya/Taitiriya>
- <https://advaitasharada.sringeri.net/display/bhashya/Gita>

*****

वैदिकवाङ्मये ब्राह्मणग्रन्थाः

Vidwan Shrinath K.,

Research Scholar,

Karnataka Sanskrit University

PMK Road, Chamaraja Pete- 560018

Bengaluru, Karnataka

Mobile No. : 9538055882

E-mail : sreenatha.cks@gmail.com

पीठिका

संस्कृतं नाम दैवीवाक् अन्वाख्याता महर्षिभिः इति सवैः संस्तूयमाना असौ संस्कृतभाषा मधुरा हृद्या सर्वमनोहारिणी च वर्तते । संस्कृतम् इत्यन्वर्थाभिधेयं दधाना इयं सुरगीः मुनिप्रणीतव्याकरणादिशास्त्रैः परिपूता विद्यते । यल्लिख्यते तदेव भण्यते, यद्भण्यते तदेवात्र लिख्यते । प्रतिपदमत्र व्युत्पत्यधीनम् । अत्रैव शब्दापशब्दप्रयोगेण धर्माधर्मोत्पत्तिरस्ति । किञ्च अन्तर्निहितपवित्रांशा एषा सर्वान् ज्ञातृन् भृशं पावयति । तस्मात् विश्वस्तरे अपि परममनोज्ञा असौ अधुनापि अक्षीणान्तस्सत्त्वा विराजते ।

वेदोऽखिलो धर्ममूलम् : वेदयति इति वेदः । वेद इति पदम् विद् धातोः निष्पन्नम् । विद् शब्दस्य ज्ञानम् इत्यर्थः । वेदसाहित्यमेव भारतीयसंस्कृतेः मौल्यं इति अभिप्रेति । मन्त्र दृष्टारः ऋषयः वेदान् छात्रान् प्रति बोधितवन्तः । अतः अस्य श्रुतिः इति नामान्तरम् । अध्ययनसौकर्यार्थं कृष्णद्वैपायनः वेदविभागम् अकरोत् । अथ तस्य वेदव्यासः इति नाम अभवत् । ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदः इति चत्वारो वेदाः सन्ति । वेदेषु ब्राह्मणं, संहिता, मन्त्राः, उपनिषत् इति चत्वारः भागाः सन्ति ।

मन्त्राणां संग्रहः ब्राह्मणः, यज्ञायागादि विषये संहिता बोधयति । देवताराधनम्, ध्यानम् आरण्यकेषु लभ्यते । वैदिकवाङ्मयस्य सारभूतो भागः उपनिषदः । अत एव अस्य वेदान्ता इति नाम प्रसिद्धम् अस्ति । वैदिकसाहित्यस्य अन्तिमभागत्वात् आसां वेदान्तत्वम् । वेदस्य निर्णयात्मकः भागः इत्यर्थः । वानप्रस्थ, सन्यासाश्रमकृत अभिनिवेशस्य वन्यप्रदेशे शान्तं एकान्तं च जीवनं यापयन्तः इहलौकिक, पारलौकिक रहस्यजिज्ञासोः उपनिषदां साहाय्यस्य आवश्यकता अस्ति । इत्थं अध्ययनपरम्परायां उपनिषदां अन्ते अधिगमात् एतासां वेदान्तत्वम् । अपि च अधीत-अखिल पुराण ज्योतिषादि विद्या, अपि अनधिगतवेदसारभूतो उपनिषत् तत्त्वः कश्चिदपि विपश्चित् वेदवित् इति वक्तुं न शक्यते ।

सनातनभारतीयसंस्कृतसाहित्यपारावारे ग्रन्थवाची ब्राह्मणशब्दः

सामान्यतः नपुंसकलिङ्गे एव प्रयुज्यते । ब्राह्मणशब्दः भगवान् परमकारुणिको जैमिनिः स्वीये पूर्वमीमांसासूत्रजाले एवम् अभ्युपगच्छति “शेषे ब्राह्मणशब्दः” (2-1-33) इति । इदं वाक्यं शास्त्रविधायकम् इति विज्ञायते । “ब्राह्मणं ब्रह्मसंघाते वेदभागे नपुंसकम्” इति मेदिनीकोशे उक्तत्वात् ब्राह्मणशब्दः नपुंसकं भवति । महावैयाकरणः पाणिनिरपि (3-4-36) स्वीये सूत्रजाले ग्रन्थार्थं ब्राह्मणशब्दः इति कथयति । निरुक्ते (4-27) ब्राह्मणे इति उक्तत्वात् ब्राह्मणशब्दः नपुंसकम् । शतपथब्राह्मणे, तैत्तिरीयसंहितायाम्, ऐतरेयब्राह्मणे च नपुंसकलिङ्गप्रयोगो दृश्यते । ब्राह्मणः व्याख्यापरकग्रन्थानां नाम अस्ति इति । संस्कृतसाहित्ये वेदवाङ्मये च ब्रह्मशब्दः बहुषु अर्थेषु समुपलभ्यते । तेष्वेकोऽर्थः मन्त्रः इति वेदे निर्दिष्टमन्त्रः इति । शतपथब्राह्मणे एवं दृश्यते (7-1-1-5) । “ब्रह्म वै मन्त्रः” इति । यज्ञसम्बन्धविषये च ब्राह्मणशब्दस्य प्रयोगो बहुत्र दृश्यते । विशेषतः ब्राह्मणग्रन्थेषु वेदोक्तकर्मकाण्डस्य विनियोगो दृश्यते । भट्टभास्करः कथयति ब्राह्मणं नाम कर्मणः तन्मन्त्राणां च व्याख्यानग्रन्थः इति (वै, सं, 1-5-1 भाष्यम्) । वाचस्पतिमिश्राः कथयन्ति एवम् –

“नैरुक्त्यं यस्य मन्त्रस्य विनियोगः प्रयोजनम् ।

प्रतिष्ठानं विधिश्चैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते ॥” इति ।

अनेन ज्ञायते यत् वेदो द्विविधः मन्त्ररूपो ब्राह्मणरूपश्चेति । तदयं ब्राह्मणभाग अपि वेद एव । ब्रह्म वेदः तद् व्याख्या ब्राह्मणम् इति केषाञ्चिन्मतम् । वेदोक्तविषयाः एव इमे ग्रन्थभागाः यज्ञानुष्ठानस्य विस्तृतं व्याख्यानं कुर्वन्ति । काश्चन कथा अपि ब्राह्मणग्रन्थेषु समुपलभ्यन्ते ।

अत्रोपलभ्यमानकथावस्तु विषयाः रामायणमहाभारतादिग्रन्थेषु नाना काव्यसाहित्येषु च समालक्ष्यन्ते । एवं प्रत्येकं वेदशाखानुसारेण ब्राह्मणा आरण्यकग्रन्थाश्च भिन्नाः सन्ति । वस्तुतः ब्राह्मणसाहित्यमिदं नितरामेव अत्यन्तं विशालं व्यापकं च वर्तते । सामान्यतः साहित्यात्मकमिदं गद्यात्मकतया दृश्यते । कुत्रचित् पद्यात्मकम् । याज्ञिकविषयेषु महदवधानमत्र दत्तमिति भाति । यज्ञस्य विधानं कदा कृतं भवेत् । साधनानि कानि, कालः कः, तानि द्रव्याणि कानि, नामानि कानि, अधिकारिणः के के, अनुष्ठानस्य फलं किम् । कस्य कृते कः विधिः अनुष्ठेयः । एवं यज्ञसम्बन्धीप्रक्रिया एव विषेशतया तत्र दृष्टिपथमायाति ।

वेदोक्तप्रमुखब्राह्मणग्रन्थानां नामानि

ग्रन्थानां नामानि, संख्या अनेन अभ्यपगन्तुं वयं शक्नुमः । सम्प्रति समुपलभ्यमानब्राह्मणग्रन्थाः इमे ।

1. ऋग्वेदीयब्राह्मणग्रन्थाः	2. ऐतरेयब्राह्मणम्	3. शाङ्खायनब्राह्मणम्	4. शुक्लयजुर्वेदीयब्राह्मणम्
5. शतपथब्राह्मणम्	6. कृष्णयजुर्वेदीयब्राह्मणम्	7. तैत्तिरीयब्राह्मणम्	8. सामवेदब्राह्मणम्
9. ताण्ड्यब्राह्मणम्	10. षड्विंशब्राह्मणम्	11. सामविधानम्	12. आर्षेयम्
13. दैवतम्	14. उपनिषद् ब्राह्मणम्	15. संहितोपनिषद् ब्राह्मणम्	16. उपनिषद् ब्राह्मणम्
17. वंशब्राह्मणम्	18. जैमिनीयब्राह्मणम्	19. अथर्ववेदीयब्राह्मणम्	20. गोपथब्राह्मणम्

एषु ब्राह्मणग्रन्थेषु शतपथब्राह्मणम् अतविस्तृतम्, बृहत्कायं च । विस्तरेण तद् यज्ञयागाद्यनुष्ठानविधानं साङ्गोपाङ्गं प्रस्तौति ।

याज्ञिकप्रक्रियाविषये सर्वोत्तमरीत्या निर्देशनं करोति । निरुक्तादिषु ब्राह्मणग्रन्थानामुल्लेखः दृश्यते “इति विज्ञायते” “एवम् समालक्ष्यते” “इति,, ब्राह्मणे” इत्याद्याधारवचनानि दृश्यन्ते । निरुक्तस्य व्याख्याकाराः श्री दुर्गाचार्याः कथयन्ति” एवं ब्राह्मणेऽपि विचार्यमाणे ज्ञायते (नि, टीका, 3-11, 2-17) ।

पाणिनीयाष्टाध्यायीसूत्रजाले अपि (4.2.62) अनु ब्राह्मणशब्दोल्लेखः दृश्यते, “अनुब्राह्मणादीनिः” इति । तदधीते तद्वेद इत्यर्थे अनुब्राह्मणशब्दस्य प्रयोगः दृश्यते अर्थात् अनेन ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थे अनुब्राह्मणं तदधीते अनुब्राह्मणमिति । भट्टभास्करेण अस्योल्लेखः कृतः इति ज्ञायते, तैत्तिरीयसंहिताग्रन्थस्य भाष्यभूमिकायाम् । अनेन ज्ञायते यत् ब्राह्मणस्यैवान्तरभागमनुब्राह्मणपदेन व्यवहियते इति ।

आश्वलायनगृह्यसूत्रोक्तरीत्या (3-3) तर्पणव्याख्यानावसरे एवं दृश्यते । ऋषितर्पणेन सह आचार्यतर्पणोऽपि समुपलब्धो भवति । अस्य ग्रन्थस्याधारेण मन्त्रद्रष्टारः ऋषयः, ब्राह्मणद्रष्टारः आचार्याः इति । तत्रोक्तप्रकारेण आचार्याणां गणः त्रेधा वर्तते ।

1) माण्डूकेयगणः । 2) शाङ्खायनगणः । 3) आश्वलायनगणः । इति । एतेषामाचार्याणां नामानि क्रमशः एवं दृश्यते ।

कहोलः, कौषीतकः, महाकौषीतकः, भारद्वाजः, पैङ्ग्यः, महापैङ्ग्यः, सुयज्ञः, शाङ्खायनः, ऐतरेयः, बाष्कलः, शाकलः, गार्ग्यः, सुजातवक्रः, औदवाहिः, सौजामिः, शौनकः, आश्वलायनः इति ।

पैङ्ग्यमहापैङ्ग्यनामाभ्यां प्रतीतो भवति यद् भारतः तथा महाभारतः इव इमौ द्वौ विभिन्नग्रन्थौ आस्ताम् इति । एको ग्रन्थः लघुकायः अपरः बृहत्कायश्चेति ।

शाङ्खायनब्राह्मण एव कौषीतकब्राह्मणाभिधानेन लोके ख्यातमस्ति । परन्तु कुत्रचित् पृथक्पृथग्भिधानेन दृश्यते । अस्य तु भिन्नभिन्न आचार्यौ स्तः इति केषाञ्चिन्मतम् । परं तु तत्र तत्र ब्राह्मणग्रन्थावद्यापि समुपलब्धौ स्तः ।

संहिताब्राह्मणयोर्विषयपार्थक्यम्

विद्वल्लोके अनयोः संहिताब्राह्मणग्रन्थयोः स्वरूपे विषये च परिलक्ष्यते नितान्तं पार्थक्यम् । संहितायाः स्वरूपमुभयोः प्रकारकयोः अस्ति, तथा दृश्यते च । बहुसंख्यकाः संहिताः छन्दोबद्धाः सन्ति । तेषां कतिपयांशा एव गद्यात्मकाः वर्तन्ते । परं तु सामान्यतः ब्राह्मणग्रन्थाः सर्वथा गद्यात्मकाः एव भवन्ति । विवेच्यमानविषये अपि अन्यतरमस्ति । ऋङ् मन्त्रेषु देव-स्तुतीनां प्राधान्यं समालक्ष्यते । अथर्ववेदमन्त्रेषु ऐहिकपारलौकिकफलदविषयाणां विवरणं समुपलभ्यते । तत्र रोगोपशमनाय, सुयोग्यपतिवर्णाय, गृहनिर्माणाय, हलकर्षणाय, बीजवपनाय, एवं बहुविधमानवजीवनोपयुक्तविषयाणां वर्णनं दृश्यते ।

एवमेव कौशलोपयुक्तविषयाणां, रजनिप्रदसंवादानाम्, अर्थशास्त्र, खगोल, वास्तु, शत्रुनाश, सैन्यपोषण, वाणिज्य, बोधन संस्कारप्रदशिल्पकलादि नानाविषयाणां संग्रहः तेषां विवरणं च समालक्ष्यते । एवं यजुर्वेदोक्तदर्शपौर्णमासादि यज्ञोपयुक्तविषयाणां संकलनं सविस्तृतविवरणं समुपलब्धं भवति । ब्राह्मणग्रन्थेषु समुपलभ्यमानो मुख्यो विषयः विधि-रस्ति । अत्र ब्राह्मणग्रन्थेषु सर्वत्र परिदृश्यमानविषयस्य महत्त्वं विधिपरतया एव विकसितो भवतीति प्रतिभाति । यतो हि सर्वत्र विधिस्वरूपविवेचनपुरस्सरमेव तत्त्वस्य महत्त्वं, चिन्तनं च क्रियते ।

तद्यथा-यस्य विधानं कदा भवितव्यम्?, केन प्रकारेण तत् कर्म कर्तव्यम्? तेषु किमाकाराणां साधनानाम् आवश्यकता भवति? के च तत्र अधिकारिणो भवन्ति । एवं विधानां याज्ञिकविधीनां प्रतिपादनायैव ब्राह्मणसाहित्योद्भवः अथवा ब्राह्मणावतरणं जातम् इति वयं मन्यामहे । कुत्रचित् याज्ञिकप्रक्रियाविषये विरोधोऽपि प्रतीतो भवति तदा तस्य प्रसङ्गस्य प्रश्रस्य परिहारो अपि तत्र तत्र सूचितो वर्तते । शबरस्वामिनः कथयन्ति ब्राह्मणविधीनां संख्या दशधा परिगणिता इति । अस्य कथनस्य तात्पर्यमिदं वर्तते । यत्संहितायां स्तुतीनां प्राधान्यमस्ति, ब्राह्मणग्रन्थेषु तत् तत् विधीनामेव प्राधान्यमस्ति इति ।

फलतः विधिरेव ब्राह्मणग्रन्थानां मुख्यो विषयोऽस्ति इति । यदत्र समुपलभ्यमानाः अवान्तरविषयाः विधिपोषकाः, निर्वाहकाश्च सन्ति । सामान्यतः, एतादृशविषयाः मीमांसादिषु शास्त्रेषु अर्थवादत्वेन परिगण्यन्ते । अर्थ अवगम्यते । विध्यधीनप्रवृत्त्युत्पन्नत्वम् अथवा प्रकरणप्रतिपाद्यस्य प्रशंसनम् । उदा- येन अश्रुतं श्रुतं भवतीत्यदि अद्वितीयवस्तु प्रशंसनम् । अथवा प्राशस्त्यनिन्दान्तरपरं वाक्यम् इति ।

अर्थवादे तु कदाचित् निन्दा-स्तुत्योः निवेशनमपि भवति । एवं विचार्यमाणे सति अत्र तु यागादौ निषिद्धवस्तूनां निन्दा, तथा यागोपयोगिनां द्रव्याणां प्रशंसा अपि दृश्यते । यागादौ क्रियमाणविधिविधानं च सयुक्तिकं भवति । निरुक्तिजन्यार्थेनापि ब्राह्मणवाक्यानां समर्थनं च भवति ।

सर्वथा तु अत्र विधिरेव मुख्यतया परिगण्यते, केन्द्रबिन्दुत्वेन । ये ये अन्ये च परितः दृश्यन्ते तेषां निरुक्त-स्तुति-आख्यान-हेतु-वचनादि विविधविषयाः स्व स्वम् आवर्तनं सम्पूरयन्ति च इति अवगम्यते ।

मीमांसाशास्त्रेषु तत्र तत्र अयं महान् कोलाहलः समुपलभ्यते । “आम्नायस्य क्रियार्थत्वात् आनर्थक्यम् अतदर्शानाम्” इत्यत्र । विधिना तु एकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः (जैमिनीयसूत्रम् 1-2-27) वेदे न केवलं विधिवाक्यानाम् अस्तित्वम् अस्ति । परन्तु तद्विन्नविषयानां प्रतिपादकवाक्यानामपि तत्र सत्ता दृश्यते । फलतः एते वाक्यास्त्वनर्थकाः सन्त्येव, विध्यर्थकसत्त्वाभावे सति नितान्ता व्यर्था अपि सन्ति इति पूर्वपक्षं जैमिनिमुनिभिरेव उपस्थाप्य समाधानमपि शास्त्रियाध्वना समर्थितम् ।

अन्ये च केचन वेदविषयेषु तत्रापि ब्राह्मणग्रन्थेषु बहुधा परिश्रमं कृत्वा संशोधनकार्यं विधाय स्वाशयं प्रकटयाम्बभूवुः । तेषामाशयः एवं दृश्यते । विशेषतः ब्राह्मणग्रन्थेषु विध्यर्थवादोपनिषदाख्यास्त्रयो भागाः सङ्घटिताः

सन्ति इति । तत्र विधिशब्देन कर्मविधायकानि अर्थवादशब्देन प्ररोचनापराणि, उपनिषच्छब्देन विवरणपराणि इतिहासात्मकानि संवादरूपाणि, तत्त्वविचारपराणि च प्रकरणानि विवक्षितानि । ते चैते ब्राह्मणग्रन्थाः यद्यप्यद्यत्वे बहुसंख्याः समुपलभ्यन्ते तथापि केचित् पुरैवोत्पन्नविनष्टास्तर्क्यन्ते ।

यतो हि अस्माभिः अदृष्टाश्रुतानां ब्राह्मणग्रन्थानां नाम ग्रहणं तदीयवाक्यानुसन्धानं च तत्र तत्र उपलभ्यन्ते बहुषु ग्रन्थेषु । यस्मिन् काले भारतीयैः कर्मानुष्ठानैकनिरतैः अभूयत तस्मिन् काले इमे ग्रन्थाः प्रादुर्भूताः इति । यतो हि एते ग्रन्थाः कर्ममार्गानेव निर्दिशन्तः कर्मणामेव महिमानम् उदीरयन्तः कर्मणामेव उत्पत्तिप्रयोजने निरूपयनगतश्च कर्ममात्रं परामृशन्ति ।

एवं जातीयकानभिन्नरूपान् ग्रन्थानाविर्भावयन्नयं ब्राह्मणरङ्गो सुदीर्घकालव्यापी बभूव इति । यतो हि ब्राह्मणग्रन्थानां सर्वेषां सजातीयत्वे अपि तेषु केषाञ्चित् कालभेदः समुद्भासते एवम् ।

ब्राह्मणग्रन्थानां कालभेदविमर्शः

यजुर्वेदीयगद्यभागोत्पत्तेः परं पञ्चविंशं तैत्तिरीयं चेति ब्राह्मणद्वयम् इतरब्राह्मणग्रन्थापेक्षया प्रागुत्पन्नमिति तदीयशब्देषु वाक्यग्रथनरीत्या च प्राचीनता प्रतिभासादनुमीयते । तत्र तैत्तिरीयब्राह्मणे अनुभूयमानः पञ्चविंशब्राह्मणे भूतपूर्वत्वेन ज्ञायमानश्च स्वरसम्प्रदायोऽपि अमुमेवार्थं स्थिरयति ।

जैमिनीयब्राह्मणम्, कौषीतकिब्राह्मणम् ऐतरेयब्राह्मणम् च ततः पश्चादुत्पन्नानि इति ।

भाषास्वारस्यानुसन्धौ तु एतेषां त्रयाणामपि क्रिमिकः कालभेदो व्यक्ती भवति । शतपथब्राह्मणग्रन्थस्तु अभिवनार्थगर्भितत्वात् ततो अर्वाचीनम् । अपि च ऐदम्प्रथमतया अत्र लिखितः परोक्षार्थं प्रयोगार्थं अस्य ऐतरेयब्राह्मणादर्वाचीनतरत्वं बोधयति । एतदीया भाषागतिरपि पूर्वोक्तब्राह्मणभागापेक्षया लब्धाधिकसंस्कारा समनुभूयते ।

उपसंहारः

एवं विचार्यमाणे सति संस्कृतसाहित्यवाङ्मयस्य मूलस्रोतः वेदोपनिषत्सु तथा बहुषु ब्राह्मणारण्यकग्रन्थेषु समुपलभ्यते । स्मृतिषु पुराणेषु च अस्य विस्तृतविन्यासः अपि समालक्ष्यते । कविकुलगुरुकालिदासप्रभृतयो कवि-पुङ्गवाश्च ब्राह्मणारण्यकभागस्थविषयान् स्वीये काव्ये नाटकादिषु च विषयवस्तरूपेण स्वीकृत्य नूनः दृष्टिप्रसादनद्वारेण सनातनसाहित्यगौरवं प्रवर्धयामासुरिति अवगम्यते । न केवलं काव्येषु नाटकेषु च तदानीन्तनकालस्य जीवनमौल्यानाम् अपि महत्त्वम् अनेन प्रकारेण प्रकाशयामासुः इत्यवगम्यते ।

सनातनधर्मावलम्बिनो वयम् अद्यापि प्रचीनजीवनमौल्यानाम् अनुष्ठानेन स्वस्थसमाजस्य पोषकाः परिपालकाश्च भवामः । यतो हि सर्वे पाश्चात्याः अपि सनातनसंस्कृतवाङ्मयस्य परिचयं कर्तुं कारयितुं सम्यगुद्युक्तास्सन्तो जगतीतले विराजन्ते ।

इयं संस्कृतिः अत्यन्तं प्राचीनतमं समाजपरिपोशकाश्च राराजति अनेन अनुष्ठानेन अस्माकम् अभ्युदयनिश्रेयसश्च अवश्यं भविता इति निश्चित्य तस्याः अध्ययने अनुष्ठाने च कार्यप्रवृत्ताः सन्ति । भवन्तः पश्यन्तु प्रतिसंवत्सरं जून्मासस्य 21 दिनांके विश्वयोगदिनं सामाचरन्तः स्वास्थ्यसंरक्षणे प्रवृत्ताश्च वर्तन्ते ।

शोधप्रबन्धेऽस्मिन् परामृष्टशास्त्रीयप्राग्रन्थानां सूचिका (संस्कृतग्रन्थाः)

1. ऋग्वेदः (सायणभाष्यम्) – मैक्समूलरसम्पादितः लण्डन, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी 1966 ई० ।
2. ऋग्वेदभाष्यभूमिका – चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी ।
3. ऋक्तन्त्रम् – सूर्यकान्तसम्पादितम् लाहोर ।
4. मैत्रायणीसंहिता – श्रेडरसम्पादिता, लाइपजिंग 1888 ।
5. तैत्तिरीयसंहिता – महादेवशास्त्रीसम्पादिता, मैसूर 1884 ई० ।

6. वाजसनेयिसंहिता – वेबरसम्पादिता, ब बलिन 1852 ई0 तथा वासुदेवशास्त्रीसम्पादिता, निर्णयसागर, बम्बई 1929 ।
7. काठकसंहिता – श्रेडरसम्पादिता, लाइपज़िग, 1900 ई0 ।
8. सामवेदः – थ्योडरवेनफेसम्पादिता, लाइपज़िग 1848 ई0 ।
9. शुक्लयजुर्वेदसंहिता महषिदेवरात, वाराणसी, 1973 ई0 ।
10. अथर्ववेदः – र्थ – ह्रिटनीसम्पादितः बलिन 1856, सातवलेकर, पारडी ।
11. कपिष्ठलकठसंहिता – डॉग – सम्पादितम्, बम्बई 1863 ई0 ।
12. ऐतरेय ब्राह्मणम् ए0 हॉग – सम्पादितम्, बम्बई 1863 ई0 । सत्यव्रतसामश्रमीसम्पादितम्, कलकत्ता 1895, सायणभाश्य सहितम्, आनन्दाश्रम, पूना ।
13. आर्षेयब्राह्मणम् – वर्नलसम्पादितम्, मंगलोर 1876, तिरुपति 1967 ।
14. पञ्चविशब्राह्मणम् – अन्नन्दचन्द्र सम्पादितम्, कलकत्ता 1870 ई0 ।
15. शतपथब्राह्मणम् वेबरसम्पादितम्, लाइपज़िग 1924, चौखम्बा 1965 सभाश्य संवलित संस्करणम्, वेंकटेश्वर, बम्बई 1960 ।
16. कौषीतकिब्राह्मणम् – लिंडेनर सम्पादितम्, जेना 1887 ई0 ।
17. तैत्तिरीय ब्राह्मणम् सामशास्त्रीसम्पादितम्, मैसूर 1929 ई0 । वंशब्राह्मणम् – सत्यव्रतसामश्रमी, कलकत्ता 1892 ई0, केन्द्रीय संस्कृतविद्यापीठ, तिरुपति 1965 ई0 ।
19. दैवतब्राह्मणम् – जीवानन्द कलकत्ता, केन्द्रीय सं0 वि0, तिरुपति 1965 । 20 जैमिनीयतवलकारब्राह्मणम् – रघुवीरसम्पादितम्, लाहौर 1937 ई0 ।
21. जैमिनीय – उपनिषद्ब्राह्मणम् – अर्ण्टल सं0 1929 ।
22. छान्दोग्य ब्राह्मणम् – दर्गा मोहन भट्टाचार्यसम्पादितम्, कलकत्ता, 1958 ई0 ।
23. काण्वशतपथब्राह्मणम् (प्रथमकाण्डम्) कैलेण्डसम्पादितम्, लाहौर ।
24. संहितोपनिषद्ब्राह्मणम् वर्नेलसम्पादितम्, मंगलोर, तिरुपति 1965/60 । 25 गोपथ ब्राह्मणम् गास्ट्रासम्पादितम्, लीडेन, 1921 ई0 ।
26. अथर्वणोपनिषद् – जैकबसम्पादिता, बम्बई 1891 ई0 ।
27. ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् – मङ्गलदेवशास्त्रीसम्पादित, इलाहाबाद, 1931 ।
28. अथर्वप्रातिशाख्यम् – सूर्यकान्तशास्त्रीसम्पादितम्, लाहौर 1939 ई0 ।
29. काठकसङ्गलन्म् – सूर्यकान्तशास्त्रीसम्पादितम्, लाहौर 1943 ई0 ।
30. तैत्तिरीय प्रातिशाख्यम् – र्गाचार्य, मैसूरु 1906 । माहिषेयभाष्यसहितम्, मद्रास ।
31. वाजसनेयिप्रातिशाख्यम् – युगलकिशोर पाठक, बनारस 1888 ई0 ।
32. आश्वलायनश्रौतसूत्रम् – मङ्गलदेवशास्त्री, बनारस 1938 ई0 ।
33. आश्वलायनगृह्यसूत्रम् – स्ट्रेञ्जलर, लाईपज़िग 1864, हरदत्तभाष्यसहित त्रिवेन्द्रम् 1923, गार्ग्यनारायणटीकर, कलकत्ता ।

डॉ श्यामदेव पाराशर : व्यक्तित्व एवं कर्तृत्व

Dr. Amita Redhu

Assistant Professor, Dept. of Sanskrit

Guru Nanak Girls College,

Yamuna Nagar, Hariyana- 135001

Contact No. :

E-mail : redhu.amit@gmail.com, redu.amit@gmail.com

प्राचीनकाल से मध्यकालतक गांधारदेशशिक्षा, कला और संस्कृति के लिए प्रसिद्ध था। यहां का तक्षशिला नामक विश्वविद्यालय शिक्षा का प्रसिद्ध केंद्र था। देश-विदेश से शिक्षा ग्रहण करने के लिए अनेक विद्यार्थी यहां आजाते थे और यहां के निवासी बन जाते थे। मध्यकाल में विशेषरूप से महाराजा रणजीत सिंह के समय में पंजाब के कुछ भाग रावलपिंडी और पेशावर आदि आक्रांताओं से आक्रांत हो गए थे। महाराजा रणजीतसिंह ने रावलपिंडी और पेशावर में शांति स्थापित कर अपने राज्य में सम्मिलित कर लिया था। इसका प्रभाव अफगानिस्तान, काबुल, कंधार और गांधार प्रदेशपर भी पड़ा था। वहां के निवासी एक ऐसा स्थान खोज रहे थे जहां सुशासन, शांति, सद्भाव और भाईचारा विद्यमान हो। महाराजा रणजीत सिंह ने शासन सत्ता संभालने के बाद अपने अधीन प्रदेश में शांति की सत्ता व्यवस्थित कर दी थी। परिणाम स्वरूप आस पास के राज्यों के निवासी महाराजा रणजीत सिंह के द्वारा शासित राज्य में पदार्पण करने लगे थे। संस्कृत में एक उक्ति प्रसिद्ध है- **शास्त्रास्त्र रक्षिते देशे शास्त्र चिंता प्रवर्तते।**

अर्थात्शास्त्रास्त्र से सुरक्षित देश में ही शिक्षा और शास्त्र चिंता का वातावरण बनता है। यही कारण है कि मध्यकाल में महाराजा रणजीत के राज्य में कुछ ब्राह्मण परिवार गांधार देश से पंजाब में आ गए थे। इन प्रस्थान करने वाले परिवारों में श्रीश्यामदेवपाराशर के पूर्वजों का भी परिवार था। इस तथ्य की और संकेत देते हुए श्रीश्यामदेवपाराशर ने लिखा है:-

तत्र रंजीतसिंहाख्ये प्रजापालनपेशले। गीयमान – यशो गाथे नृनाथे सती शासति।।

‘सत्नौर’ संज्ञके ग्रामेऽभिरामे च पुरायुगे। ‘शांतनुपुर’ नास्त्रैव विश्रुते क्षत्रियोर्जिते।।

आसीत्परात्पर -पाराशर - वंशजातो। विद्वद्वरः सहजराम-पवित्रनामा।।¹

श्रीश्यामदेवपाराशर के पूर्वपुरुषों में श्रीसहजराम इस पवित्रनामवाले विद्वान हुए थे। श्रीसहजरामके पुत्र उत्पन्न हुए ‘कृपा’ – जो वास्तव में कृपा के अवतार थे। उनके पुत्र उत्पन्न हुए ‘कर्ता’। श्रीकर्ता के चार पुत्र थे, जो समस्त गुणों से युक्त और धर्मावतार थे। वे चारों, चारों दिशाओं के अधीपके तुल्य थे। इन में सबसे छोटे विद्वान श्रीजंगीराम थे, यह लेखक के प्रपितामह थे। आज भी ग्राम – गोष्ठियों में उनके गुणगौरव का गान किया जाता है। जब महान अकाल पड़ा, उस समय उन्होंने गरीबी से पीड़ित व्यक्तियों की धन-धान्य से सहायता की थी।² इन के पवित्रहृदयवाले, अश्विनीकुमारो के समान आचरणवाले दो पुत्र थे। उन दोनों में जो छोटे थे - वह श्रीमूलराज थे। वे दिन-रात प्राणियों की भलाई में लगे रहते थे। श्रीमूलराज के दो पुत्र उत्पन्न हुए जो साहस और सत्यके मूर्तिमान रूप थे। वे दोनों बलदेव और कृष्ण के समान थे। इन में से छोटे श्रीवसंतराम थे। यह उदार प्रकृतिवाले महापुरुष थे। उन के ही घर मार्च 1922 ईस्वीमें श्रीश्यामदेव ने पुत्र के रूप में जन्म लिया। इन की माता श्रीमती प्रसन्ना देवी थी। इन का जन्म ग्राम सत्नौर, तहसील गढशंकर, जिला होशियार पुर में हुआ था।

इन्होंने प्राथमिक शिक्षा राजकीय प्राथमिक पाठशाला पदराणा से प्रारम्भकी। प्राथमिकशिक्षा समाप्त कर ने के पश्चात ये अपने पूज्यपिताश्री के आदेश से संस्कृतशिक्षा प्राप्त करने के लिए अग्रसर हो गए। यह जेजों (गढशंकर) में श्रीपरमानंद जी के श्रीगुरुचरणों में

बैठ कर संस्कृतविद्या प्राप्त करने लगे। संस्कृत का प्रारंभिक ज्ञान प्राप्त करके आपने पंजाबविश्वविद्यालय द्वारा आयोजित प्राज्ञपरीक्षादी और उस में उत्तीर्ण हो गए। उस समय उस क्षेत्र में सनातनधर्म संस्कृतमहाविद्यालय, होशियारपुर प्रसिद्ध था। इस में आपने प्रवेशप्राप्त किया और मनोयोग पूर्वक अध्ययन करने लगे। समयानुसार आपने विशारद की परीक्षा उत्तीर्ण की और उस के पश्चात शास्त्री की परीक्षा पास की। उस समय पंजाब में शास्त्रीपरीक्षा उत्तीर्ण किए हुए विद्यार्थियों के लिए यह विशेष सुविधा थी कि वे प्राइवेट तौर पर केवल अंग्रेजी का विषय लेकर मैट्रिक, एफ. ए. वबी. ए. की परीक्षा दे सकते हैं। इन्होंनेभी अंग्रेजी का ज्ञानप्राप्त करते हुए बी. ए. तक परीक्षाएं उत्तीर्ण कर ली थी। यहां उल्लेखनीय है कि श्रीश्यामदेवपाराशर अनवरत अध्ययनशील और परिश्रमी थे। परिणामस्वरूप पंजाबविश्वविद्यालय द्वारा ली जानेवाली एम. ए. (संस्कृत) की परीक्षा में बैठ गए। जब परीक्षाफल आया तो इन्होंने देखा कि इन्हें इस परीक्षा में प्रथमश्रेणी में सर्वप्रथमस्थान प्राप्त है। यह घटना उनके जीवन में चमत्कार उत्पन्न करने वाली थी।

अध्ययन करने की प्रवृत्ति अभी पूरी नहीं हुई थी। उनकी इच्छा हुई कि संस्कृतमें शोधकार्य किया जाए। परिणामस्वरूप आप डॉक्टर जगन्नाथ अग्रवाल के निर्देशन में 'काव्यदोषाः' विषय लेकर शोधकार्य करने लगे। आपने बड़े परिश्रम के साथ शोध-कार्य किया और संस्कृत में उपर्युक्त विषयपर शोधप्रबंध प्रस्तुत किया। कुछ समय पश्चात आपको विश्वविद्यालय की ओर से पी-एच. डी. की उपाधि प्रदान कर दी गई। समय आने पर आपका विवाह 'सुशीला' के साथ कर दिया गया था।³

शास्त्री परीक्षा उत्तीर्ण करने के पश्चात आपने उडमुडटांडा में रहकर वहां के संस्कृतविद्यालयमें अध्यापनकार्य आरंभ कर दिया। वहां लगभग ढाई वर्ष तक अध्यापन कार्य करने के पश्चात डी.ए.वी. स्कूल के प्रबंधक आपको अपने विद्यालय में संस्कृत अध्यापन के लिए ले गए। मैट्रिक लेने के पश्चात राजकीय सेवा को महत्व देते हुए आपने पोस्ट ऑफिस में सेवा कार्य करना स्वीकार कर लिया। लगभग 8 वर्ष तक अमृतसर और होशियारपुर आदिस्थानों के कार्यालय में काम करते रहे। जिस समय आपने एम. ए. (संस्कृत) की परीक्षा दी उस समय आप होशियारपुर में सबपोस्ट मास्टर के तौर पर कार्य कर रहे थे।

परंतु भाग्य को यह सब कुछ सह्य नहीं था, वह आपके जीवन में परिवर्तन देखना चाहता था। इधर पंजाब के लोकसेवा आयोग द्वारा साक्षात्कार आयोजित कर के आप को संस्कृत लेक्चरर के पद पर चयनित कर लिया गया। परिणामस्वरूप आपकी नियुक्ति राजकीय महाविद्यालय नारनौल में कर दी गई। वहां आपने 19 मार्च 1958 को सेवाकार्य ग्रहण कर लिया। आप जीवन में विभिन्न राजकीय महाविद्यालयों में लेक्चररके रूप में कार्य करते रहे। इन में रिपुदमन कॉलेज नाभा, राजकीय महाविद्यालय धर्मशाला और राजकीय महाविद्यालय होशियारपुर है। आप 31 मार्च 1980 को 58 वर्षकी अवस्था पूर्ण होने पर ससम्मान सेवा निवृत्त हो गए।

व्यक्तित्व के विशिष्टगुण और अन्य कार्य

डॉ श्यामदेव पाराशर के व्यक्तित्व का विशिष्टगुण यह था कि उन में कवित्व और विद्वत्त्व दोनों गुणों का अद्भुत रूप से सम्मिश्रण था। इन्होंने अनेकवार अखिलभारतीय सम्मेलनों में पंजाब प्रांत का प्रतिनिधित्व किया एवं संस्कृत साहित्य सम्मेलनों में कवि के रूप में भाग लिया। संस्कृत साहित्य सम्मेलन दिल्ली के द्वारा इन्हें 'कविरत्न' की उपाधि से सम्मानित किया गया।

इन्होंने आधुनिक युग में एक 'त्रिवेणी' नामक महाकाव्य लिखा। इस महाकाव्य के महत्व और आपके कवित्व को देखकर मध्यप्रदेश संस्कृत अकादमी ने अखिल-भारतीय-कालिदास पुरस्कार प्रदान कर आपका अभिनंदन किया था।⁴ 'ये वेद, व्याकरण, साहित्यशास्त्र, दर्शन, आयुर्वेद तथा ज्योतिष आदि के अधिकारी विद्वान थे।' संस्कृत तथा पंजाबी के संबंध' नामक पुस्तक का एक प्रकरण आप की चतुर्मुखी विद्वत्ता का उत्कृष्ट उदाहरण है। आप की विद्वत्ता और प्रबंध कुशलता को देख कर पंजाबविश्वविद्यालय ने आप को अपने विश्वविद्यालय की बोर्ड ऑफ संस्कृत स्टडीज का सदस्य मनोनीत किया था। इन्होंने कई वर्षों तक यह सदस्यता स्वीकार

किए रखी थी। डॉ पाराशर के विविध विषयों पर लेखन और उच्चकोटि के साहित्य सृजन को ध्यान में रख पंजाब सरकार ने इन्हें 1987 ईस्वी में शिरोमणि संस्कृत साहित्यकार के रूप में मान्यता देते हुए सम्मानित किया था।⁵ यह उनके व्यक्तित्व के अनुरूप सम्मान था। आप कुशल आलोचक और विभिन्न पत्र तथा पत्रिकाओं के संपादक थे। इन्होंने डॉक्टर मथुरादत्त पांडेय द्वारा लिखित नाटक 'द्यावापृथिवीम्' की समीक्षा की जो 'विश्वसंस्कृतम्' में प्रकाशित हुई थी। आपने राजकीय महाविद्यालय, होशियारपुर के त्रिगर्त नामक पत्र के संस्कृत अनुभाग का संपादन कार्य किया था। आपने विश्वसंस्कृतम् नामक संस्कृत त्रैमासिक पत्र का बड़ी कुशलता से संपादन किया था। श्रीमद्भगवद्गीता में लिखा है कि इस संसार में जिस का जन्म होता है उस की मृत्यु निश्चित है।⁶

इस नियम के अनुसार आप 20 फरवरी 2000 के दिन प्रातःकाल ही वैदिकमंत्रों का जप करते हुए हृदयाघात के कारण इस संसार से विदा हो गए थे।⁷ वस्तुतः सत्य तो यह है कि आप जैसे उच्च कोटि के विद्वान् और महाकवि का जन्म इस संसार में कभी-कभी होता है।

कर्तृत्व

श्रीश्यामदेव पाराशर की आरंभ से ही काव्यरचना के प्रतिरुचि थी। उन्होंने ने अध्ययन-अध्यापन के साथ-साथ अपने काव्य-लेखन का कार्य भी जारी रखा। का व्यरच ना के प्रतिरुचि के फलस्वरूप इन की पचास के लगभग रचनाएं विभिन्न पत्र- पत्रिका ओं में प्रकाशित हुई थी एवं इन्होंने ने संस्कृत साहित्य का भंडार समृद्ध किया था।

डॉ श्यामदेव पाराशर द्वारा लिखित रचनाओं का वर्गीकरण इस प्रकार किया जा सकता है-

1. महाकाव्य	2. शतककाव्य	3. खंडकाव्य	4. स्तोत्र एवं स्तुति परक काव्य	5. पर्यायबंध	6. परिकथा
7. कथा	8. रूपक	9. शोधकार्य	10. शोधपूर्णग्रंथ	11. अन्यकार्य	

महाकाव्य

महाकाव्य शब्द स्वतः अप ने महान और गंभीर अर्थ को अभिव्यक्त करता है। महाकाव्य काव्य की वहविधा है जिस में महान पात्रों के उदात्त चरित और जीवनकथा को गरिमामयी भाषा में अभिव्यक्त किया जाता है।

महाकवि श्यामदेव पाराशर ने 28 सर्गों से युक्त त्रिवेणीमहाकाव्य लिखा, जो आधुनिक संस्कृत साहित्य की अभूतपूर्व उपलब्धि है और पंजाब के लिए अत्यंत गौरवास्पद रचना है। इस की कथावस्तु विख्यात है। सम्राट विक्रमादित्य एक इतिहास प्रसिद्ध महाराज थे। उन्होंने शकों को युद्ध में परास्तकर विजयलाभ प्राप्त किया था। विक्रमादित्य और प्रवरसेन दोनों धीरोदात्त प्रकृति के नायक थे और मातृ गुप्तधीर प्रशांत कोटि का नायक था। त्रिवेणी महाकाव्य के तीनों नायक अपने उद्देश्य को प्राप्त करने में सफल रहे हैं। सम्राट विक्रमादित्य ने शकों को पराजित कर निष्कंटक साम्राज्य की स्थापना की थी। प्रवरसेन ने दिग्विजय करने के पश्चात चक्रवर्ती सम्राट की उपाधि प्राप्त की थी। मातृगुप्त को भी विक्रमादित्य की कृपा से कश्मीरदेश का शासन प्राप्त हुआ था। इस प्रकार तीनों नायक अपने अर्थप्राप्ति उद्देश्य में सफल सिद्ध होते हैं। संक्षेप में काव्य शास्त्रीयदृष्टि से 'त्रिवेणी' को एक सफल आधुनिक संस्कृत- महाकाव्य के रूप में स्वीकारकरना यथार्थ और औचित्य पूर्ण है।

शतक काव्य

सामान्यतः किसी एक विषय पर सौपद्यों में रचित काव्य कोशतक काव्यकी संज्ञा दी जाती है। यहां सौ की संख्या निश्चित नहीं है इस की संख्या में पांच-सात पद्यों की भी वृद्धि भी हो सकती है। महाकवि श्यामदेव पाराशर ने निम्नलिखित शतक काव्यों की रचना की है।

1 श्रृंगारशती

इस रचना में मूलतः 108 पद्य हैं, परं तु मंगलाचरण के तीन पद्य एवं उपसंहार व परिचय के 6 पद्य मिलाकर 117 पद्य हो जाते हैं। इस काव्य में श्रृंगार का सार प्रतिपादित करते हुए महाकवि श्यामदेव पाराशर ने लिखा है – मैं तुम्हारे इस वचन को विश्वास के योग्य समझता हूँ - 'यज्जीवनम् भवति निष्फलमेकलस्य' अर्थात् अकेले का जीवन निष्फल होता है। यह तुम्हारी बात ठीक है परं तु विश्वास देने में चतुर उस मुग्धा को भी समझा दें कि अकेले का जीवन निष्फल होता है।⁸ महाकवि पाराशर ने इस काव्य में श्रृंगार तथा यौवन मद् से अतिरंजित मानव जीवन का सुंदर एवं आकर्षक वर्णन प्रस्तुत किया है।

2 अन्योक्तिशतकम्

प्रस्तुत रचना महाकवि श्यामदेव पाराशर के द्वारा 'मधु-माधुरी' में श्रृंगारशती के साथ प्रकाशित की गई। अन्योक्ति शतकम् 107 पद्य निबद्ध है। इस में मानव के सुख-दुःख, आशा-निराशा और आमोद-प्रमोद को अभिव्यक्त किया गया है। आचार्य रुद्रट ने अन्योक्ति के स्वरूप को प्रतिपादित करते हुए लिखा है -

असमानविशेषणमपि यत्र समानेतिवृत्तमुपमेयम्। उक्तेन गम्यते परमुपमाने नेतिसाऽन्योक्तिः।।⁹

अर्थात् जहाँ असमान विशेषणवाला परंतु समान इतिवृत्तवाला उपमेयवाच्य, उपमानद्वारा गम्य होता है, वहाँ अन्योक्ति होती है। यहाँ उपमान के द्वारा उपमेय का व्यंजना से बोधकराया जाता है। अन्योक्ति में कवि उपमान को आधारबनाकर अपने विचारों की अभिव्यक्ति करता है। अन्योक्तिशतकम् में पशुपक्षी, वनस्पतिजगत, प्रकृति के विभिन्नपदार्थ तथा मानव के द्वारा अपनाए गए व्यवसायों को अन्योक्ति का आधार बनाया गया है।

3 साध्वाश्रमशतकम्

साध्वाश्रमशतकम् नामक रचना विश्वसंस्कृतम् में प्रकाशित हुई थी। इस का पूरा विवरण उपलब्ध नहीं है-

खंडकाव्य सोऽयम्सताम्संस्तवः

यह खंडकाव्य 85 पद्यों में निबद्ध है। इस का प्रकाशन विश्व संस्कृतम् में अंतराल के साथ हुआ था।¹⁰ इस में एक निर्धन विद्वान और उस के परिवार की मार्मिक कथा का चित्रण है। महाकवि ने आर्थिक अभाव से ग्रस्त परिवार का यथार्थ चित्रण किया है।

परमाण्वस्त्रम्

यह रचना राजकीय महाविद्यालय, होशियारपुर की कॉलेज पत्रिका त्रिगर्त में प्रकाशित हुई। इस का प्रकाशन वर्ष 1974-75 के आस पास है। इस में 138 पद्य विद्यमान हैं।

इस रचना में विश्व की उस घटना का वर्णन किया गया है जो परमाणुबम की विभीषणता के उदाहरण के रूप में जानी जाती है। इस विज्ञान युग में कतिपय दशाब्धियों पहले जापान के हिरोशिमा नगर पर परमाणु बम गिराया गया था, जो संसार को चौंका देने वाला और विज्ञान की विनाश लीला का ज्वलंत उदाहरण था। इस काव्य में बालसुलभ लीलाओं का हृदयग्राही वर्णन किया गया है। बालक की हठधर्मी मानसिकता का वर्णन करते हुए महाकवि पाराशर लिखते हैं -

द्राक्षामद्राक्षीत लोलुभ इव, भिक्षुरिवेक्षुम्हठीलोलः। इष्टम्मिष्टम्नसामे ने, सोऽस्फुटवाक्पथिक! मृदुकपोलः।।¹¹

बंगसंगरः

यह खंडकाव्य 75 पद्य में निबद्ध है। महाकवि पाराशर की यह रचना राजकीय महाविद्यालय, होशियारपुर के मैगजीन में प्रकाशित हुई। इस का प्रकाशन वर्ष 1974 - 75 है। इस खंडकाव्य का आरंभ अहिंसापरायण, जीवरक्षकभगवानबुद्ध के प्रतिकिए

नमस्कार से होता है।

नमोऽहिंसैकशीलाय कृतलीलायभूतले। रक्षिणे पक्षिणो व्याधातकृपया प्रतिपक्षिणः ॥¹²

इस में पाकसैनिकों के द्वारा पाकिस्तान के ही अपने भाग पूर्वीबंगालपर आक्रमण किए जाने का वर्णन है। युद्ध सर्वदा भयावह होते हैं। सशस्त्रसैनिक निहत्थी जनतापर निर्दयतापूर्वक आक्रमण करते हैं।¹³

काश्मीरं कामयनीयकम्

काश्मीरं कामयनीयकम् एक श्रृंगाररस से परिपूर्ण तथा कल्पना प्रधानखंडकाव्य है। यह 114 पद्यों से मंडित है। इस काव्य का आरंभ पार्वती से परा प्रीति को प्रथितकरने की प्रार्थना से होता है।¹⁴ इस में कवि की हृत्पीडा की मर्मस्पर्शिनी व्यथा कथा वर्णित है।

स्तोत्र – साहित्य एवं स्तुतिपरक काव्य

‘स्तोत्र’ शब्दस्तु धातु से घृणप्रत्ययकरणे पर निष्पन्न होता है। इस का कोशगत अर्थ है - 1 प्रशंसा, स्तुति 2 प्रशस्ति, स्तुतिगान।¹⁵ संस्कृत के अधिकांशस्तोत्रकाव्यों में भगवान की महिमा, अपने आराध्य देवकी स्तुति या उसके पराक्रम पूर्ण कार्यों का वर्णन किया गया है। स्तोत्र – साहित्य की विशेषता यह है कि इस में भक्त, स्तुतिकर्ता अपने इष्ट देव से प्रार्थना करते हैं या उस से किसी वर को प्रदान करने की याचना करते हैं।

गंगास्तोत्र

यह स्तोत्र त्रिवेणी महाकाव्य में 12. 22 से आरंभ होकर 12. 32 तक के पद्यों में निबद्ध है। मातृगुप्त कश्मीर देश की यात्रा पर प्रवृत्त है। मार्ग में उन्हें गंगा, यमुना आदि नदियों को पार करना पड़ता है। वह गंगा माता की स्तुति करते हुए अपनी विवशता प्रकट करते हैं तथा माता गंगा से कृपा करने की प्रार्थना करते हैं-

अये मातर्गंगे! वरदकरभंगे! सकरुणे। सरोषं मेऽतोषं परमपि दोषं गणयमा ॥

त्वदीयोऽहं दासः कलुषकुलवासः स्थिरतया। कृपां कुर्यादीनेजगतिगति – हीने च विगुणे।¹⁶

शिव – स्तोत्र : प्रवरसेनशिव की स्तुति करते हुए प्रार्थना करते हैं -

कोकिलकृत - कन्दर्प ! काल - कालाप - कंकण। केकि - काल - कनत्कंठ ! कपालिन ! करुणाम्कुरु।¹⁷

स्वतंत्रस्तोत्र

1 गीयतामगणनायकः

यह गणनायक गणेश जी के विषय में स्रोत लिखा है।

2 शारदास्तवः

यह सात पद्य में निबद्ध स्रोत है।

विशिष्टव्यक्तियों की स्तुतिपरक रचनाएं

इस वर्ग में विशिष्ट व्यक्तियों अर्थात् महापुरुषों से संबंधित स्तुतियों का विवरण है। उल्लेख्य महापुरुष और विषय निम्नलिखित हैं - भक्तसिंहः, पंचनदस्य वीराः, दयामयोदयानंदः, हे कालिदास!, गुरुनानकः, गुरुतेगवहादुरः, आत्मयाजिनः, वल्लभभाईपटेलः, अंबेदकरः, महामनामदनमोहनमालवीयः, कवीन्द्रोरवींद्रः, सुभाषसंस्मरणम्, गांधीस्तवनमन्तथा, श्रीमद्भयानंदावदानगानम्। इत्यादि

पर्यायबंध ऋतुचक्रम्

भारत वर्ष एक ऋतु प्रधान देश है, यहां समय-समय पर विभिन्न ऋतुएं अपनी सुषमाप्रदर्शित करती हैं। कवियों ने प्रकृति और

मानव जीवन पर पड़ने वाले प्रभावों को काव्यरूपमें निबद्धकिया है। महाकवि कालिदास ने ग्रीष्म, वर्षा आदि ऋतुओं का वर्णन ऋतुसंहार नामक अपने काव्य में किया है। आधुनिक काल में कालिदास की परंपरा का निर्वाह करते हुए महाकवि श्यामदेव पाराशर ने ऋतु चक्र नामक काव्य की सर्जना की है। यह काव्य 554 पद्यों में निबद्ध है। इस में षड ऋतुओं का सुंदर वर्णन है। महाकवि पाराशर पीति मासे युक्त सरसों के खेतों का आलंबन रूप में वर्णन करते हुए लिखते हैं—

क्षेत्राणि नानाविधसर्षपाणम्, पुष्प -प्रभा -पुंजितपीतिमानि। विस्तारितानीवविभाति विष्वग् दिग्भिर्वसन्तादरविष्टराणि।¹⁸

परिकथा चारु-चरित-चर्चा

आचार्य हेमचंद्र ने गद्यकाव्य के अनेक भेदों का प्रतिपादन करते हुए उन में से एक भेद 'परिकथा' को प्रतिपादित करते हुए लिखा है—जिस में धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष में से किसी एक पुरुषार्थ को ध्यान में रखकर विभिन्न प्रकार से अनंत वृत्तान्तों के वर्णन की प्रधानता हो वह परिकथा होती है।¹⁹ चारु -चरित – चर्चा में धर्म और उसके विभिन्नतत्वों से संबंधित 31 कथाओं को संकलित किया गया है।

कथासाहित्य

महाकवि श्यामदेव पाराशर द्वारा लिखित कथाओं में 'अहिंसा परमोधर्म' व 'पर संप्रदाय सहिष्णुता' उल्लेखनीय है। इन के अतिरिक्त उनके द्वारा लिखित एक कथा अत्यंत प्रसिद्ध है, इस का शीर्षक है - 'कारुणिकी-क्रौंच-कथा'। यह कथा विश्व- संस्कृत नामक पत्रिका में प्रकाशित हुई है।²⁰ यह रचना 57 पद्यों में निबद्ध है। इस में किसी व्याध के द्वारा क्रौंचमिथुनमें से किए गए एक निर्ममवध का चित्रण है। यह कथा मुख्य रूप से करुणरस से परिपूर्ण है।

रूपक कोऽपि नेह मुमूर्षति

यह रूपक विश्वसंस्कृतम् 1987 के नाटक विशेषांक में प्रकाशित हुआ था। यह पद्यमय एक पात्रवाला रूपक है। इस में 84 पद्य विद्यमान हैं। इस की कथा स्वानुभूत और अकल्पित है। यह कथा हास्यरस से ओत-प्रोत है। कही – कही करुणरस की अभिव्यंजना की गई है। वस्तुतः यह रूपक नाट्य जगत में श्यामदेव पाराशर द्वारा किया गया एक प्रशस्य प्रयोग है।

शोध - कार्य

आपने पी.एच.डी. की उपाधि के लिए शोध – कार्य किया था। आपने काव्यदोषाः विषयपर संस्कृत में शोधप्रबंध लिखा था।

शोधपूर्ण - ग्रंथ

श्री श्यामदेव पाराशर ने 'संस्कृत तथा पंजाबी के संबंध' शीर्षक से एक शोधग्रंथ लिखा था, जिसे सन 1990 ईस्वी में विश्वेश्वरानन्द वैदिकशोध संस्थान, होशियारपुर के द्वारा प्रकाशित किया गया था।

अन्यकार्य

श्री श्यामदेव पाराशर ने 'ताजिकनीलकंठी' पर संस्कृत – हिंदी में टीका भी लिखी थी। श्री श्यामदेव पाराशर प्रभावशाली व्यक्तित्व से संपन्न महापुरुष थे। आपने महाकाव्य, शतककाव्य, खंडकाव्य आदि विधाओं पर साहित्य रचना की। आप संस्कृतसाहित्य की अनेक विधाओं के प्रयोगधर्मी लेखक थे। आप के कवित्व से प्रभावित होकर आपको 'कविरत्न' और 'शिरोमणि' संस्कृत साहित्यकार 'आदि उपाधियों से विभूषित किया गया था। आपने प्रकीर्ण रचनाओं से लेकर महाकाव्य तक कीकाव्य – विधाओं पर लिखकर संस्कृत साहित्य को समृद्ध किया था। 'महानमहत्येव करोति विक्रमम्' अर्थात् महान व्यक्ति ही महान कार्यकरते हैं। यह सूक्ति आपके जीवन और कार्यपर पूर्ण रूप से चरितार्थ होती है।

संदर्भग्रंथसूची

1. श्यामदेवपाराशर, त्रिवेणीमहाकाव्यकेअंतमेंदियागयाप्रबंधप्रणेतु: पूर्वपुरुष -परंपरापरिचय: ,पद्यसंख्या, 3 - 5.
2. वही, 9-10.
3. वही , 17 .
4. विश्वसंस्कृतम् , 36.1 , मार्च 1999 ,पृष्ठ 64 .
5. वही ,24 .1 -2 ,मार्च -जून 1999 अंतिमपृष्ठद्रसमाहृतासाहित्यिकीप्रतिभा।
6. जातस्यहिध्रुवोमृत्युध्रुवमजन्ममृतस्यच।श्रीमद्भगवद्गीता, 2.27 .
7. विश्वसंस्कृतम्36.4 ,दिसंबर 1999 ,शीर्षक- वियुक्ता वयम् !!!
8. श्रृंगार - शती ,98.
9. रुद्रट ,का. अ . , 8.74.
10. विश्वसंस्कृतम् , 8 (मई 71),10 - 14,विश्वसंस्कृतम् 11 (नवंबर 73 -अगस्त 74) 53- 58.
11. श्यामदेवपाराशर, परमाण्वस्त्रम्, 57.
12. वही ,बंगसंगर: , 1 .
13. वही,8 .
14. विश्वसंस्कृतम् ,26(मार्च 86), का.का. 1 ,पृष्ठ 40 .
15. आप्टे, संस्कृत -हिन्दी-कोश,पृष्ठ1137 .
16. श्यामदेवपाराशर, त्रिवेणी, 12.22 .
17. वही, 18.26 .
18. ऋतुचक्रम्,1.51 .
19. हेमचन्द्र,का.अनु. पृष्ठ 407.
20. विश्वसंस्कृतम् , 36.1 , मार्च 1999.

*****

वर्तमान सन्दर्भ में कबीर और उनका समाज

डॉ. सुमितकुमार नागर

सहायक आचार्य, हिंदी विभाग

कॉलेज ऑफ एजुकेशन

विलासपुर, ग्रेटरनोएडा, गौतमबुद्धनगर, उत्तरप्रदेश- २०३२०२

मोबाइल नं. : ९७५९५३६६३८, ई-मेल : nagar.sumit@gmail.com

डॉ. निर्देश चौधरी

सहायक आचार्य, हिंदी विभाग

शांतिदेवी राजकीय महाविद्यालय

रबूपुरा, जेवर, गौतमबुद्धनगर, उत्तरप्रदेश- २०३२०९

मोबाइल नं. : ९७५८१४८५५६, ई-मेल : nirdeshchaudhary@gmail.com

कबीर का व्यक्तित्व ने केवल हिंदी संत कवियों में बल्कि पूरे हिंदीसाहित्य में बेजोड़ है। हिंदीसाहित्य के लगभग 1200 वर्षों के इतिहास में यदि तुलसीदास को छोड़ देतो इतना प्रतिभाशाली व्यक्तित्व किसी दूसरे कवि का नहीं है। कबीर के रूप में ऐसे युगांतरकारी व्यक्तित्व का प्रादुर्भाव हुआ जिसने तत्कालीन युगीन परिस्थितियों का अध्ययन करके मिथ्या आडंबर प्रियता, रूढ़िवादिता, अहंकारप्रियता, जाति-पाँति के भेद-भाव का खंड न किया और अपने पथ से भटकी हुई भारतीय जनता का दिशा – निर्देशन भी किया। उन्होंने जहाँ रूढ़ि, पाखंड और आडंबरों की आलोचना की वहीं समाज सुधारकारास्ताभी सुझाया। कबीर ने अपने समय के समाज में फैले मिथ्याचार, असमानता धार्मिक-विद्वेष और जातिवाद को मिटाने के लिए भरसक प्रयत्न किया। उन्होंने जो कुछ कहा बिना लाग – लपेट के और निष्पक्ष कहा है। निर्भीक और द्वंदरहित होकर कहा है। डॉ. द्वारिकाप्रसाद सक्सेना ने कबीर को केवल कटुआलोचक ही नहीं अपि तु एकसच्चे समाज सुधारक के रूप में भी परिभाषित किया है और उनकी आलोचना में संतुलित समदृष्टि और अद्भुत सुधारभावना को भी इंगित किया है। “भारतीय धर्मसाधना के इतिहास में कबीरदास ऐसे महान विचारक एवं प्रतिभाशाली महाकवि हैं, जिन्होंने शताब्दियों की सीमा का उल्लंघन कर दीर्घकाल तक भारतीय जनता का पथ आलोकित किया और सच्चे अर्थों में जनजीवन का नायकत्व किया।”¹ कबीर “ प्रगतिशील तत्वों की दृष्टि में समाज-सुधारक जातिगत श्रेष्ठता के विरोधी, सामाजिक दृष्टि से शोषित वर्ग के पक्षधर, क्रांतिकारी और समता, बंधुत्व-भावना, न्याय तथा एकता के प्रतिपादक के रूप में मान्य हैं। ... उनके व्यक्तित्व की उदारता का इस से भी पता चलता है कि उनके हिंदू-मुस्लिम भक्तों के अतिरिक्त सिखों ने भी उनकी रचनाओं को अपने धर्मग्रंथ में स्थान दिया है और उनके विचारों की उदात्तता को देखकर पाश्चात्य विद्वानों ने उन्हें ईसाई-धर्म से प्रभावित घोषित किया और कहा कि उनके कतिपय उपदेशबाइबिल के निकट हैं।”²

हिंदी साहित्य के संपूर्ण इतिहास में विशेषरूप से संतमत के समस्त कवियों में कबीर सबसे अधिक प्रतिभाशाली एवं मौलिक थे। “कवि के रूप में कबीर जीवन के अत्यंत निकट हैं। सहजता उन की रचनाओं की सबसे बड़ी शोभा और कला की सबसे बड़ी विशेषता है। उनके काव्य का आधार स्वानुभूति या यथार्थ है। ... वे जन्म से विद्रोही, प्रकृति से समाज-सुधार, कारणों से प्रेरित होकर धर्म-सुधार, प्रगतिशील दार्शनिक और आवश्यकतानुसार कवि थे।”³ कबीर का जन्म भले ही आज से कई सौ वर्ष पहले हुआ हो किंतु उनकी शिक्षाएं आज भी प्रासंगिक हैं अपि तु यह कहना अधिक तर्कसंगत होगा कि आज उनकी शिक्षाओं की

आवश्यकता तत्कालीन युग की अपेक्षा अधिक महसूस होती है। उस समय हिंदू-मुस्लिम जनता आपस में धार्मिकस्थलों के लिए संघर्ष रत थी। धर्म के ठेकेदार धार्मिक उन्माद के बलपर अपने स्वार्थ की रोटियां सेंकते थे, वैसा ही वर्तमान में भी दृष्टिगत हो रहा है। वोटों की कलुषित राजनीति ने इसे और भी गर्त में कर दिया है। मंदिर मस्जिद के नाम पर सांप्रदायिक दंगे तब भी होते थे आज भी हो रहे हैं। निश्चय ही कबीर की शिक्षाएं आज के इस माहौल में अधिक प्रासंगिक दिखाई देती हैं, भले ही आधुनिकता के नाम पर हमने अनेक वैज्ञानिक उपकरण एवं सुख-सुविधाओं के साधनों को जुटाकर यह नाशुरू कर दिया है कि हम प्रगति कर रहे हैं किंतु हम मानवता के किसी भी पैमाने पर प्रगति करते हुए दिखाई नहीं दे रहे हैं। आज भी समाज में धार्मिक कटुता व्याप्त है, जाति प्रथा ने अपनी जड़ों को और मजबूत किया है, समाज में विषमता बढ़ी है और समरसता कहीं भी दिखाई नहीं देती। उँच-नीच की भावना वर्तमान में कहीं-कहीं समाप्त होती दृष्टिगत हो रही हैं, किंतु विवाह आदि संबंधों में आजतक भी जाति वर्ण की व्यवस्था ही प्रमुख है। समाज में पाखंड अभी भी व्याप्त है, दुराचारण की घटनाएं कम होने के स्थानपर बढ़ी है। छल-कपट हिंसा अज्ञानता और विद्वेष ने समाज को खोखला कर दिया है। कबीर ने पाखंड, दिखावा, अंधविश्वास एवं रूढ़ियों पर कुठाराघात किया। उँच-नीच के भेद-भाव को समाज का को डबता ते हुए उनलोगों को आड़े हाथों लिया जो उँच-नीच के भेद की दीवार खड़ी करके अपना स्वार्थ-साधने में लगे रहते हैं। कबीर ने सर्व धर्म समभाव का संदेश दिया हिंदूओं और मुसलमानों के उन दोषों को भी पूरी निर्भीकतासे उजागर किया जिनके आधार पर वह एक दूसरे के शत्रुबने हुए हैं और अपने आपको श्रेष्ठसिद्धकरने में लगे रहते हैं। चित्तवृत्तियों के विरेचन तथा समाज हित में अपने अनुभव और श्रुति परम्परा से ग्रहण किए गए ज्ञान का प्रसार ही भक्ति काल के सन्तों का काव्यप्रयोजन रहा है। कबीर की कविता में यह ज्ञान समाज-सुधार के तत्त्वों के साथ सामने आया। वे राजसत्ता और धर्मसत्ता के भय से मुक्त होकर अपने समय के समाज-सत्य को वाणी देते हैं। जिस समाज में धर्म और जाति के नाम पर भेदभाव किया जाता हो, वहाँ काव्य का प्रमुख प्रयोजन, विद्रूपों पर प्रहार ही हो सकता है। कबीर के समय में उत्तरभारत में दो धार्मिक अस्मिताएँ, हिन्दू और मुसलमान थीं। दोनों में अपने-अपने आचार-विचार, रीति-रिवाज एवं सामाजिक तथा धार्मिक मान्यताओं के सन्दर्भ में कट्टरता विशेषरूप में विद्यमान थीं। दोनों परस्पर द्वेष और वैमनस्य रखते थे। समझौते के लिए कोई तैयार न था। दोनों ही अपने को श्रेष्ठमानते व दूसरे को अपने से निम्नस्तर का मानते थे। ऐसे परिवेश में कबीरने हिन्दू और मुस्लिम दोनों समुदायों की आलोचना की। उन्होंने धर्म के आडम्बर और तर्कहीनता को उजागर किया। उन्होंने न केवल सामाजिक स्थिति में निहित विद्रूपता को उजागर किया, बल्कि उसके सुधार के लिए यथा सम्भव प्रयास भी किया। उनकी रचनाओं में धर्म और जातिसम्बन्धी मूल्यों, मानवता-विरोधी रूढ़ियों पर निरन्तर प्रहार किया गया है। मध्यकालीन सन्तों, टीकाकारों, भक्तों से लेकर वर्तमान आलोचकों तकने कबीर के वैचारिक सरोकारों को प्रमुखता से रेखांकित किया। कबीर हिन्दी के उन गिने-चुने कवियों में हैं जिन की रचना अपने सामाजिक सरोकारों की वजह से लोकप्रिय और चर्चित है। कबीर की सामाजिक विचारधारा वंचितों के लिए बेहद आकर्षक और सम्भ्रान्तों के लिए उतनी ही विकर्षक है। बीसवीं सदी के उत्तरार्ध तक हिन्दी आलोचना कबीर को समाज-सुधारक या क्रान्तिकारी परिवर्तन की कामना करने वाले विचारकके रूप में देखती रही है। कबीर ने अपने समाज में जिन समस्याओं का सामना किया है,

उनके पदों ने उन्हीं सब का वर्णन मिलता है और आज वे समस्याएं थोड़ा-बहुतरूप बदलकर हमारे सामने उपस्थित हैं। कबीर कहते हैं कि - “पाहनपूजैहरिमिलैतौमैंपूजँपहार। यातेतौचाकीभलीपीसखाईसंसार॥”

कबीर ने हिंदूधर्म फैली जाति-पाँति और उँच-नीच के भेदभाव की भर्त्सना की है। समाज के सभी वर्गों के लोगों में समानता के भावका प्रचार और जातिगत-वैषम्य का बहिष्कार उन्हीं ने लगातार किया है। कबीर ने ब्राह्मण और शूद्र को एक हीरक्त-माँस से बने हुए बताते हुए कहा है कि -

“साधौ एक रूपसबमाँही । अपनेमनहिंविचारिकेदेखौऔरदूसरोंनांही । एकैत्वचारुधिरपुनिएकैविप्रसूद्रकेमाँही ॥ ”
इसलिए कबीर आज और अधिक प्रभावशाली और प्रासंगिक जान पड़ते हैं । कबीर का धर्म विशुद्ध भाव मूलक और मानव समतावादी है । कबीर ने छह सौ साल पहले जो संघर्ष छेड़ा था उसे ही आज आगे बढ़ाने की जरूरत है । जो खुलकर सच को सच और झूठ को झूठ कहना सिखाए, जो प्रचलित धर्मों के आडंबर पूर्ण परस्पर विरोधीतत्वों को निर्ममता पूर्ण काटकर विशुद्धमानव हितकारी एक भारतीय धर्म की स्थापना की पहलकर सकें । कबीर के इसी मानव हितकारी प्रतिष्ठित धर्म की ओर जब मुक्तिबोध का ध्यानाकर्षण होता है तो वे कहते हैं, “कबीर (औरनानक) मानव समानता के प्रचारक, शील और स्नेह के पुरस्कर्ता तो थे ही, उन्होंने ने मानव मात्र के लिए सामान्य धर्म की प्रतिष्ठा करनी चाही – वह धर्म जो किताबों और ग्रंथों में बंधा रहता है, जो रूढ़ियों और रिवाजों में फंस जाता है, जो मनुष्य-मनुष्य के बीच गर्व और रदंभ, पाखंड और द्वेष की दीवालें खड़ीकर के मानवता को अलग-अलगटु कड़ों में काटकर तितर-बितर कर देता है । वरन्उन्होंने उस धर्म को प्रतिष्ठित किया जो मानव मात्र के अंतःकरण में मानवगुणके रूप में विराजमान है, जो हृदय का गुण और आत्मा का स्वभाव है, जिस के द्वारा मानवता अखंड हो जाती है, जनता एक हो जाती है।”⁴ कबीर ने कहा था –

“कांकरपाथरजोरिके, मस्जिदलईबनाइ । ताचढिमुल्लाबांगदै, क्याबहराहुआखुदाय।।”

“जोतूबामनजाया । आनराहतेक्योंनहींआया ॥ ”

कबीर ने सामाजिक विषमता पर प्रहार करने के बाद सामाजिक शोषण के अस्त्रों को कुंठितकरना आवश्यक समझा । पुरोहितों, पंडितों तथा मुल्लाओं के लिए धार्मिक आधारपर समाज के शोषण का सबसे बड़ा साधन था । पुस्तकीय ज्ञान और धर्म साधना के विविध विधान । वेद, पुराण, शास्त्र आदि का ज्ञान कुछ विशेषव्यक्तियों या वर्ग के पास सीमित था । भारतीय वर्णव्यवस्था में ब्राह्मणों की उच्चता का एक प्रमुख माप दंड उन का वेद-शास्त्र में पारंगत होना है । वेद-शास्त्र के अध्ययन से अधिकांश जनता संसाधनों के अभाव के कारण वंचित थी । कबीर इसलिए शास्त्रीय ज्ञान को महत्व नहीं देते हैं –

“पोथीपढिपढिजगमुआ,पडितभया न कोई । ढाईआखरप्रेमकेपढेसोपडितहोय।।”

कबीर कहते हैं- “मसिकागदछुयोनहींकलमगह्योनहींहाथ।।”

कबीर जैसे प्रतिभाशाली व्यक्ति ने कभी पुस्तक और कलम नहीं छुई, यह कितनी विडंबनात्मक स्थिति है कि इस धरतीपर शताब्दियों से प्रतिभाएं जाति की मोहता जरही हैं। कबीर निम्न जाति के थे शायद इसलिए वे पुस्तकीय शिक्षा कभी प्राप्त नहीं करपाए । जब कबीर कहते हैं – “तूकहताकागदकीलेखि, मैंकहताआखिनकीदेखि।

यहां कागद की लेखि क्या है? ये भी वेद-शास्त्र का ज्ञान है जो सदियों से एक विशेष वर्ग का सर्वाधिकार बना रहा है । इसलिए कबीर शास्त्र ज्ञान को अस्वीकार कर के आखिनदेखी अर्थात् लोकज्ञान को अधिक महत्व देते हैं । कबीरदास बाह्याडंबरों के पीछे भी इसलिए हाथ धोकर पड़े हैं कि उन्हें छह दर्शनों में छियानवे पाखंड दिखाई देते हैं । उनके विचारसे जप, तप, संयम, पूजा, अर्चना और ज्योतिष में ही जग पागल हुआ बैठा है । कबीर धर्म के नाम पर हिंसा का कड़ा विरोध करते हैं । वे हिंदू और मुसलमान दोनों को पाखंडों के प्रति सचेत करते हैं – “यहसबझूठीबंदगी, विरिथापंचनिवज । सांचेमारैझूठीपढि, काजीकरैअकाज।।”

पंडितों द्वारा प्रचारित स्वर्ग-नर्क की परिकल्पना को भी मिथ्या सिद्ध करते हैं । इसतरह हम देखते हैं कि कबीर हर कोण से वर्ण व्यवस्थापर कड़ा प्रहारकर ते नजर आते हैं । ब्राह्मण धर्म की श्रेष्ठता किसी भी तरह से अवशिष्ट न रहे इसलिए वेद-पुराण, तीर्थ, दान, मंदिर आदि की निंदा करते हैं । समाज में व्याप्त छूआ-छूत, ऊंच-नीच की घातक बुराइयों को समूल नष्टकरने का जो अदम्य साहस कबीर में परिलक्षित होता है और वे जिस निर्भीकता से अपने प्राण की परवाह न करके धर्म की भित्ति पर टिकी हुई व्यवस्था के विरुद्ध आवाज उठाते हैं और समाज को जाग्रत करने का प्रयास करते हैं; इसतरह उन्हें दीन-दुनिया से निरपेक्ष भक्त सिद्ध नहीं

किया जा सकता। अरेइन्दोउनराह न पाई। हिन्दूअपनीकरेबडाईगागरिछुवन न देई।

वेश्याकेपाँवनतरलोटेयेदेखोहिन्दुआई। x xxxxxxमुसलमानकेपीरऔलियामुर्गामुर्गीखाई।

कबीरदास अपने समय के समाज के अन्य पक्षों को भी उजागर करते हैं। जिस तार्किक और वैज्ञानिक दृष्टि से आज हम रीति-रिवाजों की सार्थकता एवं औचित्य की परख करते हैं ठीक उसी दृष्टि से कबीर ने भी पारिवारिक संबंधों की औपचारिकताओं का भंडा फोड़करते हैं। वेद और धर्म ग्रंथ इन लोकाचारों को पूरा पूरा समर्थन देते हैं। कबीर इस कृत्रिम और हास्यास्पद लोकाचार के विषय में कहते हैं-

“जीवतपित्रहिमारहिंडंडा, मूवांपित्रलेघालैगंगा। जीवतपित्रकूअन न ख्यांवे, मूवापाछैप्यंडभरावै।

जीवतपित्रकूबोलैअपराध, मूवापीछेदेहिसराध। कहैकबीरमोहिअचरजआवै, कउवाखाइपित्रक्यूपावै।।”

एकबूँदएकमलमूतरएकचामएकगुदर। एकज्योतितेसबैऊपजाकोवामनकोसुदर ॥

कबीरदास ने समाज की आर्थिक व्यवस्था तथा सामंतीशोषण का भी कडा विरोध किया है। धन-संपत्ति को दीवार एक व्यक्ति को दूसरे व्यक्ति से अलग कर देती है। धन अहंकार में भी वृद्धि करती है। तरह-तरह के सामाजिक अपराध के पीछे भी धन की महत्व पूर्ण भूमिका रहती है। इसी तरह मध्यकाल में सुंदरियों के पीछे भी भयानक संघर्ष होते रहते थे। सामंतों को भोगेच्छा की तृप्ति के लिए कामिनी और कंचन दोनों की आवश्यकता होती थी। कबीर को यह रहस्य बहुत गहराई से सूझगया थी इसलिए वे जीवन पर्यंतकामिनी और कंचन से दूरी बनाए रहें। उनकी इच्छा थी कि समाज में रहने वाले लोगों में आपसी प्रेम सदैव बना रहे। पारस्परिक ईर्ष्या व बैर न हो, परस्पर प्रेम हो। कबीर मानव जीवन को क्षणभंगुर मानते हैं -

पानीकेराबुदबुदाअसमानसकीजाति। देखतहीछिपजायगीजसतारापरभात ॥

“कबीरइसीअर्थमेंत्रष्टिथे। वहलकीरपरचलनहीं, बल्किनवीनलकीरकानिर्माणकिया।

उन्होंने जन्मगत श्रेष्ठता को पूर्णतया अस्वीकार करदिया और कहा कि यदि स्रष्टा के मन में वर्ण-व्यवस्था होती तो वह मानव को जन्म देते ही ब्राह्मण के मस्तक पर तीन चिन्हों का तिलक क्यों नहीं लगा देता ? वर्ण-व्यवस्था नैसर्गिक नहीं है। वह मानव कृत है। यदि ब्राह्मण जन्मना ही श्रेष्ठ है अर्थात् यदि निसर्गतः वह ब्राह्मणों से ही उत्पन्न है तो वह अन्यजातियों से भिन्न किसी विशिष्ट मार्ग से क्यों नहीं उत्पन्न हुआ ? यदि तु कर्तुर्किनी से जन्म लेने के कारण ही अपने को विशेष वर्ग का समझता है तो गर्भ में ही उसका खतना क्यों नहीं हो गया ? वस्तुतः जन्म से कोई ने नीचे है ना उच्च है।”5 कबीरदास ने भेदभाव की समस्त सीमाओं को तोड़कर भक्त के रूप में जी आदर्श मानव को सामने रखा है वह मानव व्यक्तित्व के विकास की संपूर्ण संभावनाओं को समाप्त कर के उसे ईश्वरत्व तत्व के स्तरतक पहुंचा देने वाला है। नर का नारायणत्व तो प्राप्तकर लेना ही सच्चा मानव धर्म है। कबीरदास का यदि कोई समाज दर्शन है तो वह मनुष्य के वाह्यजीवन को नैतिक आचरण की मर्यादामें बांधनेवाला, उसके मनका परिष्कार करनेवाला और उसकी आत्मा को विश्वात्मामें लयकर के उसे सच्चे मानव-धर्म की ऊंचाई तक पहुंचने वाला है। कबीर का लक्ष्य व्यक्ति ही है। उन्होंने व्यक्ति को ही आध्यात्मिक चेतना से मंडित करना चाहा था। यह अलग बात है कि जिस समाज में व्यक्ति आचरणशील, सहज नैतिक जीवन व्यतीत करनेवाला और भेदभाव की संकीर्णताओं उसे ऊपर उठकर विश्वात्मा से तादात्म्य करने वाले होंगे वह समाज स्वयं ही एक आदर्श समाज बन जाएगा। इसी अर्थ में कबीर को समाज सुधारक कहा जा सकता है। वास्तविकता तो यह है कि उन्होंने ने मनुष्य मात्र में एक दिव्या ईश्वरीय ज्योति के दर्शन किए थे और इसी आधारपर मानव मात्र की एकता का प्रतिपादन किया था। वह सच्चे अर्थों में मानवतावादी कहे जा सकते हैं। मूलतः आध्यात्मिक-नैतिक चेतना से प्रेरित होने के कारण ही कबीर के मनमें जिस आदर्श मानव की मूर्ति विराजमान थी वह एक सहज, नैतिक, सात्विक ईश्वरभक्ति के अतिरिक्त और कुछ नहीं था उस की दृष्टि में आदर्शमानव को ईश्वर में विश्वास करनेवाला संसारके आकर्षणों से विरक्त, समस्तभेद

—भाव से परे सत्यनिष्ठ तथा मन,वाणी व कर्म से एक होना चाहिए । कबीर केलिए सदाचार का सर्वाधिक महत्व था । उनके सामाजिक दर्शन का औचित्य तत्कालीन समाज में जितना था, वर्तमान में भी उस की उतनी ही आवश्यकता है ।

“कबीर अपने समय के सर्वाधिक जागरूक एवं संवेदन शील प्राणी थे । उनकी पैनी दृष्टि से समाज की कोई गति विधि छिपी नहीं रह सकती थी । धर्म के नाम पर जो विविध प्रकार के वाह्याचार प्रचलित थे, कबीर ने उनकी इतनी तीखी आलोचना की है । जहां उन्होंने ने एक औ रहिंदूधर्म में प्रचलित जप, तप, छापा, तिलक, वेद -पाठतीर्थ —स्थान तथा अन्य कर्मकांडों की निस्सारता का उल्लेख किया है, वहीं दूसरी ओर मुस्लिम धर्मानुयायियों के रोजा, नमाज तथा धर्म के नाम पर की जाने वाली हिंसा की निंदा की है । इस के साथ ही उन्होंने ने नाथ योगियों तथा जैनियों के वाह्याचार का भी कड़ा प्रतिरोध किया है । किंतु उन की यह खण्डनात्मक वृत्ति केवल खंडन केलिए नहीं थीं । वस्तुतः वे विभिन्न धर्मों में प्रचलित ऐसे कर्मकांडों की निंदाकर रहे थे जो मनुष्य को मनुष्य से अलग कर रहे थे या स्वर्ग —नरक का मिथ्या प्रलोभन या भय दिखाकर मनुष्य को सत्यपथ से भटका रहे थे । उनकी मान्यता थी कि धार्मिकरूढ़ियों की जकडबंदी के कारण मनुष्य सार तत्व को ग्रहण नहीं करपाता है । ऐसी स्थिति में वह सदाशयता, उदारता, बंधुत्व —भावना आदि सद्गुणों से वंचित हो जाता है और रूढ़ियों की चहाचहार दीवारी में बंद होकर संकीर्ण मानसिकता में आवद्ध हो जाता है । “6

निषकर्ष रूप में हम कह सकते हैं कि आज हमारे समाज में विश्रंखलता दिखाई दे रही है तथा हम लोग जिस धार्मिक विद्वेष के माहौल में जीवन यापन कर रहे हैं उसमें कबीर की शिक्षाएं अधिक प्रभावी भूमिका का निर्वाह कर सकती हैं । नैतिक मूल्यों का पतन आज जिस तीव्रता से हो रहा है तथा मानवीय मूल्यों का विघटन जो समाज में दिखाई दे रहा है उसके विषाक्तप्रभाव को कम करने केलिए कबीर की अमृतवाणी की आवश्यकता लगातार महसूस की जा रही है । ऐसी स्थिति में कबीर की प्रासंगिकता निरंतर बनी हुई है । वर्तमान संदर्भ में भी कबीर प्रासंगिक हैं, इस में कोई संदेह नहीं । कबीर के सामाजिक सुधार की मान्यताएं आध्यात्मिक विचारों की परिधि में ही समाहित है । उन्होंने ने आध्यात्मिक साम्यता में ही सामाजिक समता की परिकल्पना की है । भक्त होते हुए भी वे अपने सामाजिक दायित्व का पूरापूरा निर्वाह करते हैं । वे ऐसे भक्त कवि हैं जिन के रचना कर्म का एकप्रमुख पक्ष है — सामाजिक विषमता का सम्पूर्ण उन्मूलन ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. हिंदी साहित्य का इतिहास, संपादक डॉ. नगेन्द्र ,संस्करण 2004, पृष्ठ 126
2. कबीर और उन के काव्य का नया मूल्यांकन, प्रो० वासुदेव सिंह -संस्करण - 2001-2002 पृष्ठ -01 ।
3. हिंदी साहित्य का इतिहास, संपादक डॉ. नगेन्द्र ,संस्करण 2004, पृष्ठ 128
4. कबीर ग्रंथावली, सम्पादक - डॉ. रामकिशोर शर्मा, लोकभारती प्रकाशन, दिल्ली
5. कबीर और उन के काव्य का नया मूल्यांकन, प्रो० वासुदेव सिंह- संस्करण -2001-2002 पृष्ठ-100।
6. कबीर और उन के काव्य का नया मूल्यांकन, प्रो० वासुदेव सिंह-संस्करण -2001-2002 पृष्ठ-103 ।

संवत्सर सत्र के द्रव्यात्मक, आधिदैविक एवं आध्यात्मिक स्वरूपविमर्श

Jayanta Mondal

Research Scholar

Department of Sanskrit

Arts Faculty, BHU

Varanasi, U.P.- 221005

Mobile No. 8910112486/ 9732426085

E-mail. Id : jayantamondal807@gmail.com

शोधसारांशिका—

संवत्सर सत्र सोम याग के ही प्रकार विशेष है। इसमें सुत्याह संवत्सर (365 दिन) पर्यन्त व्याप्त होता है। वैदिक ऋषियों ने ब्रह्माण्ड के काल विषयक तत्त्वों को सम्यक् रूप से अवधान किया था। जिस प्रकार प्रकृति में प्रवाहमान संवत्सर में दिन, रात, सप्ताह, पक्ष, मास एवं ऋतु आदि सुव्यवस्थित हैं; उसी प्रकार सत्रात्मक संवत्सर में अनुष्ठेय सभी कर्म सुनियन्त्रित तथा सुव्यवस्थित हैं। ऋषियों ने प्रकृति में नित्य-निरन्तर चलने वाला उसी संवत्सर को ही द्रव्यात्मक सत्र यागों के रूप में चित्रण किया था जिसके अनुष्ठान से यजमान के आधिदैविक के साथ-साथ आध्यात्मिक उन्नति भी सम्भव है। श्रौतसूत्र में संवत्सर सत्र के केवल द्रव्यात्मक स्वरूप का वर्णन मिलता है; परन्तु ब्राह्मण ग्रन्थों में सत्र के द्रव्यात्मक स्वरूप के साथ साथ आधिदैविक एवं आध्यात्मिक स्वरूप भी प्राप्त होता है। प्रस्तुत शोध पत्र में श्रौतसूत्र एवं ब्राह्मण ग्रन्थ के इन तीनों पक्ष को उपस्थान करने का प्रयास किया गया है।

शब्दकुंचिका- संवत्सरसत्र, सुत्याह, संस्था, आधिदैविक, आध्यात्मिक।

वैदिक ऋषियों ने अपने ज्ञान चक्षु के माध्यम से अखण्ड निरन्तर प्रवाहमान इस महाविश्व की संचालन में प्रवृत्त कारणभूत विविध तत्त्वों के आधार पर विश्व-ब्रह्माण्ड की गति विषयक सुनियन्त्रित सुव्यवस्था को सम्यक् रूप से साक्षात् किया था। अनन्त प्रवाहमान काल की विविधों आयामों में से एक अत्यन्त महत्त्वपूर्ण आयाम है संवत्सर। जिसमें एक निर्दिष्ट संख्या में दिन-रात्रि, सप्ताह, पक्ष, मास तथा ऋतु आदि परिक्रमा करके आते हैं। पृथिवी एक निर्दिष्ट बिन्दु से प्रारम्भ करके अपने कक्षपथ बराबर जितने समय में सूर्यमण्डल को एक बार परिक्रमा करके उसी निर्दिष्ट बिन्दु पर उपस्थित होती है, उतने समय को संवत्सर कहते हैं। वैदिक साहित्य में संवत्सर विषयक विविध वर्णन प्राप्त होता है। उनमें से कुछ इस प्रकार हैं— 1. संवत्सरो वै सुमेकः (तैत्तिरीय संहिता 5.3.11.4), 2. संवत्सरो वै समस्तः सहस्रवांस्तोकवान् पुष्टिमान् (ऐतरेय ब्राह्मण 10.9), 3. संवत्सरो वा इदं सर्वम् (जैमिनीय ब्राह्मण 1.27), 4. इमे उ लोका संवत्सरः (शतपथ ब्राह्मण 8.2.1.17), 5. संवत्सरो वै यज्ञः प्रजापतिः (शतपथ ब्राह्मण 11.1.1.1) आदि।

जिस याग में आहुति द्रव्य के रूप में सोम रस का प्रयोग किया जाता है उसे सोम याग कहते हैं। महर्षि गौतम ने इस सोम याग को सप्त संस्थाओं में विभाजित किया है। तद्यथा— अग्निष्टोम, उक्थ्य, षोडशी, अतिरात्र, अत्यग्निष्टोम, वाजपेय एवं आप्तार्याम।¹ सोमयाग में जिस दिन सोमलता को अभिषव करके निकाले हुए सोमरस से आहुति प्रदान किया जाता है उसे सुत्यादिन कहते हैं। सुत्यादिन की संख्या अनुसार पुनः सोम याग को एकाह, अहीन एवं सत्र- इन तीन भागों में विभाजित किया जा सकता है। जिसमें एक ही सुत्याह है उसे एकाह, जिसमें 2 से 11 सुत्याह है उसे अहीन एवं जिसमें 12 से सहस्र वर्षकाल पर्यन्त सुत्याह है वह सत्र नाम से अभिधेय है। संवत्सर सत्र उसे कहते हैं जिसके सुत्याह एक वर्षकाल में सम्पन्न होता है।

यह संवत्सर सत्र के प्रकृति द्वादशाह याग है। श्रौतसूत्रों में मूलतः संवत्सर काल पर्यन्त व्याप्त पाँच सत्रों की उल्लेख प्राप्त होता है। तद्यथा— 1. गवामयन 2. आदित्यानामयन 3. अङ्गिरसामयन 4. दृति वातवतोरयन 5. कुण्डपायिनामयन

गवामयन—

यह एक संवत्सर सत्रात्मक सोम याग है। इसका अनुष्ठान भूमि, समृद्धि, प्रजा, स्वर्ग एवं प्रतिष्ठा आदि की कामीनाओं में किया जाता है।² इसका प्रकृति द्वादशाह याग है। गवामयन समस्त संवत्सर यागों की प्रकृति है। गवामयन सत्र में 12 दीक्षाह, 12 उपसद एवं 361 सुत्याह का अनुष्ठान होता है। इस प्रकार यद्यपि यह याग कुल 385 दिनों में सम्पन्न होता है तथापि प्रारम्भ में दीक्षा और उपसद के 24 दिनों की परिगणना न करके केवल सुत्याह की परिगणना से 361 दिनों में संसाध्य माना जाता है। उन दिनों को पूर्व, मध्यम एवं उत्तर- इन तीन पक्षों में विभाजित किया जाता है। पूर्वपक्ष में कुल 180 मध्यमपक्ष में 1 तथा उत्तरपक्ष में 180 दिन हैं। इस प्रकार $180+1+180=361$ दिन होता है।

पूर्वपक्ष—पूर्व पक्ष के प्रथम दिन में अतिरात्र प्रायणीय इष्टि तथा द्वितीय दिन में उक्थ्यसंस्थाक चतुर्विंशस्तोम युक्त आरम्भणीय इष्टि अनुष्ठित होते हैं। तत्पश्चात् प्रथम मास से लेकर पञ्चम मास तक प्रत्येक मासके प्रथम 24 दिनों में चार अभिष्टवषडह एवं अन्तिम 6 दिनों में एक पृष्ठवषडह का सम्पादन किया जाता है। इस प्रकार कुल 150 दिनों के कृत्यसम्पन्न होता है। तत्पश्चात् षष्ठ मास के प्रथम 18 दिनों में 3 अभिष्टवषडह, परवर्ती 6 दिनों में एक पृष्ठवषडह, अनन्तर 1 दिन अग्निष्टोमसंस्थाक अभिजित् एवं अन्तिम 3 दिनों में तीन अग्निष्टोम या उक्थ्य संस्थाक स्वरसाम का अनुष्ठान होता है। इस प्रकार षष्ठ मास में कुल 28 दिन समापन होता है।³ ध्यातव्य है कि पूर्वपक्ष के प्रारम्भिक दो दिनों (प्रारणीय और आरम्भणीय) की गणना प्रथम मास के साथ न करके षष्ठ मास के साथ किया जाता है। पूर्वपक्ष में इस प्रकार कुल दिनों की संख्या $150+28+2=180$ है।

मध्यमपक्ष—पूर्वपक्ष के 6 मास (180 दिन) पर्यन्त कर्मों को समापन करके उत्तरपक्षके कर्म को आरम्भ करने के पहले मध्य में एक दिन का कर्म सम्पन्न होता है। इसकी गणना न तो पूर्व पक्ष के साथ और न तो उत्तर पक्ष के साथ अपितु स्वतन्त्र रूप में किया जाता है। मध्यमपक्ष के इस दिन को विषुवान् कहलाता है। इस दिन में अग्निष्टोम संस्थाक एकविंशस्तोम एवं दिवाकीर्त्यसाम का अनुष्ठान होता है। इस दिन सूर्योदय के पश्चात् ही प्रातरनुवाक् अनुष्ठित करने का विधान है।⁴

उत्तरपक्ष—उत्तरपक्ष का अनुष्ठान पूर्वपक्ष के विलोमक्रम से किया जाता है। सप्तम मास अर्थात् उत्तरपक्षके प्रथम मास में प्रथम 3 दिन अग्निष्टोम या उक्थ्य संस्थाक स्वरसाम, चतुर्थ दिन अग्निष्टोम संस्थाक विश्वजित्, परवर्ती 6 दिन एक पृष्ठवषडह तथा अन्तिम 18 दिन में तीन अभिष्टवषडह का अनुष्ठान होता है। इस प्रकार प्रथम मास के 28 दिन सम्पन्न होता है। अनन्तर अष्टम मास से लेकर द्वादश मास अर्थात् उत्तरपक्ष के द्वितीय मास से षष्ठ मासतक प्रत्येक मासके प्रथम 6 दिन में एक पृष्ठवषडह तथा उत्तरवर्ती 24 दिनों में चार अभिष्टवषडह का अनुष्ठान सम्पन्न किया जाता है। इस प्रकार 150 दिन व्यतित होता है। तत्पश्चात् सत्र के अन्तिम से एक दिन पूर्व में अग्निष्टोमसंस्थाक महाव्रत तथा अन्तिम दिन में अतिरात्रसंस्थाक उदयनीय का अनुष्ठान करके गवामयन सत्र का समापन किया जाता है।⁵ ध्यातव्य है कि सत्र के इन अन्तिम दो दिनों (महाव्रत और उदयनीय) की गणना सत्र के सप्तम मास अर्थात् उत्तरपक्ष के प्रथम मास के साथ करना चाहिए। उत्तरपक्ष में इस प्रकार कुल दिनों की संख्या $28+2+150=180$ है।

आदित्यानामयन—

आदित्यानामयन नामक संवत्सर सत्र का अनुष्ठान इहलोक में प्रतिष्ठा, भूमि, प्रजापति एवं स्वर्ग की कामनाओं में करते हैं। इस का प्रकृति गवामयनसत्र है। अतः सत्र के अनुष्ठान विधि गवामयनसत्र के समान अनुष्ठेय है। परन्तु अनुष्ठान में कुछ विशेष

लक्षणीय है। इसमें पूर्वपक्ष के षष्ठ मास में अभिजित् के स्थान पर बृहस्पतिसव का अनुष्ठान एवं उत्तरपक्ष के प्रथम अर्थात् सत्र के सप्तम मास में विश्वजित् के स्थान पर इन्द्रस्तुत् उक्थ्य याग का अनुष्ठान किया जाता है। तथा सप्तम मास में अनुष्ठित 3 अभिल्लवषडह में से प्रथम का अनुष्ठान करके अन्तिम 2 अभिल्लवों के स्थान पर त्रिवृद्युद्ध द्वादशाह के 10 दिन एवं उद्भिद् और बलभिद् का अनुष्ठान किया जाता है।⁶

अङ्गिरसामयन—

इस संवत्सर सत्र का अनुष्ठान स्वर्ग की कामना में करते हैं। यह आदित्यानामयन सत्र के समान अनुष्ठेय है। इसमें त्रिवृत्स्तोम युक्त अभिपिलवषडह होते हैं। इसमें विषुवान् के पूर्ववर्ती मासों में पृष्ठ तथा विषुवान् के परवर्ती मासों में पञ्चदशी और पृष्ठ का अनुष्ठान किया जाता है।⁷

दृतिवाततोरयन—

इस दृतिवाततोरयन सत्र का अनुष्ठान समस्त कामनाओं की पूर्ति हेतु करते हैं। इसमें प्रायणीय एवं उदयनीय दोनों इष्टि ही अतिरात्रसंस्थाक है। इसमें पूर्वपक्ष के प्रथम 6 मासों के एक-एक मास क्रमशः त्रिवृत्, पञ्चदश, सप्तदश, एकविंश, त्रिणव एवं त्रयत्रिंश स्तोम से सम्पन्नकिया जाता है। उत्तरपक्ष के 6 मासों का अनुष्ठान पूर्वपक्षके विलोमक्रम से किया जाता है। दोनों पक्ष के मध्य मध्यम पक्ष में महाव्रत अथवा विषुवान् का अनुष्ठान होता है।⁸

कुण्डपायिनामयन—

समस्त ऋद्धिओं की कामना में कुण्डपायिनामयन नामक इस संवत्सर सत्र का अनुष्ठान करते हैं। इसमें दीक्षा काल एक मास एवं उपसद् काल 12 दिन पर्यन्त होते हैं। इसके 12 मासों में से क्रमशः प्रथम मास में अग्निहोत्र याग, द्वितीय मास में दर्शपूर्णमास याग, तृतीय मास में वैश्वदेव पर्व, चतुर्थ मास में वरुण प्रघास पर्व, पञ्चम मास में साकमेध पर्व, षष्ठ मास में शुनासीरीय पर्व, सप्तम मास में त्रिवृत्स्तोम, अष्टम मास में पञ्चादशस्तोम, नवम मास में सप्तदशस्तोम, दशम मास में एकविंशस्तोम, एकादश मास में त्रिणवस्तोम एवं द्वादशतम मास में प्रथम 18 दिन त्रयस्त्रिंशस्तोम, परवर्ती 10 दिन द्वादशाह के प्रथम दशाह, तथा अन्तिम 2 दिन महाव्रत एवं अतिरात्र का अनुष्ठान करके सत्र का समापन किया जाता है। इसमें प्रयुज्य ऋत्विजों की संख्या 6 है एवं प्रत्येक ऋत्विक् एक साथ 3-3 ऋत्विजों के कार्य सम्पादन करते हैं।⁹

ब्राह्मण ग्रन्थों में संवत्सर सत्र के द्रव्यात्मक के साथ-साथ आधिदैविक एवं आध्यात्मिक परक वर्णन भी प्राप्त होता है। संवत्सर सत्र के अनुष्ठातागण सभी ऋत्विक् ही हैं। इनमें पृथक् कोई यजमान नहीं होते हैं। ऋत्विजों में से कोई एक यजमान बनता है, जो 'गृहपति' अभिधेय है। गवामयन सत्र में ऋत्विज्गण की दीक्षा के विषय में एक विशेष पर्याय तथा क्रम लक्षणीय है। अध्वर्यु सर्वप्रथम गृहपति को दीक्षित करते हैं। गृहपति यह (पृथिवी) लोक का प्रतीक है, जिसके उपर सब कुछ अधिष्ठित है। यही कारण है कि गृहपति की दीक्षा सर्वप्रथम किया जाता है। गृहपति के पश्चात् अध्वर्यु ब्रह्मा को दीक्षित करते हैं। आधिदैविक में ब्रह्मा ही चन्द्रमा है, चन्द्रमा ही सोम है और सोम ही औषधाधिपति है। गृहपति के अनन्तर ब्रह्मा को दीक्षित करने का रहस्य है कि औषधियाँ सदा सर्वदा इस लोक में संयुक्त रहे। यदि औषधियाँ इस पृथिवी लोक के साथ संयुक्त न रहे तर्हि पृथिवी पर जीवन असम्भव है। कारण औषधियाँ ही प्राण धारक तत्त्व हैं। अध्वर्यु ब्रह्मा के पश्चात् उद्गाथा को दीक्षित करते हैं। आधिदैविक में उद्गाथा ही पर्यन्त्य है और पर्जन्य से ही वृष्टि उत्पन्न होती है। ब्रह्मा के अनन्तर उद्गाथा को दीक्षित करने का तात्पर्य है कि औषधियाँ पर्जन्य अर्थात् वृष्टि से संयुक्त हो सके। क्योंकि औषधियाँ वृष्टि के बिना जीवित नहीं रह सकती। अध्वर्यु उद्गाथा के पश्चात् होता को दीक्षित करते हैं। आधिदैविक में होता अग्निस्वरूप एवं आध्यात्मिक में होता वाक् स्वरूप है। उद्गाथा के अनन्तर होता को दीक्षित करने का

तात्पर्य है कि अन्न (ओषधियाँ) अग्नि तथा वाक् के साथ संयुक्त हो सके। क्योंकि अग्नि से ही अन्न पुष्ट होते हैं। उपर्युक्त क्रम से अध्वर्यु कर्तृक गृहपति, ब्रह्मा, उद्गाथा, एवं होता को दीक्षित करने के पश्चात् प्रतिप्रस्थाता नामक ऋत्विक् अध्वर्यु को दीक्षा प्रदान करते हैं। आध्यात्मिक में अध्वर्यु मन स्वरूप है। होता के अनन्तर अध्वर्यु को दीक्षित करने का रहस्य है कि वाक् मन के साथ संयुक्त हो सके। प्रतिप्रस्थाता अध्वर्यु को दीक्षित करके ब्राह्मणाच्छंसी, प्रस्तोता एवं मैत्रावरुण को दीक्षा प्रदान करते हैं। अनन्तर नेष्टा नामक ऋत्विक् प्रतिप्रस्थाता को दीक्षित करते हैं। यहाँ पर्यन्त नौ ऋत्विजों की दीक्षा समाप्त होती है। प्राण नौ है। इन नौ ऋत्विजों की दीक्षा के रहस्य यह है कि उनमें नौ प्राणों प्रतिष्ठा (धारण) करवाया जा सके। तत्पश्चात् नेष्टा, पोता, प्रतिहर्ता एवं अच्छावाक् को दीक्षित करते हैं। अनन्तर उन्नेता नामक ऋत्विक् नेष्टा, आग्नीध्र, सुब्रह्मण्य और ग्रावस्तुत को दीक्षा प्रदान करते हैं। उसके पश्चात् उन्नेता को दूसरे कोई दीक्षित करते हैं। आध्यात्मिक में उन्नेता प्राणस्वरूप है। उन्नेता को सर्वान्त में दीक्षित करने का तात्पर्य यह है कि दीक्षा के दोनों ओर प्राण प्रतिस्थापन हो सके।¹⁰

संवत्सर सत्र में दीक्षा, प्रायणीय इष्टि, (सोम) क्रय, आतिथ्य इष्टि, प्रवर्ग्य, उपसद्, उपवसथ, प्रायणीय अतिरात्र, चतुर्विंशह, अभिप्लवषडह, पृष्यषडह, अभिजित, स्वरसाम, विषुवत्, विश्वजित, गो-आयुषी, दशरात्र, दशरात्रिक पृष्यषडह, दशमह, महाव्रत एवं उदानीय अतिरात्र आदि जो भी कर्मों को सम्पन्न किया जाता है उन कर्मों को ही संवत्सर का जन्म कहा गया है। इन कर्मों के निर्माण किस देवता से हुआ है, उसके भी वर्णन शतपथ ब्राह्मण में प्राप्त होता है। देवों ने दीक्षा का निर्माण श्रद्धा से, प्रायणीय इष्टि का निर्माण अदिति से, क्रय का निर्माण सोम से, आतिथ्य इष्टि का निर्माण विष्णु से, प्रवर्ग्य का निर्माण आदित्य से, उपसद् का निर्माण स्वधा से, उपवसथ का निर्माण अग्नीषोम से, प्रायणीय अतिरात्र का निर्माण इह लोक से, चतुर्विंशह का निर्माण संवत्सर से, अभिप्लवषडह का निर्माण ब्रह्म से, पृष्यषडह का निर्माण क्षत्र से, अभिजित का निर्माण अग्नि से, स्वरसाम का निर्माण जलों से, विषुवत् का निर्माण आदित्य से, विश्वजित का निर्माण इन्द्र से, गो-आयुषी का निर्माण मित्रावरुण से, दशरात्र का निर्माण विश्वदेवों से, दशरात्रिक पृष्यषडह का निर्माण दिशाओं से, छन्दोमों का निर्माण इह लोक से, दशमह का निर्माण संवत्सर से, महाव्रत का निर्माण प्रजापति से एवं उदानीय अतिरात्र का निर्माण स्वर्ग लोक से किया है। जिन-जिन देवताओं से जिन-जिन कर्मों का निर्माण हुआ है वह कर्माभिमानी देवता उन-उन कर्मों में निवास करते हैं। उन कर्मों का सम्पादन वस्तुतः कर्म में अधिष्ठित देवता के उद्देश्य से यज्ञ करना ही है।¹¹

शतपथ ब्राह्मण में संवत्सर सत्र के आध्यात्मिक स्वरूप का प्रतिपादन करते हुए सत्र को 'पुरुष' के साथ तादात्म्य स्थापन किया गया है। सत्र में जिन कर्मों का सम्पादन होता है वह सब पुरुष के अङ्गों हैं। प्रायणीय अतिरात्र पुरुष का दो पैर हैं। पैर के जो शुक्ल अंश है वह अतिरात्र के दिन है और जो कृष्ण अंश है वह रात्रि स्वरूप है। ओषधियाँ ओर वनस्पतियाँ उन पैर के नख स्वरूप हैं। चतुर्विंशह उस पुरुष के दो ऊरु हैं। अभिप्लवषडह उसके पृष्ठ है। अभिजित पुरुष के दक्षिण बाहु है। तीन स्वरसाम दक्षिण के तीन प्राण हैं। विषुवत् पुरुष की मूर्धा है। अपर तीन स्वरसाम उत्तर के तीन प्राण हैं। विश्वजित पुरुष के वायें भुजा है। गो एवं आयुषी निम्न के दो प्राण हैं। दशरात्र पुरुष के अङ्ग है। महाव्रत उस पुरुष के मुख है। उदानीय अतिरात्र दो हस्त हैं। हस्त में जो शुक्ल अंश वह अतिरात्र के दिन है, जो कृष्ण अंश वह अतिरात्र के रात्रि है और जो नक्षत्र है वह हस्थस्थित नख है। इस प्रकार पुरुष के शरीर में यह संवत्सर प्रतिष्ठित है। यह संवत्सर के आध्यात्मिक स्वरूप है।¹²

वस्तुतः यह संवत्सर प्रकृतियज्ञ ही है। प्रकृति में जिसका सम्पादन नित्य-निरन्तर रूप से चल रहा है। इसी संवत्सर यज्ञ में ही समस्त सृष्टि समाहित है। संवत्सर के दिन-रात, सप्ताह, पक्ष, मास, ऋतु आदि समस्त अवयव यज्ञस्वरूप हैं। वैदिक ऋषियों ने इसी प्रकृति यज्ञ के अनुकरण पर द्रव्यात्मक यज्ञ का स्वरूप निर्धारण किया था। मूलतः उस द्रव्यात्मक यज्ञ के सम्पादन से ही प्रकृति यज्ञ की प्रति सम्भव थी। इसी संवत्सर यज्ञ से ही समस्त सृष्टि प्रवाहमान है। इसका संकेत ऋग्वेद के सुप्रसिद्ध पुरुष सूक्त के

एक मन्त्र से मिलता है। जिसमें इस संवत्सर रूप यज्ञ में वसन्त को घृत, ग्रीष्म को इध्म एवं शरद् को हविः स्वरूप बताया गया है—

‘यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत । वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥’¹³

पादटिप्पण्यः

1. गौतमधर्मसूत्र. 1.8.21
2. आपस्तम्ब श्रौतसूत्र 21.15.1
3. आपस्तम्ब श्रौतसूत्र 21.15.8-15
4. आपस्तम्ब श्रौतसूत्र 21.15.16-18
5. आपस्तम्ब श्रौतसूत्र 21.15.19-24
6. आपस्तम्ब श्रौतसूत्र 23.9.1-9
7. आपस्तम्ब श्रौतसूत्र 23.9.10-16
8. आपस्तम्ब श्रौतसूत्र 23.10.1-5
9. आपस्तम्ब श्रौतसूत्र 23.10.6-12
10. शतपथब्राह्मण 12.1.1.1-11
11. शतपथब्राह्मण 12.1.2.1-3
12. शतपथब्राह्मण 12.1.4.1-3
13. ऋग्वेद 10.90.6

सन्दर्भ-ग्रन्थसूची—

- गर्वे, रिचर्ड, सम्पादक. आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्. नई दिल्ली: मुन्शीराम मनोहरलाल पब्लिशर्स प्रा.लि., 1983 (द्वितीय संस्करण).
 त्रिवेदी, रामगोविन्द, सम्पादक. ऋग्वेदसंहिता. वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन, 2007 (पुनर्मुद्रण संस्करण).
 ऐतरेयब्राह्मणम्. दिल्ली: नाग प्रकाशक, 1991.
 पाण्डेय, उमेशचन्द्र, हिन्दी व्याख्याकार. गौतमधर्मसूत्राणि. वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, 1966 (प्रथम संस्करण).
 वीरा, रघु, सम्पादक. जैमिनीय-ब्राह्मणम्. लवपुर: सरस्वती-विहार, 1994 (विक्रमाब्द).
 आपटे, हरिनारायण, सम्पादक. तैत्तिरीयब्राह्मणम्. आनन्दाश्रममुद्रणालय, 1898.
 आपटे, विनायक गणेश, सम्पादक. तैत्तिरीयसंहिता. पुणे: आनन्दाश्रम संस्कृत सीरीज, 1940 (द्वितीय संस्करण).
 शतपथ-ब्राह्मणम्. दिल्ली: नाग प्रकाशक, 1990.
 उपाध्याय, गङ्गाप्रसाद, हिन्दी अनुवादक. शतपथब्राह्मण. दिल्ली: गोविन्दराम हासानन्द, 1988.

योग, मर्म एवं एक्यूप्रेसर चिकित्सा पद्धति का तुलनात्मक अध्ययन वर्तमान परिप्रेक्ष्य में !

अंजना कुमारी सिंह

स्नातक अध्यापन सहायक व रिसर्च स्कॉलर,
सरला बिरला विश्वविद्यालय, महिलोंग रांची-835103, झारखण्ड

रिसर्च गाइड : डा. नीलिमा पाठक

डीन, फैकल्टी ऑफ योगिक साइंसेस एंड नेचुरोपैथी,
सरला बिरला विश्वविद्यालय,

महिलोंग रांची-835103, झारखण्ड

Mobile No. -9155527741

E-mail ID : anjana.infoworld@gmail.com

संक्षेपिका

योग का आरंभ काल सृष्टि के आरम्भ से माना जाता है, जिसकी उत्त्पति या उद्भव हिरण्यगर्भ को माना जाता है। हिरण्यगर्भ का शाब्दिक अर्थ है-प्रदीप्त गर्भ, सोने का अंडा अथवा उत्त्पति स्थान। हिरण्यगर्भ शब्द का प्रथम उल्लेख ऋग्वेद में मिलता है। श्रीमद्भगवद्गीता में भगवान श्रीकृष्ण ने कहा है कि मैंने योग का ज्ञान सर्वप्रथम विवस्वान अर्थात् सूर्य देव को दिया था और सूर्य देव ने इसे मनु को और मनु ने अपने पुत्र इक्ष्वाकु को और इक्ष्वाकु ने इसे राजर्षियों एवं प्रजाओं को योग विद्या का उपदेश दिया था। वेदों में ऋग्वेद का उपवेद आयुर्वेद है, जिनके रचनाकार ऋषि धन्वन्तरी हैं, जिसका मुख्य विषय चिकित्सा शास्त्र से सम्बंधित है। मर्म चिकित्सा का उल्लेख वेदों में, विशेष रूप से ऋग्वेद में मिलता है। मर्म चिकित्सा एक प्राचीन भारतीय चिकित्सा पद्धति है जिसमें शरीर के विशेष बिंदुओं (मर्म) को ध्यान में रखकर उपचार किया जाता है। मर्म बिंदु वे स्थान हैं जहाँ जीवन शक्ति (प्राण) अधिक संकेंद्रित होती है और ये बिंदु शरीर की कार्यक्षमता को नियंत्रित करते हैं। एक्यूप्रेसर चिकित्सा का उद्भव स्थल भी भारतीय चिकित्सा पद्धति के श्रेणी में आता है, जिसका आधार नाडी शास्त्र तथा मालिश चिकित्सा पद्धति है।

मुख्य शब्द: योग, मर्म, एक्यूप्रेसर, चिकित्सा ।

प्रस्तावना :

योग भारतीय संस्कृति एवं सभ्यता का प्राण है। योग का वर्णन वेद, उपनिषद्, पुराण, दर्शन, रामायण, महाभारत, बौध, जैन आदि सभी ग्रंथों में मिलता है। श्वेताश्वतर उपनिषद् में योग के विषय में कहा गया है-

न तस्य रोगो न जरा न मृत्यु। प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरं।। (2/12)

अर्थात् जो साधक योग की अग्नि में स्वयं को तपा लेता है, उसे न कोई रोग होता है, न ही बुढ़ापा आता है और न ही उसकी मृत्यु जल्दी आती है अर्थात् वह मृत्युन्जयी बन जाता है। वेदों में ऋग्वेद में योग का वर्णन मिलता है तथा ऋग्वेद के उपवेद आयुर्वेद

जिसके रचनाकर ऋषि धन्वन्तरी है, जो चिकित्सा शास्त्र से सम्बंधित है। अथर्ववेद में ऋषि अंगीरा कहते हैं-

अष्टचक्र नवद्वारा देवानां पूर्योध्या । तस्यां हिरण्ययः कोशः स्वर्गो ज्योतिषावृतः ॥ अथर्ववेद 10/2/31-32

अर्थात् हमारा शरीर अष्ट चक्र और नौ द्वार की अयोध्या नगरी है। "आठ चक्र और नौ द्वारों से युक्त देवादि (प्राणियों) की पुरी है इसमें वर्णित "आठ चक्र" शरीर के आठ प्रमुख अंगों (सिर, दो हाथ, दो पैर, धड़, पेट, और पीठ) को दर्शाते हैं और "नौ द्वार" शरीर के नौ मुख्य द्वार (दो आँखें, दो कान, दो नासिका छिद्र, एक मुख, एक गुदा और एक मूत्र मार्ग) को इंगित करते हैं। "हिरण्यय कोश" का तात्पर्य आत्मा या जीवन ऊर्जा से है जो शरीर के भीतर विद्यमान है और यह चेतना का प्रतीक है।

मर्म चिकित्सा

'मृ' धातु में 'मनिन्' प्रत्यय लगाने से 'मर्म' शब्द बनता है, जिसका अर्थ है - जीव स्थान, संधि स्थान। आचार्य सुश्रुत के अनुसार सुश्रुत संहिता में वर्णित शरीर के वे बिंदु जहाँ पर माँस, शिरा, स्नायु, अस्थि एवं संधि का संगम होता है, वे मर्म स्थान कहलाते हैं। 'आचार्य डल्हण' के अनुसार, 'मारयन्तीति मर्माणि' अर्थात् शरीर के जिन स्थानों पर आघात या चोट लगने से मृत्यु या मृत्यु सामान पीडा होती है, वे मर्म बिंदु कहलाते हैं।

मर्म विज्ञान आयुर्वेद में अत्यंत महत्वपूर्ण स्थान रखता है। वशिष्ठ संहिता में कुल १८ प्रकार के मर्मों का वर्णन मिलता है। मर्म शरीर में विशिष्ट संरचनात्मक स्थान हैं जिनके माध्यम से मानव शरीर की महत्वपूर्ण जीवन/जैव ऊर्जा प्रवाहित होती है।

हाल के शोध से संकेत मिलता है कि यदि किसी मर्म बिंदु में सूजन है या दर्द हो रहा है, तो उसके आस-पास के मर्म बिंदु को उत्तेजित करने से इस दर्द को कम करने में मदद मिल सकती है।

एकूप्रेशर-

एकूप्रेशर दो शब्दों से मिलकर बना है- एक्यू(तीक्ष्ण वस्तु) + प्रेशर(दबाव देना), अर्थात् किसी नुकिली अथवा किसी तीक्ष्ण वस्तु से शरीर में उपस्थित एक्यू बिन्दुओं पर pressure देना, जिस से वहाँ की असंतुलित उर्जा में संतुलन स्थापित होता है और रोगी को धीरे धीरे आराम मिलने लगता है।

प्रमुख योग, मर्म एवं एकूप्रेशर बिन्दु चिकित्सा की दृष्टि से

योगिक क्रियाएं	मर्म	एकूप्रेशर	लाभ
शीर्षासन	अधिपति (सर का छोटी का स्थल)	GV 20 (सर का छोटी का स्थल)	मानसिक असंतुलन, निद्रा, मस्तिष्क संबन्धी किसी भी बीमारी में उपयोगी
स्कंध संचालन	अंशमर्म	Li 16	फ्रोजेन शोल्डर, सर्वा इकल कब्ज आदि में लाभकारी
मणिबंध/मुष्टिका घूर्णन	मणिबंधमर्म	P 7	सर्वा इकल, यादास्त, प्रजनन संबन्धी विकारों में लाभदायक

उद्गीतप्राणायाम	कंठमर्म	St 9, 10	गले संबन्धी विकारों में थाइरोइड की समस्या में लाभदायक
अभ्यास – ३ से ५ बार शुरुवात में	मर्म दबाव – ८ सेकेंड, १५-१८ टाइम्स	एक्यूप्रेशर दाब – पशु एंड पुल, रुबिंग, क्ल्याक वाइज-एन्टी क्ल्याक वाइज, पावर	योग की तुलना में मर्म दाब तथा एक्यूप्रेशर दाब इमरजेंसी स्थिति में विशेष लाभप्रद है ।

निष्कर्ष

योग, मर्म एवं एक्यूप्रेशर चिकित्सा का महत्व व प्रयोग आधुनिक समाज में बढ़ा है, इसके लाभ विभिन्न बिमारियों में, शारीरिक तथा मानसिक बिमारियों में भी लाभदायक है। योग, मर्म तथा एक्यूप्रेशर चिकित्सा का विशेष ज्ञान तथा प्रयोग हमें अचानक से आई गंभीर अवस्था में भी आराम तथा संतुलन प्रदान करता है। आवश्यकता है की भारतीय चिकित्सा पद्धतियों के विकास एवं इसकी प्रमाणिकता हेतु अनुसन्धान व प्रयोग व्यापक स्तर पे की जाए।

संदर्भ:

Agarwal,P,2019,October , Acuyoga, ASPEUS Prayagraj

Joshi,S,2015,November,Marma Chikitsa Vigyan,MritunjayMission, ISBN:81-89221-75-2

सुश्रुत संहिता शरीर स्थान 9/1, 7/2-4)

सुश्रुत संहिता शरीर स्थान 4/30-)

<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S097594762100108X>

<https://yoga.ayush.gov.in/YAP/Home.php>

<https://www.yogasantips.in/2020/11/chitt-vritti-chitt-bhumiyan.html>

<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3193654/>

<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0975947618300950>

https://www.researchgate.net/publication/353612688_Exploring_the_Science_of_Marma_-_An_Ancient_Healing_Technique_Definition_and_Properties_of_Marma

https://www.researchgate.net/publication/353837752_Applications_of_Nanotechnology_in_Ayurveda_A_review

<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3087360/>

<https://www.nia.nic.in/ongoingresearch.html>

<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5041382/>

<https://mrityunjaymission.org/>

*****

Impact of Technology on Sanskrit

Dr. Nagalakshmi. S

CHRIST (Deemed to be University)

Assistant Professor

Bangalore-560029, Karnataka

Mobile No. 9980465362

Email: nagalakshmi.s@christuniversity.in

In the early days though Sanskrit was not a colloquial and communicative language and even today, still it is given a lot of importance and learned by the people, because of its aesthetic essence. Sanskrit is a very rich language which contains a lot of knowledge about Vedas, Upanishads, Epics, Maths, and science, etc., Sulabhasutras which know the construction of angles were used in the construction of sacrificial altars”.¹

The people were very intelligent in every field of art and architecture. It was used to build temples. For example, the Brihadeshwara temple at Tanjore, where the shadow of the temple will not fall at all at time. For the Knowledge, which is hidden in our shastras, we need not look for anywhere. The Western people think that Indians have achieved knowledge of a particular subject much earlier than any other country but it is not recorded. Then how does technology play a vital role in the Sanskrit language?

Indian scholars were well-versed in knowledge like Science, Maths, etc., like Varahamihira a scientist, who said eclipses are like a game of shadow and light, Aryabhata who invented zero, Patanjali contributed to yoga sutras and Panini grammar which we follow even today in this technological world.

Abstract:

Technology plays a vital role in today's world. There is no educational life without technology. So Sanskrit is not an exception. People sitting at home are learning languages through online. Now online has become an effective medium of learning. Hence Sanskrit is learnt through Mooc, Swayam courses. Even beginners, who do not know this language learn online. This is a great gift of technology. People can learn grammar, get information about Vedas Upanishads, Epics, Maths, and science, etc. If they don't understand the given knowledge in Sanskrit they translate through AI and can get the knowledge.

If the learners are ready to pay, the teachers teach online by using Zoom, Google Classroom, etc by using the whiteboard, so that the class goes on like a face-to-face class and the student can clarify his /her doubts then and there itself. By completing the assignments given by the teacher online definitely, they can gain knowledge. By using the technology many manuscripts can be digitized so that it will be easy for the reader to understand and learn the content. Hence many universities, and companies have taken up the responsibility of digitizing old Sanskrit books and translating them to regional languages or to English, which is necessary in today's life. With which learners or knowledge seekers will not miss their information.

Keywords: Knowledge, Documents, Resources, Organizations, Digitization, Information

The focus of the paper: -

My paper focuses on teaching and learning the Sanskrit language through available technology. Learners will feel that the Sanskrit language is very difficult to learn as it is not

in everyday usage like any other language. But the technology is helping the knowledge seekers to learn this language easily sitting anywhere. A question arises why should I learn Sanskrit? To tell you it is our language which is already in your blood, has been forgotten for a long by not using it and calling it a dead language. But this is not correct. Many Sanskrit words are used in our daily life in the language that we speak. People are becoming very much passionate about learning Sanskrit. Many Sanskrit promotion organizations have taken the initiative to promote Sanskrit among the people. I learned from a scholar in his speeches that a place called Zhiri in Uttar Pradesh, Sanskrit is their mother tongue and regional language. How is it possible, they have adopted this ancient language as their language? It is not a change in one or two days but this might have started a long time ago. Hence the changes may not have brought in a very short period, it should be with lots of effort and acceptance of changes.

Introduction: -

The present technicians think that Sanskrit is the best language for coding in machines like computers, as the meaning will not change in a machine when it is used. Hence Sanskrit is also a Computer language as quoted by NASA. Though Sanskrit people depend on manuscripts but still use computers to generate many documents in Sanskrit. The information that was created and written on the palm leaves and stones is slowly transferred onto paper, later with the help of computers it is digitalized. Many original Sanskrit books are also digitalized and available for reference online. Many organizations are in the work of digitalizing the texts and creating e-resources.²

Objects: -

Though Sanskrit is rich in knowledge and is the base for much knowledge it remains as it is without any influence of other languages. People try to understand and learn more new things which they do not know in this language.

Hence such a treasure of knowledge in every field is available in Sanskrit. It is said that Sanskrit fonts are very much useful in creating codes for computers the object of this paper is to find out

1. How Sanskrit can be a language of computers.
2. Can Sanskrit be learned through the machine?
3. How an Artificial Intelligence can help in learning Sanskrit.

Sanskrit is used in computers:

For a computer to use any language should be perfect in grammatical rules, words, and sentences.

The sentences framed should be easy to break and give the right meaning, analyze and understand easily and the result arrived with this should also be perfect. When this process takes place it should not create any deviation in understanding. Sanskrit is very pure and perfect, well-balanced, and very much accurate.

There is no influence of other languages and very scientifically elegant because of its lexicon, phonology, grammar, and syntax it is understood easily by learned people but people who do not know the essence and importance of this language may find it very difficult. If a person learns deeper into this language, he can understand the books and gain knowledge and it will not be confusing to him. With all these qualities Sanskrit fulfils the needs of the demand to use as a computer language.

In Sanskrit, every verb has its origin called 'Dhathu'. No words do not give a clear and perfect meaning. It should be noted that since ages no new word has been added to this language. The words give perfect data, information, and the right message. If prefixes and suffixes are added to the dhathus it gives a perfect meaning not only that an endless sentence can be framed with that each word has information like gender, number, case, and tense. Hence each word is understood easily by a person who knows Sanskrit very well. In Sanskrit, the words have many meanings and for a word, many synonyms can be derived which is completely documented in 'Amara kosha'. Hence the word used here can identify an object and can give a variety of meanings for a given word and a variety of words means the same, for example; water- वारी, तोयं, आपं, उदकं, तीर्थं, जलं, etc.,.

ARTICULATION: -

The Sanskrit language contains 13 vowels and 5 consonants, and pronunciations take place from different parts of the mouth. The table given below shows the origination of swaras or vowels during the pronunciation.

संस्कृतसूत्र	उच्चारितवर्ण		
1.	कण्ठ	अकुहविसर्जनीयानंकण्ठः ।	अ,क,ख,ग,घ,ङ,,: (विसर्ग)
2.	तालु	इचुयशानांतालुः ।	इ,च,छ,ज,झ, ज , य,श
3.	मूर्धा	ऋटुरषाणामूर्धा ।	ऋ, ट,ठ,ड,ढ,ण,र,ष
4.	दंत	लृतुलसानांदंताः ।	लृ,त,थ,द,ध,न,ल,स
5.	ओष्ठ	उपूध्मानीयानांओष्ठौ ।	उ,प,फ,ब,भ,म
6.	नासिका	मड.णनानांनासिकाच ।	ड., ज ,ण,न,म
7.	कण्ठतालु	एद्वैतोकण्ठतालुः ।	ए,ऐ
8.	कण्ठओष्ठ	ओद्वैतोकण्ठोष्ठम् ।	ओ,औ
9.	ओष्ठदंत	वकारस्यदंतोष्ठम् ।	व
10.	नासिका	नसिका अनुस्वारस्य ।	[ँ](अनुस्वार)

Jihvamuliya and Upadhmaniya are terms given to a sort of half-visarga. The varnamala is divided into 3 parts like, swaras', vyanjanas, and yogavaahas'. A vowel is that which can be pronounced without the help of any other letter. Which is again divided into two short vowels and long vowels. A short vowel is that one takes less time to pronounce. (one matra) and long vowel letter that requires more time (two matras) ए & औ do not have short vowel and लृ do not have long vowel. The time required to pronounce these letters is 3 matras. There are no separate forms for pluta swaras; The required time to pronounce a consonant is half matra hence it is said;

एकमात्रो भवेद्दृहस्वः द्विमात्रो दीर्घ ऊचते । त्रैमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयः व्यञ्जनं त्वर्धमात्रकम् ॥

Syntax: -

Sanskrit grammar is methodical and very much precise in its application. The verbs can be linked in First, Second, and Third person. There are three numerical forms, Singular, Dular, and plural, and three tenses, active, passive, and impersonal voice. There are eight cases nominative, vocative, accusative, instrumental, dative, ablative, genitive, and locative, and three genders masculine, feminine, and neuter. As a result, when a letter is rightly used in a word or a word in a sentence it gives proper meaning and is understood by the reader without any confusion. We get references for Sanskrit grammar in the early Rgveda, But Panini's Ashtadyayi is the available source for us.

Morphology: -

In Panini's Ashtadyayi the method followed for creating the words is outlined step by step like a mathematical equation and programing to generate words in the simplest form. Panini has developed six fundamental semantic ideas called Karakas that show a variety of elements of action as seen through the eyes of its user. The linkage of the subject is taken into consideration to add a large number of cases. Thus by removing the anguity. A computer should check the sentence to understand the meaning It contains a lot of confusion in many languages but in Sanskrit, almost all the words are based on the relationship of two words. Synonyms, antonyms, correlation, association, etc., and the words are dealt with in detail so there is no confusion.

Scope of Sanskrit in the World of Technology: -

In the modern world, technology has grown unlimitedly. Though Sanskrit is an old language its usage is more. People believe it is a dead language but still, we are gaining knowledge and trying to solve many problems through a huge treasure of knowledge in every corner of the books it is hidden. It has a history of richness in maths and science used by early Indians. The rules, formulas, and logical reasoning were highly relevant to solve the problems. Hence it is suitable for machine language. Sanskrit is used to develop Artificial Intelligence. Machines exploit the past innovatively to deliver solutions for the future for example many apps like Alexa, Cortana, and Siri are used.

Computers can interpret human inputs changing them to machine language like c, c++, etc.

Natural Language Processor: -

Sanskrit is the best language for machines as it has a very organized structure and has only minimal ambiguity from the point of view of sentences and words.

Understanding the words, sentences, and syntax of computers is

1. similar to that of a Panini.
2. In Sanskrit, there are eight Vibhakti's or cases. The reader with the help of this gets a clear idea of the words and definite and explicit means of a sentence. Hence Sanskrit sentences can be defined easily. Classes and objects which makes it simpler for a computer to recognize the meaning.
3. All the vibhakti in Sanskrit languages provides an efficient technique for formatting sentences into a logical constructive form. The modes of Sanskrit grammar applied in artificial intelligence will help to compare and break down the sentences for better understanding for solving the problems in Natural Language Processors.

The scholars found Sanskrit as a suitable language.

Sanskrit is Techno Friendly:

Sanskrit grammar is very vast a complete course is not even enough to learn the language completely; a person will take 2 to 4 years to achieve expertise when compared to English where a person needs at least 8 to 10 years to expertise in the language. If modern electronic gadgets are developed in such a way that the person can communicate with others with the help of computers, iPads, iPods, tablets, etc., the language can be widely studied in the traditional form of Sanskrit.³

They discuss verbal recognition, its meaning at different levels, and the derivation of words and their usage in sentences as paragraphs. Through artificial intelligence this can be achieved as many apps are developed to recognize Sanskrit words, dictionaries to understand the meaning of the word, splitting of Sandhis and joining the words, which are very helpful in preparing spreadsheets, and PowerPoint presentations to create designs by using Sanskrit fonts and chat with others.

How Artificial Intelligence can be adopted in teaching and learning Sanskrit?

If AI is systematically adopted to teach every student who is interested in learning can learn the language according to their needs. Already many apps are developed for translation of the information, even an ignorant person in Sanskrit can translate the information that he wants to study from Sanskrit. The translations are very much useful for the reader as the information he requires is available in the required language. The reader may lose the original essence of understanding in the original language but they can understand without losing its meaning. For example, through artificial intelligence teaching of grammar can be made more interesting and memorable⁴

1. Though the Krudantas are a very small part of the grammar but need to be taught with a lot of interest hence through white whiteboard we can generate a structured lesson with examples and exercises throughout the given session.
2. Student can be attentive and fosters a deeper comment with the lessons.
3. AI helps in engaging the student's performances, so it can generate relevant questions on the concerned topics and make the student understand better and complete the assignments make the student understand better and student can also be evaluated immediately.

Multiple tasks can be given to the students so that they can learn, understand, and practice with which a student's learning outcome can be enhanced. With the developed tools in AI student's attention and interest in learning can be protected. The instructor can monitor the student with his creativity, presentation, and focus.

1. The tools make teaching and learning of Sanskrit easy. It increases the engagement level of learning with which better learning can happen.

Advantages of Artificial Intelligence: -

- It gives better readability and scalable.
- Advantageously, it can identify the source of language.
- It can handle low-resource languages.
- It gives access to huge data sets of all languages.
- It can link images, maps, news, profiles, etc.,
- It can overlook typos and similar errors.
- It can produce auto summarization, sentiment analysis, etc
- Speech translation is also possible.

Conclusion:

There are, a lot of changes in teaching and learning methods in the world of education. Even though the government emphasizes activity-based learning, the introduction of NEP gives importance to teaching and learning Sanskrit more. Not only that people are also showing interest in learning Sanskrit. So instead of earlier methods of teaching some new techniques and new methodology in teaching may make the learner more understanding and easy learning. With the above advantages of AI, Sanskrit can be promoted and developed as it links, maps, identifies, analyses, and is accessible.

Bibliography:

1. Brown, John Seely. 2000. "Growing Up Digital,"
2. Benner, Jeffrey. 2001. "A Grid of Supercomputers."
3. Feldman, Stuart. 2001. Presentation on "Technology Futures" at the Workshop on the Impact of Information Technology on the Future of the Research University
4. Dr. Dheeraj Mehrotra, 2019, "Basics of Artificial Intelligence and Machine Learning"
5. David M. Patel, A.G. Smith 2019 "Artificial Intelligence and Generative AI for Beginners "

Citations: -

1. 2023 JETIR October 2023, Volume 10, Issue 10 -"A Comparative Study of Indian Languages and Sanskrit: Uncovering Linguistic Connections and Differences"
2. <https://timesofindia.indiatimes.com/india/sanskrit-as-a-language-of-science-its-role-in-history-and-modern-times/articleshow/99083335.cms?from=mdr>
3. https://www.academia.edu/11438424/Sanskrit_and_Technology_-_Overview-Sanskrit_and_Technology_-_Overview
4. <https://theguardian.com/sanskrit-artificial-intelligence-and-the-law/> -Sanskrit, Artificial Intelligence and the Law

*****

CONCEPT OF NIDRA IN AYURVEDA

Dr. Pooja Rajendran

Assistant Professor, Dept. of Shalyatantra
Prasanna College of Ayurveda and Hospital
Laila, Belthangady, Dakshina Kannada, Karnataka- 574214
Mobile No. . 9400556430
E-mail : pooja.rajendran@gmail.com

Dr. Lekshmy M L

Assistant Professor, Dept. of Samhita Siddhanta
Prasanna College of Ayurveda and Hospital
Laila, Belthangady, Dakshina Kannada, Karnataka- 574214
Mobile No. : 9496370181
E-mail : lechuml86@gmail.com

ABSTRACT :

Sleep is a significant component of physical and mental health, as well as overall wellbeing. If a person gets good quality and quantity of sleep in his/her daily life, it provides many benefits to the body. Ayurveda describes the concept of sleep by the term Nidra and its importance as one among the main three pillars of life – Trayopastambha. Nidra is a very important regimen of day to day life and if not taken adequately can cause severe diseases. Lack of sleep certainly affects the functions of the central nervous system and due to sleep deprivation many sleep disorders such as anxiety, depression, stress etc. and poor memory, difficulty in focusing, excessive daytime sleepiness, lethargy, tiredness, morning headaches etc. can occur. In this article, an attempt is done to do a critical review study of Nidra and its importance.

KEYWORDS : Nidra, Trayopastambha, Sleep, Nidranasha, Insomnia

INTRODUCTION

Sleep is defined as unconsciousness from which a person can be aroused by sensory or other stimuli.¹ Duration and requirement of sleep varies from person to person with age. At times, the rapidity of contemporary life hardly gives time to halt and relax, which makes getting a consistent full night's sleep seem like a dream. Sleep is very important for various aspects of functions of brain. This includes cognition, memory, concentration, performance and productivity. No matter what age you are, sleep plays a role in helping your body reset, repair, and regenerate.² Ayurveda emphasizes the concept of Nidra and includes it as one among the Trayopastambha - the three pillars of health, along with Ahara and Brahmacharya.

MATERIALS AND METHODS

Literature searches were carried out in Ancient Samhitas and its available Commentaries, Published articles and Databases.

RESULTS AND ANALYSIS

As per the various literature review conducted, it was understood that the concept of Nidra is being discussed from the time of Vedas, Puranas and Upanishads. In Ayurveda, the concept is discussed in the context of Trayopastambha as well as Adharaneeya vega.

CONCEPT OF NIDRA :

यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः [१] ।

विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥ ३५ ॥ (Cha. Su. 21/ 35)³

Nidra is a condition or state of both mind and body where the sense organs are distracted of the sense objects from their respective senses. This phenomenon is mainly due to Klama (Fatigue) of the mind and body.

SYNONYMS :

शयनम्, स्वापः स्वप्नः संवेशः।सुप्तिः स्वापनम् । (Shabdakalpadruma)

Nidra, Shayanam, Swapaha, Swapnaha, Samveshaha, Suptihi, Swaapanam⁴

CLASSIFICATION

Table 1: Different opinions of various Acharya's –

ACHARYA CHARAKA	ACHARYA SUSHRUTA	ACHARYA VAGBHATA
1. Tamobhava	1. Tamasi Nidra	1. Kalasvabhawajanya Nidra
2. Shleshma-samudbhava	2. Swabhaviki Nidra	2. Aamayjanya Nidra
3. Manah-sharir-shrama-sambhava	a. Tamobhuyishtha Nidra	3. Chitta-khedajanya Nidra
4. Aagantuki	b. Rajobhuyishtha Nidra	4. Deha- khedajanya Nidra
5. Vyadhyanuvartini	c. Satvabhuyishta Nidra	5. Kaphajanya Nidra
6. Ratri svabhava-prabhava	3. Vaikariki Nidra	6. Aganthuja Nidra
		7. Tamobhava Nidra

According to Charaka – 6 types⁵

* तमोभवाश्लेष्मसमुद्भवाचमनःशरीरश्रमसम्भवाच ।

आगन्तुकीव्याध्यनुवर्तिनीचरात्रिस्वभावप्रभवाचनिद्रा ॥ ५८ ॥

1. Tamobhava - Is due to excess of Tamo guna (तमो भवा इति तमो गुणोद्रेकभवा ।)
2. Shleshma samudbhava – Due to excess kaphadosha
3. Mana Shareera Shrama sambhava – Due to physical & mental fatigue
(मनः शरीरश्रमसम्भवा तु निद्रामनः शरीरयोः श्रमेण)
4. Aganthuki – Occuring due to external causes like Alcohol consumption (आगन्तुकीरिष्टभूता ।)
5. Vyadhyanuvartini – Due to diseases (व्याध्यनुवर्तिनी सन्निपातज्वरादि कार्या ।)
6. Ratri swabhava Prabhava – Occuring at night which is normal
(रात्रिस्वभावात्प्रभवतीति रात्रिस्वभावप्रभवा ।)

Among these, the Ratri swabhava prabhavaja Nidra is also called Bhuta Dhatri, because it supports the creatures. Tamobhava is known as Root of sin. The other 4 types are observed in diseases.

B. According to Sushruta – 3 Types⁶

- त्रिविधैव- तामसी, स्वाभाविकी, वैकारिकी चेति भेदेन; (Su. Sha. 4/33 – Dalhana)

3 Types of Nidra are –

Tamasi :

- तत्र यदा सञ्ज्ञावहानि स्रोतांसि तमोभूयिष्ठः श्लेष्मा प्रतिपद्यते तदा तामसी नाम निद्रा सम्भवत्यनवबोधिनी, सा प्रलयकाले; (Su. Sha. 4/33)

When Kapha dominated by Tamas reaches the Sanjnavaha srotas, the sleep induced is called Tamasi Nidra (caused by Tamas) from which one never reawakens. It takes place at the time of Pralayakala (dissolution) we can compare this to the coma stage.

Swabhaviki :

Natural sleep is of 3 sub types

- स्वाभाविकीमाह- तम इत्यादि ।
- स्वाभाविकी तु त्रिधा - तमभूयिष्ठा, रजोभूयिष्ठा, सत्वभूयिष्ठा ॥

Swabhaviki is of 3 types –

1. Tamobhooyishta
2. Rajobhooyishta
3. Satvabhooyishta

Tamobhuyishta :

- तमोभूयिष्ठानामहःसुनिशासु च भवति ।

The normal sleep, comes in day and also in the night, in those predominant in Tamas.

Rajobhuyishta :

- रजोभूयिष्ठानामनिमित्तं,
- अनिमित्तमनियतकालं, चलत्वाद्रजसः कदाचिद्दिवा कदाचिद्रात्रावित्यर्थः ।

Those predominant in Rajoguna have Nidra at random (Due to instability (chalatwa) of Rajoguna, sleeps anytime, sometime in the day, sometime in the night, without any regulation.

Satvabhuyishta :

- सत्त्वभूयिष्ठानामर्धरात्रे;
- सत्त्वभूयिष्ठानामर्धरात्रइतितस्मिन्कालेकिञ्चिदल्पीभूतंसत्त्वमुत्कटंचतमोभवति, तस्मादर्धरात्रेसात्त्विकाः स्वपन्ति ।

When a person sleeps only because of his Satwaguna, sleeps at midnight.

Vaikariki :

- क्षीणश्लेष्मणामनिलबहुलानां मनःशरीराभितापवतां च नैव, सा वैकारिकी भवति ॥ ३३ ॥

Those having Kapha ksheena and Vata vriddhi, mental strain & physical stress do not sleep, if at all they sleep, it is abnormal sleep. Because mind is extremely weak to pick signals of sensation from the sense organs, hence the mind retires and sleep is induced. This is seen in sick persons.

C. According to Ashtanga Sangraha : 7 Types⁷

कालस्वभावामयचित्तदेहखेदैःकफागन्तुतमोभवा च ।

निद्राविभर्तिप्रथमाशरीरं पाप्माऽन्तगाव्याधिनिमित्तमन्याः ॥ ४९ ॥

The 1st type is Normal sleep, 7th is out of sin , Rest 5 are due to disease.

MECHANISM OF SLEEP

When the mind is tired, and when sense organs & motor organs are exhausted, they cannot perceive their objects. Hence there is no conjugation between Atma, Manas & Indriyas. Because of this, sleep is induced.⁸

श्लेष्मावृतेषु स्रोतस्सु श्रमादुपरतेषु च । इन्द्रियेषु स्वकर्मभ्यो निद्रा विशति देहिनम् ॥ २९ ॥

When Kapha dosha encircles srotas, when sense organs are overworked and cannot perform their duty of perception – sleep is induced.⁹ According to Acharya Sushruta, Heart is the seat of Chetana (Atma – consciousness), sleep gets access when it is subdued by Tamoguna. Tamas is the cause of sleep and Satwa is that of awaking.¹⁰

FUNCTIONS & BENEFITS OF SLEEP

निद्रायत्तंसुखंदुःखंपुष्टिःकार्श्यबलाबलम् । वृषताक्लीबताज्ञानमज्ञानंजीवितं न च ॥ ३६ ॥ (Cha.Su. 21/36)

Dependant on sleep are – Happiness & Misery; Corpulence & Leanness; Strength & Weakness; Potency & Impotency; Intellect or Non intellect; Life & Death¹¹

- अकालेऽतिप्रसङ्गाच्चनचनिद्रानिषेविता । सुखायुषीपराकुर्यात्कालरात्रिरिवापरा ॥ ३७ ॥ (Cha. Su. 21/37)

Sleep observed untimely, excessively and negatively takes away happiness & life like Kalaratri.¹²

* पुष्टिवर्णबलोत्साहमग्निदीप्तिमतन्द्रिताम् । करोतिधातुसाम्यंचनिद्राकालेनिषेविता ॥ ८८ ॥ (Su.Chi. 24/88)

Sleeping in time promotes development, complexion, strength, enthusiasm, increases digestive power, non drowsiness and equilibrium of Dhatus (health).¹³ Gaining & losing body weight is directly depend on food & sleep.

IMPORTANCE AS TRAYOPASTAMBHA :

त्रय उपस्तम्भा इति - आहारः, स्वप्नो, ब्रह्मचर्यमिति; (Cha. Su. 11/35)¹⁴

The concept of Trayopastambha is explained under the Nirdesha Chatushka of Charaka Samhita Sutrasthana in Tisraishaniyam Adhyayam. Inorder to achieve the Trividha eshanas of life, 7 trikas are explained, first being Trayopastambha - Ahara, Nidra & Brahmacharya are the three strong pillars supporting life. If all these are observed properly with Yukti, the body gets good support of all these pillars and then they act as a pillar for nourishment and growth of the body.

NIDRA - AN ADHARANEYA VEGA

जृम्भाऽङ्गमर्दस्तन्द्राचशिरोरोगोऽक्षिगौरवम् । निद्राविधारणात्तत्रस्वप्नःसंवाहनानिच ॥ २३ ॥ (Cha. Su. 7/23)

Nidra is considered as one among the Adhaaraniya vega - Non Suppressible Urge. Yawning, Bodyache, Drowsiness, Diseases of Head, Heaviness in Eyes, are the effects of Nidravegadhara.¹⁵

SLEEP DISORDERS

निद्रानाशोऽनिलात्पित्तान्मनस्तापात्क्षयादपि । सम्भवत्यभिघाताच्चप्रत्यनीकैःप्रशाम्यति ॥ ४२ ॥ (Su. Sha. 4/42)

Nidranasha is the lack of adequate sleep. Sleep is lost due to imbalance in Vata & Pitta dosha, mental stress, wasting, and Trauma & is restored by opposite of these.¹⁶

DIVASWAPNA :

Divaswapna, i.e, day time sleeping is contraindicated except in Greeshma Ritu and it leads to Kapha dosha vridhhi as it induce snigdha guna.¹⁷

स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा । (Cha. Su. 21/50)

दिवास्वप्नश्चतृद्वलहिक्काजीर्णातिसारिणाम् ॥ ४८ ॥ (Su. Sha.4/48)

Excess day sleep induce polydypsia, pain, hiccup & diarrhoea.¹⁸

NIDRA IN THE VEDAS, PURANAS AND UPANISHADS

The description of Nidra is available from the period of Veda. According to Rigveda, Nidra is mentioned as Swapna and it is clear from the verse that the Gods were not having any sleep pattern, because they lacked the presence of Tamoguna. In Yajurveda it is mentioned that sleeping is unhealthy and awakening is healthier one. Skandapurana states that Nidra taken at proper time and in proper quantity increases the digestion power of the human being. Garuda Purana says that a person who is not having any Runa (Financial problems) and Vyadhi (Disease), a person who takes meals slowly, and not doing sexual contact with wife always get proper Nidra (Good sleep). It is mentioned in Padmapurana that Swastha purusha (Healthy person) sleeps at proper time and wakes up at proper time. Almost all Upanishads, including the Mandukya, Manduka, Katha, Brahma, Taittiriyo-panishada, Yogasara, Kenopanishada, Paingala etc. have described the state of Nidra in relation to the four states of being : Waking (Jagrita), Dreaming (Swapna), Deep sleep (Supta) and the supernatural, transcendent fourth state (Turiya), to emphasize its importance and its functions better.¹⁹

DISCUSSION

Sleep is so important that even mild sleep restriction over a few days may degrade cognitive and physical performance, overall productivity, and the health of a person. Sleep causes two major types of physiological effects : first, effects on the nervous system, and second, effects on other functional systems of the body. Sleep has been postulated to serve many functions, including the following: (1) neural maturation; (2) facilitation of learning or memory; (3) targeted erasure of synapses to “forget” unimportant information that might clutter the synaptic network; (4) cognition; (5) clearance of metabolic waste products generated by neural activity in the awake brain; and (6) conservation of metabolic energy.²⁰

As per Ayurveda, Happiness & Misery; Corpulence & Leanness; Strength & Weakness; Potency & Impotency; Intellect or Non intellect; Life & Death – all these are dependent on Sleep. Sleep observed untimely, excessively and negatively takes away happiness & life like Kalaratri. Sleeping in time promotes development, complexion, strength, enthusiasm, increases digestive power, non drowsiness and equilibrium of Dhatus (health). By considering these attributes of Nidra, it is given emphasis in Ayurveda and included as one among the Trayopastambha.

CONCLUSION

Despite the obvious importance of sleep, our understanding of why sleep is an essential part of life is still limited. Lack of sleep certainly affects the functions of the central nervous system. Prolonged wakefulness is often associated with progressive malfunction of the thought processes and sometimes even causes abnormal behavioral activities. Therefore, we can assume that sleep in multiple ways restores both normal levels of brain activity and normal “balance” among the different functions of the central nervous system. In Ayurveda, it is mentioned that due to avarana of Kapha in Srotas and due to Shrama, Indriya retires from their Karma and Nidra occurs. Nidra, if observed properly supports the body and the person will be well endowed with strength, complexion, development till the completion of life span. The specific physiological functions of sleep, however, remain a mystery and are the subject of future research.

REFERENCES

1. Guyton A.C., Hall J.E. Text book of Medical physiology. 12/e. States of Brain Activity- Sleep, Brain Waves, Epilepsy, Psychoses-59. Elsevier Saunders. reprint 2012. p. 721.
2. Pooja Sabharwal et al: A Scientific Ayurvedic Exploration Of Concept Of Sleep (Nidra), IAMJ: Volume 6, Issue 6, June, 2018, p. 1295

3. Agnivesa:, Revised by Charaka and Dridabala with Ayurveda Deepika commentary of Chakrapanidatta edited by Vaidya Yadavji Trikamji Acharya, Charaka Samhita, Chaukamba Orientalis, Varanasi, Edition 2018, Sutrasthana 21/ 35
4. Raja Radha Kanta Deva, Shabdakalpadruma, Chowkhamba Sanskrit Series Office, Dwithiya Khanda, p.881
5. Agnivesa:, Revised by Charaka and Dridabala with Ayurveda Deepika commentary of Chakrapanidatta edited by Vaidya Yadavji Trikamji Acharya, Charaka Samhita, Chaukamba Orientalis, Varanasi, Edition 2018, Sutrasthana 21/58-59
6. Acharya Sushruta; Sushruta Samhita, Nibandha Sangraha Commentary of Dalhanacharya, Chaukamba Orientalia Publication, Varansi, Edition 2018. Sharirasthana 4/33
7. Vriddha Vagbhata; Ashtanga Sangraha edited by K R Shrikantha Murthy published by Chaukamba Orientalia, Sutrasthana 9/60
8. Agnivesa:, Revised by Charaka and Dridabala with Ayurveda Deepika commentary of Chakrapanidatta edited by Vaidya Yadavji Trikamji Acharya, Charaka Samhita, Chaukamba Orientalis, Varanasi, Edition 2018, Sutrasthana 21/ 35
9. Vriddha Vagbhata; Ashtanga Sangraha edited by K R Shrikantha Murthy published by Chaukamba Orientalia, Sutrasthana 9/60
10. Acharya Sushruta; Sushruta Samhita, Nibandha Sangraha Commentary of Dalhanacharya, Chaukamba Orientalia Publication, Varansi, Edition 2018. Sharirasthana 4/34-35
11. Agnivesa:, Revised by Charaka and Dridabala with Ayurveda Deepika commentary of Chakrapanidatta edited by Vaidya Yadavji Trikamji Acharya, Charaka Samhita, Chaukamba Orientalis, Varanasi, Edition 2018, Sutrasthana 21/36)
12. Agnivesa:, Revised by Charaka and Dridabala with Ayurveda Deepika commentary of Chakrapanidatta edited by Vaidya Yadavji Trikamji Acharya, Charaka Samhita, Chaukamba Orientalis, Varanasi, Edition 2018, Sutrasthana 21/37)
13. Acharya Sushruta; Sushruta Samhita, Nibandha Sangraha Commentary of Dalhanacharya, Chaukamba Orientalia Publication, Varansi, Edition 2018. Chikitsasthana 24/88
14. Agnivesa:, Revised by Charaka and Dridabala with Ayurveda Deepika commentary of Chakrapanidatta edited by Vaidya Yadavji Trikamji Acharya, Charaka Samhita, Chaukamba Orientalis, Varanasi, Edition 2018, Sutrasthana 11/35
15. Agnivesa:, Revised by Charaka and Dridabala with Ayurveda Deepika commentary of Chakrapanidatta edited by Vaidya Yadavji Trikamji Acharya, Charaka Samhita, Chaukamba Orientalis, Varanasi, Edition 2018, Sutrasthana 7/23
16. Acharya Sushruta; Sushruta Samhita, Nibandha Sangraha Commentary of Dalhanacharya, Chaukamba Orientalia Publication, Varansi, Edition 2018. Sharirasthana 4/42
17. Agnivesa:, Revised by Charaka and Dridabala with Ayurveda Deepika commentary of Chakrapanidatta edited by Vaidya Yadavji Trikamji Acharya, Charaka Samhita, Chaukamba Orientalis, Varanasi, Edition 2018, Sutrasthana 21/50
18. Acharya Sushruta; Sushruta Samhita, Nibandha Sangraha Commentary of Dalhanacharya, Chaukamba Orientalia Publication, Varansi, Edition 2018. Sharirasthana 4/48
19. Philosophical and Practical Aspect of Nidra (Sleep), Hetal Amin, Rohit Sharma, World Journal of Pharmacological Research and Technology, ISSN:2347-4882, WJPRT, 2016, Vol.4(3)
20. Guyton A.C., Hall J.E. Text book of Medical physiology. 12/e. States of Brain Activity- Sleep, Brain Waves, Epilepsy, Psychoses-59. Elsevier Saunders. reprint 2012. p. 721.

Exploring Yogic Meditation in the Shvetashvatara Upanishad

Dev Prakash Gujela

Ph. D. Scholar, PG Department of Sanskrit
Magadh University, Bodh-Gaya
Bihar, India- 824234
ORCID ID: 0009-0005-4778-8944
Mobile No. : 8863097224
Email ID: dpgujela@gmail.com

Neha Gujela

Student (B.A.), Dept. of Sanskrit,
ANS College Jehanabad, Magadh University,
Bodh-Gaya, Bihar, India- 824234
ORCID ID : 0009-0007-4352-2545
Mobile No. : 9102666269
Email Id. : nehagujela15@gmail.com

ABSTRACT:

This paper delves into the profound insights on Yogic Meditation as elucidated in the Shvetashvatara Upanishad, an ancient Hindu scripture. Through a detailed analysis of select verses, the paper explores the foundational principles, practical techniques, benefits, and challenges of Yogic Meditation presented in the Upanishad. Drawing upon traditional commentaries and modern interpretations, the paper elucidates the transformative potential of meditation in facilitating spiritual evolution, self-realization, and union with the divine. Furthermore, it discusses the relevance of Yogic Meditation in the contemporary context, offering insights into its application in alleviating stress, promoting well-being, and fostering inner peace.

KEYWORDS:

Yogic Meditation, Shvetashvatara Upanishad, Spiritual Awakening, Self-realization, Inner Peace

I. INTRODUCTION

The Shvetashvatara Upanishad stands as a revered scripture within the vast body of Hindu philosophical literature, offering profound insights into the nature of existence, the self, and the ultimate reality. Among its myriad teachings, the Upanishad expounds upon the practice of Yogic Meditation as a transformative tool for spiritual evolution and self-realization. Yogic Meditation, rooted in the ancient tradition of yoga, transcends mere relaxation techniques to encompass a holistic approach to inner exploration and communion with the divine.

In this paper, we embark on a journey to explore the teachings of the Shvetashvatara Upanishad regarding Yogic Meditation. We delve into the depths of this ancient scripture, unraveling its timeless wisdom on the theory, practice, benefits, and challenges of meditation. Through a careful examination of select verses and scholarly interpretations, we seek to elucidate the profound significance of Yogic Meditation in the quest for spiritual enlightenment and inner transformation. The practice of Yogic Meditation, as expounded in the Shvetashvatara Upanishad, holds relevance not only in the ancient Vedic tradition but also in the modern world. In an era marked by stress, anxiety, and spiritual longing, the timeless wisdom of the Upanishad offers invaluable guidance on navigating the complexities of the human psyche, transcending the limitations of the ego, and realizing the eternal truth of the self.

In essence, this paper aims to shed light on the profound insights and practical guidance provided by the Shvetashvatara Upanishad regarding Yogic Meditation. By integrating these teachings into our lives, we can embark on a transformative journey of inner exploration, ultimately attaining union with the divine and realizing the sublime state of self-realization and spiritual fulfillment.

II. YOGIC MEDITATION IN THE SHVETASHVATARA UPANISHAD

The Shvetashvatara Upanishad, nestled within the corpus of ancient Vedic literature, expounds upon the profound practice of Yogic Meditation as a means to attain spiritual enlightenment, self-realization, and union with the divine. Rooted in the tradition of yoga, Yogic Meditation in the Upanishad encompasses a holistic approach to inner exploration, transcending the limitations of the material world to realize the eternal truth of the self.

2.1 Foundational Principles:

Central to the teachings of the Shvetashvatara Upanishad on Yogic Meditation are the foundational principles of yoga, including concentration (dharana), meditation (dhyana), and absorption (samadhi). The Upanishad emphasizes the importance of cultivating single-pointed focus and mental stillness to turn inward towards the divine presence. Through disciplined practice, practitioners learn to withdraw the senses from external distractions and anchor their awareness in the eternal essence that pervades all existence.

2.2 Practical Techniques:

The Shvetashvatara Upanishad delineates various practical techniques for Yogic Meditation, including breath control (pranayama), visualization (dhyana), and repetition of sacred mantras (japa). Chapter 2, Verse 13, describes meditation as the process of "controlling the senses, the mind, and the intellect, one should fix the life force in the heart and practice concentration." This verse underscores the importance of integrating breath control with mental concentration to attain a state of deep meditation. Moreover, the Upanishad prescribes the practice of visualizing the divine form (saguna meditation) or contemplating the formless essence of the supreme reality (nirguna meditation) as pathways to spiritual realization. By immersing themselves in the divine presence, practitioners can experience moments of profound transcendence and inner illumination.

2.3 Attainment of Self-Realization:

Yogic Meditation in the Shvetashvatara Upanishad serves as a powerful means to attain self-realization and liberation (moksha) from the cycle of birth and death. Chapter 6, Verse 18, describes the realized sage as one who has "entered the cave of the heart, where resides the Lord, the size of a thumb, the support of all, the supreme self, realized as the self in oneself." This verse elucidates the culmination of meditation in the realization of the eternal self (atman) as identical with the supreme reality (brahman). Through the practice of Yogic Meditation, practitioners gradually transcend the limitations of the ego, dissolve the veils of ignorance, and realize their essential unity with the divine. The Upanishad extols the virtues of meditation as the supreme means to attain liberation and experience the eternal bliss that lies beyond the realm of duality.

In essence, the Shvetashvatara Upanishad offers profound insights into the practice of Yogic Meditation as a transformative tool for spiritual evolution, self-realization, and union with the divine. By integrating these teachings into their lives, practitioners can embark on a journey of inner exploration, ultimately attaining the sublime state of spiritual fulfillment and liberation.

II. THE BENEFITS OF YOGIC MEDITATION

Yogic Meditation, as expounded in the Shvetashvatara Upanishad, offers a multitude of benefits that extend beyond the realm of physical well-being to encompass mental clarity, emotional balance, and spiritual awakening. Rooted in the ancient tradition of yoga, Yogic Meditation serves as a

transformative practice for harmonizing the body, mind, and spirit, leading to profound inner peace and self-realization.

3.1 Physical Health:

Yogic Meditation has been scientifically proven to have numerous physiological benefits that contribute to overall physical health and well-being. Through the practice of meditation, individuals experience a reduction in stress hormones such as cortisol and adrenaline, leading to lower blood pressure, improved immune function, and enhanced cardiovascular health. Moreover, meditation promotes relaxation of the nervous system, alleviating symptoms of chronic pain, insomnia, and other stress-related disorders.

3.2 Mental Clarity:

One of the primary benefits of Yogic Meditation is the cultivation of mental clarity, focus, and concentration. By training the mind to remain anchored in the present moment, practitioners develop greater cognitive resilience, enhanced problem-solving abilities, and heightened creativity. Meditation also helps to quiet the incessant chatter of the mind, leading to increased clarity of thought, improved decision-making, and enhanced emotional intelligence.

3.3 Emotional Balance:

Yogic Meditation serves as a potent tool for cultivating emotional balance, resilience, and equanimity in the face of life's challenges. Through the practice of meditation, individuals learn to observe their thoughts and emotions without judgment, allowing them to respond to situations with greater clarity and compassion. Moreover, meditation helps to regulate the limbic system, leading to reduced levels of anxiety, depression, and other mood disorders.

3.4 Spiritual Awakening:

At its core, Yogic Meditation is a profound spiritual practice that facilitates inner transformation, self-realization, and union with the divine. In the Shvetashvatara Upanishad, meditation is portrayed as a means to transcend the limitations of the ego and realize the eternal truth of the self. Through sustained practice, individuals deepen their connection to the divine, experiencing moments of profound bliss, insight, and transcendence.

3.5 Overall Well-being:

Yogic Meditation offers holistic benefits that encompass physical, mental, emotional, and spiritual well-being. By harmonizing the body, mind, and spirit, meditation fosters a sense of inner peace, contentment, and fulfillment. Moreover, the practice of meditation enhances self-awareness, self-compassion, and interpersonal relationships, leading to greater harmony and balance in all aspects of life.

In conclusion, Yogic Meditation as elucidated in the Shvetashvatara Upanishad offers profound benefits that extend to every dimension of human existence. By integrating the practice of meditation into their daily lives, individuals can unlock their full potential, leading to greater health, happiness, and inner peace. As the Upanishad declares, "Meditate on the self, realize the self, and be free from the cycle of birth and death." Thus, through the practice of Yogic Meditation, one can attain spiritual awakening, inner fulfillment, and liberation from the bonds of ignorance and suffering.

IV. CHALLENGES AND OBSTACLES IN YOGIC MEDITATION

Despite the profound benefits it offers, Yogic Meditation, as taught in the Shvetashvatara

Upanishad, is not without its challenges and obstacles. The journey of meditation is often fraught with inner resistance, distractions, and mental fluctuations that can hinder progress and disrupt the practitioner's focus. Understanding and addressing these challenges is crucial for cultivating a sustainable and effective meditation practice.

4.1 Restless Thoughts (Vikṣepa):

One of the primary challenges in Yogic Meditation is the incessant activity of the mind, characterized by restless thoughts, distractions, and mental chatter. The mind, like a restless monkey, tends to wander aimlessly, making it challenging for the practitioner to maintain sustained focus and concentration during meditation. As described in the Upanishad, overcoming the restless nature of the mind requires diligent practice and patience.

4.2 Mental Agitation (Citta-Vikṣepa):

Another common obstacle in meditation is mental agitation, wherein the mind becomes overwhelmed by emotions such as anxiety, fear, or desire. These turbulent emotions can disrupt the meditative state, leading to inner turmoil and difficulty in achieving deep concentration. Practitioners may find it challenging to detach from the grip of negative emotions and cultivate a state of inner peace and equanimity.

4.3 Attachment to Sensory Pleasures (Kleśa):

Attachment to sensory pleasures and worldly distractions poses a significant obstacle to Yogic Meditation. The allure of sensory gratification, including desires for food, entertainment, or sensory indulgence, can draw the mind outward, away from the inward journey of meditation. Practitioners may struggle to overcome the pull of sensory distractions and cultivate detachment from fleeting pleasures.

4.4 Overcoming Obstacles:

The Shvetashvatara Upanishad offers guidance on overcoming the challenges and obstacles encountered in Yogic Meditation. Chapter 2, Verse 9, advises practitioners to cultivate a sense of detachment (*vairagya*) and dispassion towards sensory objects, thereby minimizing the distractions that hinder meditation. Moreover, the Upanishad emphasizes the importance of disciplined practice (*abhyasa*) and perseverance in overcoming the fluctuations of the mind.

By developing a regular meditation practice, cultivating mindfulness, and integrating spiritual teachings into daily life, practitioners can gradually overcome the obstacles that arise during meditation. Through patient effort and unwavering devotion to the practice, individuals can navigate the complexities of the mind and deepen their meditation practice, ultimately attaining inner peace, spiritual awakening, and union with the divine. In essence, while challenges and obstacles are an inherent part of the meditative journey, they also serve as opportunities for growth, self-discovery, and spiritual evolution. By embracing these challenges with humility and perseverance, practitioners can transform their meditation practice into a profound path of inner exploration and self-realization.

CONCLUSION

In the journey of Yogic Meditation as elucidated in the Shvetashvatara Upanishad, we encounter a profound path of inner exploration, spiritual awakening, and self-realization. Rooted in the ancient tradition of yoga, Yogic Meditation offers invaluable insights into the nature of consciousness, the dynamics of the mind, and the attainment of spiritual liberation. Through a careful examination of the Upanishadic teachings, we have explored the foundational principles, practical techniques, benefits, and challenges of meditation, gaining a deeper understanding of its transformative potential.

Yogic Meditation serves as a powerful means for individuals to cultivate inner peace, mental clarity, emotional balance, and spiritual awakening. By integrating the practice of meditation into their daily lives, practitioners can transcend the limitations of the ego, dissolve the veils of ignorance, and realize the eternal truth of the self. The Upanishad offers timeless guidance on overcoming the challenges and obstacles encountered in meditation, emphasizing the importance of disciplined practice, perseverance, and detachment.

In conclusion, the practice of Yogic Meditation as taught in the Shvetashvatara Upanishad holds immense significance in the quest for self-discovery, spiritual evolution, and union with the divine. By embracing the teachings of the Upanishad and integrating them into our lives, we can embark on a transformative journey of inner exploration, ultimately attaining the sublime state of self-realization and spiritual fulfillment. As the Upanishad declares, "Realize the self, and be free from the cycle of birth and death." Thus, through the practice of Yogic Meditation, one can awaken to the eternal truth of the self and experience the boundless joy of spiritual liberation.

REFERENCES

1. Shvetashvatara Upanishad, translated by Swami Gambhirananda.
2. "The Upanishads: A New Translation" by Swami Nikhilananda.
3. "Yoga and Meditation: Their Origins, History, and Methodology" by Dr. Swami GitanandaGiri.
4. "Meditation and Its Practice" by Swami Rama.
5. "The Science of Yoga" by Swami Sivananda.
6. "The Wisdom of Yoga: A Seeker's Guide to Extraordinary Living" by Stephen Cope.
7. "Yoga Sutras of Patanjali" translated by Swami Satchidananda.
8. "The Bhagavad Gita" translated by EknathEaswaran.
9. "The Heart of Yoga: Developing a Personal Practice" by T.K.V. Desikachar.
10. "The Essence of the Upanishads: A Key to Indian Spirituality" by EknathEaswaran.
11. "Meditation: The First and Last Freedom" by Osho.
12. "The Art of Living: Vipassana Meditation" by William Hart.
13. "The Upanishads: Breath of the Eternal" by Swami Prabhavananda.
14. "The Upanishads" translated by EknathEaswaran.
15. "The Yoga Tradition: Its History, Literature, Philosophy and Practice" by Georg Feuerstein.

*****

A brief sketch of case system in Asamiya and Bangla Language

Dr. Paramita Purkait

Assistant Professor

Department of Linguistics

Assam University, Silchar

Cachar Dist, Assam- 788011

Mobile No. : 8638889371

E-mail : drparamita74@gmail.com

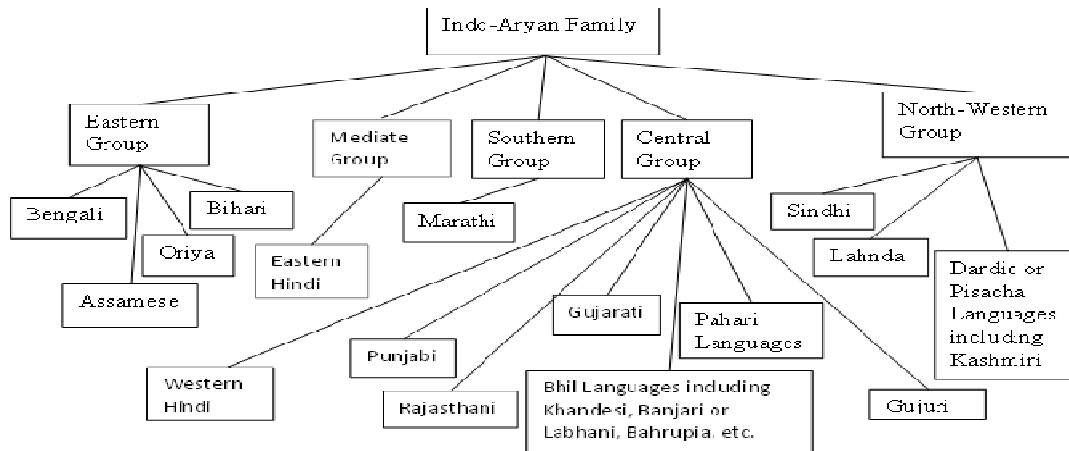
Abstract

The grammatical category of case is found in almost all spoken language and Asamiya and Bangla is of no exceptions. Nouns and pronouns in Asamiya and Bangla are inflected for the grammatical category of case. Sanskrit being the parent language and Asamiya and Bangla since have descended from Sanskrit, have preserved this morphological features. Sanskrit is a highly inflected language and have eight cases. Asamiya and Bangla have preserved these morphological features and have seven case markers. The paper thus explores the different types of case markers found in both the languages which belongs to Indo Aryan language family and tries to find out how these two sister languages are different from each other.

Keywords: Asamiya, Bangla, case markers

Introduction

Asamiya and Bangla, the easternmost Indo-Aryan language. Asamiya is one of the official languages of Assam and widely spoken in the entire North East India by the speakers. Its sister languages include Bengali, Hindi, Odia, Angika, Bishnupriya Manipuri, Konkani, Hajong, Chakma, etc. The standard Asamiya is spoken in Sivasagar, Golaghat and Dibrugarh district of Assam. Bangla is the official language of West Bengal, Bangladesh and Tripura. The standard Bangla has two forms -the colloquial and literary and is spoken in Kolkata and its adjoining areas. The variety taken for the present study is the standard Asamiya and Bangla.

Grierson's Classification of the Indo-Aryan Languages

Methodology

The data for the present study has been collected qualitatively from both two main sources- primary and secondary. Primary data in case of Asamiya and Bangla were collected in the form of interview, conversation, questionnaire method with the speakers of the both the varieties has been recorded and transcribed. The informants were selected from different age groups, professions and the data were thus thoroughly cross checked. The secondary data were collected in the form of books and journals, articles .

Objectives of the study

The main objectives of this paper is (a) to find out how case is formed in both the language (b) to discuss the use of the case in both the languages (c) to find out the similarities and dissimilarities in the use of case marker in Asamiya and Bangla language.

Types of case marker in Asamiya and Bangla - An overview

Blake (1994:1:1) defines case as a “Case is a system of marking dependent nouns for the type of relationship they bear to their heads. There are seven types cases in Asamiya and Bangla

(a) Nominative (b) Accusative (c) Instrumental (e) Dative (f) Ablative (g) Genitive (h) Locative.

(i) Nominative case :

The nominative case in Asamiya and Bangla refers to the subject of the verb. The nominative marker may be marked or unmarked in Asamiya . The allomorphs of the nominative marker are either {e} / {φ}.

1) ram-e ৩ক৩ -tu kor -il -e
ram -NOM math-Def. do-PST -3
'Ram did mathematics'

Here, nominative marker /e/ occurs with the subject noun when the verb is transitive as in the above example, whereas it is unmarked when the verb is intransitive as in the following example

2) zina -φ গহঁৱ -ত as-e
zina -NOM house-LOC Be-3
'Zina is at home'

In Bengali, however nominative case does not take any marker. As for example

3) riṭa -φ গহঁৱ -e অফঁ -e
rita -NOM house-LOC Be-3
'Rita is at home'

(ii) Accusative case

Accusative case in Asamiya and Bangla refers to the direct object of the active verb. The Accusative case is marked by {-k} in Asamiya and has the allomorphs {-ɔk}. It is to be noted that in Asamiya the marker {-k} occurs with the words ending in a vowel and {-ɔk} occurs with the words ending in a consonant.

4) ram-e manu -k bhal pa -e
ram-NOM manu-ACC love Comp.-3
'Ram loves Manu'

In Bangla the accusative case takes {ke} marker

5) ram -ke ৩ক
ram ACC call
'Call Ram'

6) riṭa gita -ke dʒan- e
rita git a ACC knows P3
'Rita knows Gita'

(iii) Dative Case

The dative case in Asamiya and Bangla functions as a recipient of some object or action . In Asamiya dative case is marked by {-loi} which has two allomorphs {-loi} and {-ɔloi} Usually nouns ending in vowels takes {-loi} marker and that ending in consonants takes {-ɔloi} marker. Examples:

7) zɔdu gʰɔr -ɔloi gol
zɔdu house -DAT za-PST
'Jadu went home.'

8) rani guahati -loi gol
rani guwahati DAT za PST
'Rani went to Guwahati.'

In Bangla the case inflection for dative takes {ke }marker

9) ſita rohim -ke kɔlɔm diye-ʃʰe
ſita rohim -DAT pen give -PERF-3
'Sita has given a pen to Rahim.'

(iv) Locative case

The locative case in Asamiya and Bangla is used to refer to a place or condition in which a person or thing is .In Asamiya, locative case takes {-t} marker which has two allomorphs {-t} and {-ɔt}. Usually {-t} is used after words ending in vowels and {-ɔt} is used after words ending in consonants. For example:

10) mas pani -t tʰak-e
fish water LOC Be 3
'Fish lives in the water.'

11) rima gao - ɔt as-e
rima village-LOC Be-3P
'Rima is in Village.'

In Bangla the locative case, takes {e}and { te } marker.As for example

12) dilli- te amar gʰɔr
dilli LOC my house
'My house is in Delhi'

13) ſɔkal-e ami haṭi
morning LOC I walk
'I walk in the morning'

(v) Instrumental case

Instrumental case in Asamiya and Bangla refers to the means by which an action is done.In both the language, certain post positions are used to indicate the instrumental case. In Asamiya instrumental case takes {-re} marker and occurs with the words that ends in vowels and its allomorph {-ere} occurs with the words that ends in consonants.In case of human beings it is expressed by post positions like /dara/ and /hɔtua/. This will be clear from the following set of examples .

- 14) tai pensil -ere lik^h -e
she pencil -INS write-P3
'She writes with a pencil.'
- 15) mœ hate -re kamtu kor-ilu
i hand- INS work DET do PRT-1
'I have done the work by myself.'
- 16) ram-ør dara kam-tu hol
ram INS work CL Be P-
'The work has been done by Ram'.

In Bangla however the instrumental case takes {t e} and {e} marker. Besides such postpositional words like /ðara/ and /ðiye/ are also used, as seen in the following examples.

- 17) ram kan-e ðone na
ram ear INS here NEG
'Ram can not hear'
- 18) ei ðaka- te ki hobe
this money INS what Be V
'What do I do with this money'
- 19) ami ðuri ðiye p^hol kaði
i knife INS fruits cut
'I cut fruits with the knife'
- 20) ram er ðara kono kaðz hobe na
ram GEN INS no work Be V NEG
'No work will be done by Ram'

(vi) Genitive case

The genitive case in Asamiya and Bangla refers to possession or relation. The genitive case in Asamiya is marked by {-r}. It has one allomorph {-ør}. The genitive marker {-ør} generally occurs with the word that ends in consonant and {-r} occurs with the words that ends in vowel. As for example:

- 21) rita rohon -ør bond^hu
rita rohon -GEN friend
'Rita is Rohan's friend'
- 22) sita gita-r b^honi
sita gita-GEN sister
Sita is Gita's sister

In Bangla, {er} is used with the nouns ending in consonant and {r} ending in vowel.

- 23) raðga-r ðhele kot^hae
king GEN son where
'Where is King's son ?'
- 24) ram-er bon efej^h -e
ram -GEN sister come P3.
'Ram's sister have come'

(vii) Ablative case

The ablative case in Asamiya and Bangla denotes to a person ,place or thing from which the subject is taken away .Asamiya and Bangla does not possess any affixes for ablative case. But there is one post position like {pœra} in Asamiya and {theke} in Bangla used after the genitive marker {-er}.

- 25) ratul guwahati -r p̄ora ah-ib-ɔ
 ratul guwahati -GEN ABL come-FUT-3
 'Ratul will come from Guwahati.'

Bangla

- 26) bid̄ɔ-er t^heke gaŋf hoe
 seed GEN ABL tree grow P3
 'Trees grows from seed'

- 27) taṭun g^hor er t^heke eŋeŋ^he
 tatun home GEN ABL comeP3
 'Did Tatun come from home?'

5. Conclusion

From the analysis of the above datas we can thus conclude that the case system in both Asamiya and Bangla, being sister languages, are almost similar yet they share some common and uncommon features among themselves.

Similarities:

- (a) Both the languages have post positions..
- (b) Genetive case in both the language have same marker {r} used with the words ending in vowel.
- (c) In instrumental case both the languages have same postpositional marker /dara/ in Asamiya and /ḍara / in Bangla.
- (d) In Ablative case both the languages donot have case affix,rather uses post positions like /p̄ora/ in Asamiya and /t^heke}/in Bangla ,used after the genetive marker in Asamiya {-er} in Bangla..

Dissimilarities:

- (e) In Asamiya,the nominative case is sometimes unmarked and sometimes marked by {-e}. In Bangla the nominative case is unmarked.
- (f) The dative case in Asamiya is marked by {-loi} or {-ɔloi} whereas in case of Bangla it take the accusative marker {-ke}.
- (g) Asamiya uses instrumental cases{-re},{-ere} whereas in Bangla{e} and {te}.Besides we also find the use of postpositional words /dara/,/hoite/ in Asamiya and /ḍara/ and /ḍiye/ in Bangla
- (h) Ablative case in Asamiya is marked by {-p̄ora} while in Bangla it is marked by {t^heke}.

Abbrevation used:

1- First Person	V- Verb
2 - Second person	NEG- Negation
3- Third person	NOM- Nominative
Q- Question	INS- Instruemental
CL- Classifier	DAT-Dative
Voc- Vocative	ABL-Ablative
P- Present tense	LOC-Locative
PST- Past Tense	ACC-Accusative
FUT- Future Tense	

Bibliography

- Blake, B. J. (1994). *Case*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Butt, M. (2006). *Theories of Case*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bora, L.S. (2006) *Asamiya Bhasar Ruptattva*, (First edition). Banalata, Guwahati -1
- Cardona, G, and Dhanesh, J. (2003). *The Indo-Aryan Languages*. London and New York: Routledge.
- Chatterji, S.K. (1945) "*Bhasha Prakash Bangala, Vyakaran*", Rupa &co
(1986). "*A Bengali Phonetic Reader*", Rupa & Co. Calcutta
- Goswami, G.C. (1999). *Asamiya Vyakaranar Maulik Vicar* (Fourth edition), Bina Library, Guwahati, Assam.
- Goswami, U. N (1989). *Asamiya Bhasar Byakaran*, Moni- Manik Prakash, Guwahati
- Robbins, R.H.(1989). *General Linguistics: An Introductory Survey* (Fourth edition). London: Routledge
- Ray, P. S., Hai, M.A., & Ray, L. (1966). "*Bengali Language Handbook*", Center of Applied Linguistics. Washington D.C.,.
- Shaw, Rameswar. (1996). "*Sadharan Bhasavijnan O Bangla Bhasa Calcutta*" Pustak Bipani.

*****

The efficacy of Astanga Yoga with Special Reference to Patanjali Yoga Sutra

Devesh Kumar

NET & Ph.D. Research Scholar, Yoga Science

Sarla Birla University, Birla Knowledge City,

Mahilong, Ranchi, Jharkhand- 835103

Mobele No. : 7070991766

E-mail : devesh.upadhyay@gmail.com

Prof. Dr. Neelima Pathak

DEAN (Humanities & Linguistics)

Department of Yoga & Naturopathy

Sarla Birla University, Birla Knowledge City,

Mahilong, Ranchi, Jharkhand- 835103

Abstract:

The Astanga Yoga explained by Mahrishi Patanjali is basically scheme of life. The scheme is meant for channelization of our energy and for universal expressions of human being. It is an effective practice for achieving holistic health. Its structured approach, encompassing ethical guidelines, physical postures, breath control and meditation addresses the needs of the body, mind, and spirit.

Thus, we respectfully called Mahrishi Patanjali as a guide who has suggested so many ways to get out of the so-called miseries of life.

Keywords:

Yama, Niyama, Asana, Pranayama, Pratyahara, Dharna, Dhyan, Samadhi,

Astanga Yoga Efficacy:

Our body is an instrument for cultivation and expression of our spiritual life. According to Yoga, body should be Sound, Strong and fit. The yoga does not denounce the physical body but plans for its development and fitness.

Asanas are useful in increasing the body's resistance. This is not only a muscle control exercise but also provides stability, health and a relatively healthy body. Asanas are designed to relax the muscles nerves and make the mind steady. In any posture, every part of the body should be relaxed.

The body which is physically fit has the vital forces which are regulated by Pranayama. It has a decided effect on the sadkha. Body is stabilized with proper control by the help of Asana and the same body is purified with the help of Pranayama. All the unwanted aspects of body are removed. Therefore, a healthy body reflects inner happiness.

दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः (1.31)

Mahrishi Patanjali speaks of अंगमेजयत्व (Anga mejayatva – Lack of control over the body) which signifies emotional disturbances. This state is overcome through Asanas which ultimately affects skeletal as well as deep seated smooth muscles of the body.

Asana restore the tone of the internal and external body. Asana supplemented with Pranayama bring about physiological and psychological changes in our system. Asana (physical postures) and Pranayama (breath control) are integral components of yoga both have some therapeutical value also they have corrective and retrospective effects. Both of these help us in regulation of our emotions and for development of certain attitudes which help us in higher practices.

Pratyahara is advised for preparing a stage for psycho spiritual levels by control of the senses. Once attitude is well set and the physical body along with vital forces is controlled it becomes easy for sadkha to withdraw whenever necessary from the sensory world. Human mind through practice pf pratyahara has become ready and receptive to the psycho spiritual aspects. Hence senses are under control and follow the mind.

Pratyahara is a natural outcome of one's redirected attitudes. It is not a technique but a resultant of the technique already under practices. The controlled sense organs are easily directed towards Dharana the next anga of '8-fold path' (Astanga Yoga).

The first five angas of Astanga yoga – Yam, Niyam, Asana, Pranayama & Pratyahara eliminate the external causes of distraction chitta.

Yam (Ahinsa, Satya, Asteya, Bramcharya, Aparigrah) the very first anga of Astanga Yoga and Niyama (Sauch, Santosh, Tapa, Swadhyay, Ishwar Pranidhan) the second anga of AstangaYoga, **helps to regulate undesirable emotions**. Both of these help us to reestablish desirable values on personal and social front.

Asana & Pranayama eliminates the disturbances of somato vital levels of the body.

Pratyahara detaches mind from the senses. It does not allow the external world to produce faulty impression on the mind. The mind is now under full control of sadkha. There is no interference from outside world. This practice helps prevent the external world from creating misleading impressions on the sadkha mind

Pratyahara the ladder for higher journey of Dharna, Dhyana &Samadhi.

The sustained state of pratyahara facilitates the formation of clear images of world around, images are neither blurred nor confused. The above-mentioned schemes help the practice of dharana which is fixation of Chitta vritti. The chitta can be fixed on any spot which will depend on the will of the sadhaka (e.g. navel circle, lotus of heart, tip of the nose etc.) Dharna is controlled movement of mind. Mind freedom is brought to bear upon a limited area. Rishi Patanjali terms it as देशबन्ध.

In Dhyana, the flow of Dharna is continued. There is unbroken flow on the same spot which is indicated as तत्र. Mind is united with pratyahara. In Dharana the control over the mind starts and in Dhyana it is observed the sadhaka ready for the state called Samadhi. The state of Samadhi (No distinction between Sabeej and Nirbeej is made at this stage) is attained when the mind is completely stabilized and harmonized. The subjective aspect of the mind is not operative. The self-awareness is completely reduced. There is total unification in which subject and object, perceiver and perceived mix together into one single act. There is Zero distraction.

All the progress and transformation in Dharna, Dhyana and Samadhi is purely internal phenomenon but it is reflected in man's obvert behavior. The body functions without being affected by 5 klesha-

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः

Conclusion:

All 8 anga which is called Astanga is deeply concerned with helping man to find out his true life to be lived in light of Truth. That is man's true nature. Man must rise above the world of ego and of the senses.

Some effort is required by man to destroy all sorts of impurities of mind and body. The clean and prepared ground gives a chance to the discriminative knowledge to manifest himself.

The aim is integrated development of man. It is possible when man sees the world as it is. Astanga Yoga is a plan and method of executing it judiciously and fruitfully.

Bibliography:

Swami Vivekananda 2018 Raj yoga, Advaita Ashrama

Das Goyanka Harikrishna. 2018. Patanjali Yoga Darshan: Gita Press, Gorakhpur

Sri Swami Omnath Tirth.2018. Patanjali Yoga Pradip: Gita Press, Gorakhpur

Swami Satynanda Sarswati.2013. Mukti ke Chaar Sopan, Yoga Publication Trust, Munger

गोयंका हरिकृष्णदास, 2018 पातंजलयोगदर्शन ,गीताप्रेस, गोरखपुर

ओमनाथतीर्थश्रीस्वामी , 2018 पातंजलयोगप्रदीप :,गीताप्रेस, गोरखपुर

सरस्वतीस्वामीसत्यानन्द ,2013 , मुक्तिकेचारसोपान, योगप्रकाशनट्रस्ट,मुंगेर

स्वामीविवेकानन्द,2018 राजयोग, अद्वैत आश्रम

स्वामीरामसुखदास,गीताप्रबोधिनी ,गीताप्रेस, गोरखपुर

गोयन्दकाजयदयाल, श्रीमद्भगवद्गीता, गीताप्रेस, गोरखपुर

<http://hdl.handle.net/10603/44348>

<http://hdl.handle.net/10603/342822>

*****

ಬಿಸಿಲ ಬಾಗಿನ ಸಣ್ಣಕಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಭೌಗೋಳಿಕ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳು.

ಅಜೀತ ಪಾತ್ರೋಟ.

ಸಂಶೋಧನಾರ್ಥಿ, ಕನ್ನಡವಿಭಾಗ
ಕರ್ನಾಟಕ ಕೇಂದ್ರೀಯ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ,
ಕಡಗಂಚೆ, ಕಲಬುರ್ಗಿ, ಕರ್ನಾಟಕ- 585367
Mobile No. : 5123859210
E-mail : ajitpatrot95@gmail.com

ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕರು :

ಪ್ರೊ. ಶಿವಗಂಗಾ ರುಮ್ಹಾ
ಕನ್ನಡವಿಭಾಗ, ಕರ್ನಾಟಕ ಕೇಂದ್ರೀಯ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ,
ಕಡಗಂಚೆ, ಕಲಬುರ್ಗಿ, ಕರ್ನಾಟಕ- 585367

“The study of geography is about more than just memorizing places on a map. It's about understanding the complexity of our world, appreciating the diversity of cultures that exists across continents. And in the end, it's about using all that knowledge to help bridge divides and bring people together” - Barack Obama

ಕರ್ನಾಟಕ ಹಲವು ಬಗೆಯ ಭೂಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ, ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಆಗುವ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳು ಜೀವಜಗತ್ತಿನ ಬದುಕಿನ ವೈವಿಧ್ಯತೆಗೂ ಕಾರಣವಾಗಿದೆ. ಒಂದು ಕಡೆ ಜೌಗು ಭೂಮಿಗಳು, ಇನ್ನೊಂದು ಕಡೆ ಒಣ ಭೂಮಿಗಳು, ಒಂದು ಕಡೆ ಅರಣ್ಯ ಪ್ರದೇಶಗಳು, ಇನ್ನೊಂದು ಕಡೆ ಅರೆಕಾಡುಗಳು, ಕುರುಚಲು ಭೂಮಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಇಂತಹ ಭೂ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ “ಮಾನ್ಯನ ಮಾರುತಗಳನ್ನು ರೈತರ ಬದುಕಿನೊಂದಿಗಿನ ಆಡುವ ಜೂಜಾಟ ಎನ್ನುವ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವಿದೆ”. ರೈತರ ಬದುಕು ಮತ್ತೆ ಕೃಷಿ ಆಧಾರಿತ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುವುದು ಮಾನ್ಯನ ಮಾರುತಗಳು, ಈಶ್ವಾನ್ಯ ಕರ್ನಾಟಕ ಬಾಗದ ಜನರ ಬದುಕಿನ ದಿಕ್ಕನ್ನು ಈ ಮಳೆಗಳು ನಿರ್ಧರಿಸುತ್ತವೆ. ಮಳೆಗಾಲ, ಚಳಿಗಾಲ, ಬೇಸಿಗೆಕಾಲ, ಯಾವುದು? ಯಾವಾಗ? ಆಗಬೇಕು, ಅನ್ನುವುದರ ಲೆಕ್ಕಾಚಾರ ಬದಲಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ ಕಾಲದಲ್ಲಿನ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳು ಇಲ್ಲಿನ ಬದುಕಿನ ಏರುಪೇರುಗಳನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡುತ್ತವೆ. ಈಶ್ವಾನ್ಯ ಕರ್ನಾಟಕ ಭಾಗದ ಸಾಹಿತ್ಯ ಅನುಭಾವಿಕ ಜನರು ಅವುಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಫಲಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅಂತವರಲ್ಲಿ ಈ ಕಾಲದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಬರಹಗಾರರಾದ ಕಲ್ಲಿಗಣನಾಥ ಗುಡದೂರು ಅವರು ಒಬ್ಬರು ‘ಬಿಸಿಲ ಬಾಗಿನ’ ಅನ್ನುವ ಎರಡು ದಶಕದ ಕಥೆಗಳು ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಒಂದು ಕಥೆ ಭಿನ್ನವಾದ ವಿಚಾರಗಳಲ್ಲಿ ಬಂದಿವೆ. ಮತ್ತು ನೆಲದ ಬದುಕನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಗ್ರಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಕಥಾ ಸಂಕಲನದಿಂದ ನಾಲ್ಕು ಸಣ್ಣಕಥೆಗಳನ್ನು ವಿಮರ್ಶೆಗೆ ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಮೊದಲನೆ ಕಥೆ ‘ಕೆರೆ’-ಮತಾಂತರ ಅನ್ನುವ ಕಥಾ ಸಂಕಲನದಿಂದ, ಎರಡನೆಯದು ‘ಗಡಿ’-ಉಡಿಯಲ್ಲಿ ಉರಿ ಅನ್ನುವ ಕಥಾ ಸಂಕಲನದಿಂದ ಮತ್ತು ಮೂರನೆಯದು ‘ಮಣ್ಣು’-ಉಡಿಯಲ್ಲಿ ಉರಿ ಅನ್ನುವ ಕಥಾ ಸಂಕಲನ ದಿಂದ, ನಾಲ್ಕನೆಯದು ‘ಮಳೆ’-ಮಾಮೂಲಿ ಗಾಂಧಿ ಅನ್ನುವ ಕಥಾ ಸಂಕಲನದಿಂದ ಆರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ನಾಲ್ಕು ಕಥೆಗಳ ವಿಭಿನ್ನ ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಬಿನ್ನ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಕೃಷಿ ಆಧರಿಸಿ ದುಡಿಯುವವರ ಬದುಕು ಋತುಮಾನಗಳಿಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಬದಲಾಗುವಿಕೆಯ ಚಹರೆಗಳು ಈ ಕಥಾ ಸಂಕಲನದಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದು. ಕಥೆಗಳು ಸುತ್ತಲಿನ ಬದುಕನ್ನು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ನೆಲ, ನೀರು, ಬಿಸಿಲು, ಮಳೆ, ಗಾಳಿ, ಅವುಗಳು ಎಂತವು? ಮತ್ತು ಬದುಕಿನ ಮೇಲೆ ಅವುಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಏನು? ಅನ್ನುವುದನ್ನು ಮಾತ ನಾಡುತ್ತವೆ. ಮನುಷ್ಯ ಯಾಂತ್ರಿಕ ಬದುಕು ಮತ್ತು ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ಮಣ್ಣು, ಗಾಳಿ, ನೀರನ್ನು ಹೇಗೆ ವಿಷಮವಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಿದೆ ಮತ್ತು ಅದರಿಂದಾಗುವ ಜೀವಹಾನಿ ಕುರಿತು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಪರಿಚಯಿಸುತ್ತದೆ. ಒಂದು ಕಡೆಯಿಂದ ಇನ್ನೊಂದು ಕಡೆ ಗುಳೆ ಹೋಗುವುದು ಮತ್ತು ಅಲ್ಲಿನ ಭೌಗೋಳಿಕ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳಿಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಬದುಕನ್ನು ಹೊಂದಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಅಷ್ಟೆ ಅಲ್ಲದೆ ಹೈದರಾಬಾದ ಕರ್ನಾಟಕ ಭಾಗದ ಆಚರಣಾ ಲೋಕವು ಋತುಮಾನಗಳಿಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಬದಲಾಗುವಿಕೆಯ ಮತ್ತು ಹಬ್ಬ ಹರಿದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಂಕಾರಿಕ ಪದಾರ್ಥಗಳು, ತಿನ್ನುವ ಆಹಾರ, ಮತ್ತು ಉಡಿಗೆ ತೊಡುಗೆಗಳು ಬದಲಾಗುತ್ತವೆ. ಅಷ್ಟೆ ಅಲ್ಲದೆ ತಮ್ಮ ಸಾಕು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಕಾಳಜಿ ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಬಿನ್ನವಾಗಿ ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಮಣ್ಣು, ಮಳೆ, ಬಿಸಿಲು ಇವೆಲ್ಲವು ಮನುಷ್ಯ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಬದುಕಿನ ದಿಕ್ಕನ್ನು ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಬದಲಿಸುವ ಪರಿ ಈ ಕಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಇವೆಲ್ಲ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಇಲ್ಲಿನ ನೆಲಕ್ಕೆ, ನೀರಿಗೆ ಮತ್ತು ಬದುಕಿಗೆ ತುರ್ತಾಗಿ ಒದಗಿಸಬೇಕಾದ ಭದ್ರತೆಗಳೇನು? ಅನ್ನುವುದರ ಚಿಂತನೆಗೆ ಕಥೆಗಳು ಮೌನ ಮುರಿದುಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ.

ಮಾನೋಮಿ ಹಬ್ಬಕ್ಕೆ ಎಲಿಯಾಗ ‘ಸಿವಾ-ಸಿವಾ’ ಅಂತ ಥಂಡಿ ಸುರುವಾಗಿ ಬುಡುತ್ತೆ’ ಸಗರಪ್ಪ ಕಟ್ಟಿ ಕೆಳಗ ಉರಿ ಕಾಸುತ್ತ ಕುಳಿತ ಶ್ಯಾಣಪ್ಪ ತನ್ನ ಎದುರಿಗೆ ತೊಡೆ ಮಟ ದೋತರ ಏರಿಸಿಗೊಂಡು ಕ್ಷಣಕ್ಕೊಮ್ಮೆ ‘ಆ..ಹ್ಯೂ.. ಅನ್ನುತ್ತಾ ಕುಳಿತ ಮಲ್ಲಪ್ಪ ಎಲ್ಲಾ ತಿರುಗು ಮುರುಗು ಆಗ್ಯಾವ. ಮಳೆಗಾಲ, ಚಳಿಗಾಲ, ಬ್ಯಾಸಿಗೆಕಾಲ ಎಲ್ಲಾ ಒಂದ ಆಗ್ಯಾವ. ವರ್ಷದ ಹನ್ನೆರಡು ತಿಂಗಳೂ ನಮ್ಮಡಿ ಬ್ಯಾಸಿಗೆ. ಉರಿಗೆ ಎರಡು ಅಂಗೈ ಹಿಡಿದ ಮಲ್ಲಪ್ಪ ಹೇಳಿದ. ಬಾರಕೇರ ಬಸಪ್ಪನ ದೊಡ್ಡ ಎತ್ತು ಲಚುಮ ಇವತ್ತು ಮಧ್ಯಾಹ್ನ ಸತ್ತೋತ್ತಿ, ಹಕ್ಕುರ ಹೊಲಸು ನೀರು ಕುಡದ ಸಲುವಾಗಿ ಸತ್ತು ಹೋಗ್ಯಾದಂತ ಚಿನ್ನೂರಿನ ಎಲ್ಲಾ ಗಟಾರಗಳ ನೀರು, ಮಲ್ಲಾಪುರದ ಸಾರಾಯಿ ಕಾರಖಾನೆ ಬಿಡೊ ಕೊಳಕು ನೀರು ಎಲ್ಲಾ ಹಳ್ಳಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತ. ಅಂಥಾ ಹೊಲಸು ನೀರನ್ನು ಕುಡುತ್ತಲ್ಲ. ಮುಟ್ಟಿದ್ದೆ ಮುನ್ನೂರು ರೋಗ

ಬರಾವ. ಮನ್ನರಿಗೇ ಉಂಡ ಬಾಯಿ ವರೆಸಿಕೊಳ್ಳುಕ ಒಳ್ಳೆ ನೀರು ಸಿಗಲಾರದ್ದಂಗೆ ಆಗೈತಿ. ಇನ್ನಾ ದನಕರುಗಳ ಗೋಳು ಕೇಳೋದ ಬ್ಯಾಡ...!' ಶಾಣಪ್ಪ ತಲಿಗೆ ಸುತ್ತಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ಮಾಸಿದ ಟವೆಲನ್ನು ಬಿಚ್ಚಿ ಜಾಡಿಸಿ ಹೆಗಲ ಮ್ಯಾಲ ಹಾಕೆಂಡು ಹೇಳಿದ.¹

ಮಾಹಾನವಮಿ ಚಳಿಗಾಲದ ಪ್ರಾರಂಭ ಹಬ್ಬ ಈ 'ಕೆರೆ' ಕಥೆಯು ಕಾಲವನ್ನು ಮತ್ತು ಹಬ್ಬವನ್ನು ಜೊತೆಯಾಗಿ ಸೂಚಿಸುತ್ತಿದೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉರಿ ಕಾಯಿಸುವುದು ಗುಂಪು ಗುಂಪಾಗಿ ಉರಿ ಸುತ್ತ ಕುಳಿತು ಮಾತು-ಕಥೆಗಳು ಪ್ರಾರಂಭಿಸುವುದು ವರ್ಷದುದ್ದಕ್ಕೂ ನಡೆದ ಸಂಕಟಗಳನ್ನು ಸಂತಸಗಳನ್ನು ಹಂಚಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಕಥೆ ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಕಾಲದ ಪಲ್ಲಟಗಳನ್ನು ಕಥೆ ತಿಳಿಸುತ್ತಿದೆ. ಕಾಲ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಆಗಬೇಕಾಗಿದ್ದು, ಆಗದೆ ವೈಪರಿತ್ಯಗಳು ಕಾಣಿಸುತ್ತಿವೆ. ಒಂದು ಕಡೆ ಕಾಲದಿಂದಾಗುವ ವೈಪರಿತ್ಯಗಳು ಇನ್ನೊಂದು ಕಡೆ ಮನುಷ್ಯ ನಿರ್ಮಿತ ವೈಪರಿತ್ಯಗಳು ಎರಡು ಏಕಕಾಲಕ್ಕೆ ಕಾಣಿಸಿವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಮನುಷ್ಯ ನಿರ್ಮಿತ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳಿಂದ ಜೀವಜಗತ್ತಿನ ಚಲನೆ ಏರು ಇಳುವುಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತಿದೆ. ಜೀವ ದ್ರವ್ಯವಾದ ನೀರು ಜೀವ ತೆಗೆಯುವ ವಿಷವಾಗಿ ಪರಿವರ್ತನೆ ಯಾಗಿದೆ. "ನೀರನ್ನ ಕುಡದಲ್ಲ ಮುಟ್ಟಿದೆ ಮುನ್ನೂರು ರೋಗ ಬರಾವ" ಅನ್ನುವ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳ ಮೂಲ ಹುಡುಕಿದರೆ ಕಾಲದೊಂದಿಗೆ ಬದುಕಿನ ಅನುಭವಗಳೊಂದಿಗೆ ನೀರಿನ ಕುರಿತು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳು ಬದಲಾಗಿದ್ದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಕೆ. ವೈ. ನಾರಾಯಣ ಸ್ವಾಮಿಯವರ "ನೀರ ದೀವಿಗೆ" ಸಂಶೋಧನಾ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಿರುವ ಹಾಗೆ "ನೀರಿಗೆ ಮುನ್ನೂರು ರೋಗ ವಾಸಿ ಮಾಡುವ ಗುಣವಿದೆ" (ಟೈಪ್ ಆಫ್ ವಾಟರ್ ಥೆರೆಫಿ) ಅನ್ನುವುದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಒಂದು ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದ ನೀರಿನ ಮೌಲ್ಯಗಳು ಇನ್ನೊಂದು ಕಾಲಕ್ಕೆ ಬದುಕಿನ ಅನುಭವ ಗಳೊಂದಿಗೆ ಬದಲಾಗುವಿಕೆ ಚಹರೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಇಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯವಿದೆ.

ಬಸ್ ಸ್ಟಾಂಡ್ ಕಡೇಲಿಂದ ನಾಲ್ಕಾರು ನಾಯಿಗಳು ಒಂದೇ ಸವನೆ ಒದರಾಕ ಸುರು ಮಾಡಿದವು. ಶ್ಯಾಣಪ್ಪ, ಮಲ್ಲಪ್ಪ ಏನೋ ಹೇಳಬೇಕೆಂದು ಬಾಯಿ ತೆರೆದ ನಾಯಿ ಒದರಿದ ಸದ್ದು ಕೇಳಿ ಹಂಗೆ ಬಾಯಿ ಮುಚ್ಚಿಕೊಂಡು ಬಸ್ ಸ್ಟಾಂಡ್ ಕಡೆ ನೋಡಿದ. ಕತ್ತಲೆ ಕಂಬಳಿ ಕಟ್ಟಿದಂತೆ ಕಂಡಿತು. ಊರ ಹೊರಗಿನ ಕೇರಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಿಂಚು ಹುಳುಗಳಂತೆ 'ಮಿಣಿಕ್ ಮಿಣಿಕ್' ಅಂತ ಮಿನುಗುತ್ತಿದ್ದ ದೀಪಗಳ ಬೆಳಕು ಬಿಟ್ಟರೆ ಬೇರೆ ಬೆಳಕು ಕಾಣಲಿಲ್ಲ ಊರೊಳಗೆ ಬರುತ್ತಿರುವವರು ಯಾರು ಅಂತ ಗೊತ್ತಾಗಲಿಲ್ಲ.²

ಬಿಸಿಲಿನ ಪ್ರಮಾಣದ ಹಾಗೆ ಚಳಿಗಾಲದ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ವಿಪರಿತ ಚಳಿಗಾಳಿಗಳು ಬಿಸುವುದು ಅದೆ ಸಂದರ್ಭಕ್ಕೆ ಸಾಕು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಗೋಳು ಚಳಿಗೆ ಪ್ರಾಣಿಗಳು ಒದರುವುದು, ಮಿಂಚುಹುಳುಗಳು ಕಾಣಿಸಿಗುತ್ತವೆ ಕಥೆಗಾರನ ಗ್ರಹಿಕೆ ಅನುಭವಗಳ ಸ್ಪರ್ಷ ಕತೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಲದ ಸೂಕ್ಷ್ಮತೆಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದಿಡುವಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿ ಆಗಿದೆ. ಸಮಕಾಲೀನ ಮನುಷ್ಯ ಬದುಕಿನ ವಾಸ್ತವಗಳನ್ನೇ ಮಾತ್ರ ನೇರವಾಗಿ ತರದೆ ಸುತ್ತಲಿರುವ ಪ್ರಾಣಿ ಪಕ್ಷಿಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸುವುದು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಸಂವೇದನೆಗಳನ್ನು ಬರೆಯುವುದು ಈ ತಲೆಮಾರಿನ ಬರಹಗಾರರಿಗೆ ಕಷ್ಟಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಕಥೆಗಾರ ಅವುಗಳನ್ನು ಹಿಡಿಯಬಲ್ಲ ಅನ್ನವು ಅಲ್ಲದೆ ತನ್ನ ಬದುಕಿನ ಸುತ್ತ ಭೌಗೋಳಿಕತೆಯನ್ನು ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ಪ್ರತಿನಿಧಿಸಬಲ್ಲನೆಂಬುದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

ಬಂಗಾರ್ಡಂತಾ ಭೂಮ್ತಾಯನ್ನು ಮಾರಬಾರದಾಗಿತ್ತು...ಒಂಟಿಯಾಗಿರೋ ಶಿವನ ಜೊತೆಗೆ ಮತ್ತೊಂದು ಎತ್ತು ತಂದು ಯಾರದಾದ್ದು ಹೊಲ ಕೋರು ಮಾಡಬೇಕು. ಸಾಯೋತನಕ ಭೂಮಿ ತಾಯಿ ಸೇವಾ ಮಾಡಬೇಕು.. ಆಗೊಮ್ಮೆ ಈಗೊಮ್ಮೆ ಬಿಕ್ಕುತ್ತಲೇ ಕುಳಿತಿದ್ದ ಶ್ಯಾಣಪ್ಪನ ಕಣ್ಣು ಮುಂದೆ ಹತ್ತಾರು ಚಿತ್ರ ವಿಚಿತ್ರ ಘಟನೆಗಳು ರೆಕ್ಕೆ ಬಿಚ್ಚಿ ಹಾರಾಡತೊಡಗಿದವು.³

ಮನುಷ್ಯರು ಕೃಷಿ ಪ್ರಾಂಭಿಕ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಭೂಮಿಯನ್ನು ತಾಯಿ ಸ್ವರೂಪವಾಗಿ ಕಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ದೈವವಾಗಿ ಕಂಡಿದ್ದಾರೆ. ವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಸೇವೆಯೆಂದು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಅದು ಈ ಕಥೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸುತ್ತಿದೆ. ಮನುಷ್ಯ ಬದುಕಿಗೆ ಹೆಗಲು ಕೊಟ್ಟ ಪ್ರಾಣಿಗಳು, ಆಹಾರ ನೀಡಿದ ಸಸ್ಯಗಳು, ನೆರೆಳು ನೀಡಿದ ಮರಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಕಲ್ಲು, ಮಣ್ಣು, ವಸ್ತು ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಂಡಿದ್ದು ಅವುಗಳೊಂದಿಗಿನ ಬಾಂದವ್ಯ ಭಾವನಾತ್ಮಕವಾದದ್ದು. ಕರುಳು ಬಳ್ಳಿಯ ಹಾಗೆ ಬೆಳೆದು ಬಂದಿದೆ. ಆದರೆ ಕಥೆಯಲ್ಲಿ ಅವುಗಳನ್ನು ಕಳೆದು ಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವ ಶ್ಯಾಣಪ್ಪ ಅನ್ನುವ ಪಾತ್ರದ ಸಂಕಟಗಳು ತಾಯಿ ಮಗು ದೂರವಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಭೂಮಿ ಮತ್ತು ಅವನು, ಅವನು ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಗಳು ಕಳೆದು ಹೋದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸುತ್ತಿವೆ.

'ಕುಡಿಯಾಕ ಅಲ್ಲ, ಔಷಧಕ್ಕೆ ಕೂಡಸಾಕ ಹನಿ ನೀರು ಉಳಿದಿಲ್ಲ... ಇವತ್ತು ಸಣ್ಣ ಕೊಡ ನೀರು ಮಾತ್ರ ಕೊಟ್ಟಾರೆ. ನಾಳಲಿಂದ ಊರಾಗಿನ ಮಂದಿಗೆ ಕೆರೆಯ ಹನಿ ನೀರು ಕೊಡಾಂಗಿಲ್ಲಂತ. ಉಚ್ಚಿ ಹೊಯ್ಯೆಂಡು ಕುಡೀರಿ ನಾವೇನು ಮಾಡಾಮು. ನಮ್ಮ ಬೆಳೆಗೆ ನೀರಿಲ್ಲ. ಬೆಳೆ ಬರೋ ತನಕ ಇನ್ನಾ ಒಂದ ತಿಂಗಳು ಯಾರಿಗೂ ನೀರು ಕೊಡಂಗಿಲ್ಲ'⁴

'ಹೀಂಗಾದ್ದ ಇವುಗಿ ಬುದ್ಧಿ ಬರಂಗಿಲ್ಲ' ಅಮರಯ್ಯ ತುಟಿಕಚ್ಚಿ ಹೇಳಿದ. 'ಬರಗಾಲ ಪರಿಹಾರದಾಗ ವರ್ಷದ ಹಿಂದೆ ಕೆರೆ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾಮಗಾರಿ ನಡೆದಿತ್ತು. ಕುಷ್ಟಗಿಯ ಸಣ್ಣ ನೀರಾವರಿ ಇಲಾಖೆ ಕೆರೆ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕಂತ ೧೭ ಲಕ್ಷ ರೂಪಾಯಿ ಮಂಜೂರು ಮಾಡಿತ್ತು. ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ನೂರಾರು ಕೂಲಿ ಕಾರ್ಮಿಕರಿಗೆ ಕೆಲಸ ಕೊಟ್ಟು ಕಾಮಗಾರಿ ನಡೆಸಬೇಕು ಅಂಬುದು ಸರ್ಕಾರದ ಆದೇಶ ಇತ್ತು. ದೊಡ್ಡ ಮಶಿನ್ ತರಿಸಿ ಕೆರೆ ಕೆಲಸ ಮುಗಿಸಿದ್ರು. ಊರಿನ ಒಬ್ಬಿಗೂ ಒಂದ ದಿನ ಕೆಲಸ ಕೊಡಲಿಲ್ಲ. ತಾಲೂಕಿನ ಅಧಿಕಾರ ಅವ ಕೈಯಾಗ ಐತಿ ಅದಕ್ಕೆ ಹೀಂಗ ಹದ್ದು ಮೀರಿ ಮೆರೆಯಾಕ ಹತ್ತಾರೆ ಅಂದ.'⁵

ಕಾಲದ ಪಲ್ಲಟಗಳು ಮತ್ತು ಹಲವು ವರ್ಷಗಳು ಮಳೆ ಇಲ್ಲದೆ ಇರುವುದು ಮತ್ತು ಇರವು ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಬದುಕು ಸಾಗಿಸುವ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಗಗಳು ಸೃಷ್ಟಿ ಆಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಗಳು ಇವೆ. ಆದರೆ ಇದು ಒಂದೆ ಕಾರಣಕ್ಕೆ ಅಲ್ಲ ಭೂಮಿ, ಖನಿಜ ಸಂಪತ್ತು ಮತ್ತು ಇತರ ಭೌಗೋಳಿಕ ಸಂಪನ್ಮೂಲಗಳ ಹಂಚಿಕೆಯಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ಪಾರಂಪರಿಕವಾಗಿ ಕೃಷಿಗೆ ಯೋಗ್ಯವಾದ ಭೂಮಿ ಮತ್ತು ನೀರಿನ ಆಕರಗಳು ಉಳ್ಳವರ ಪಾಲಾಗಿದ್ದು, ಅವುಗಳ ಹಂಚಿಕೆ ಮತ್ತು ತರತಮತೆಗಳು ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ಇವೆ. ನೈಸರ್ಗಿಕ ವಿಪತ್ತುಗಳು ಸೃಷ್ಟಿಸಿರುವ ಭೀಕರತೆ ಮನುಷ್ಯರಲ್ಲಿ ಮೃಗತ್ವವನ್ನು ಶ್ರೇಣಿಗಳನ್ನು ಕಾಪಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಬಂದಿವೆ. ಕೆರೆ ಕಥೆ ಯಜಮಾನ್ಯದ ಮುಖಗಳನ್ನು ಈ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ತೋರಿಸುತ್ತಿವೆ. ದಿನ ಬಳಕೆಯ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಸಂಪತ್ತುಗಳು ಬರಿದಾದಂತೆ ಸಂಘರ್ಷಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಏರ್ಪಡುತ್ತವೆ. ಕಡಿಮೆ ಪ್ರಮಾಣದ ನೀರು, ಆಹಾರ, ಇತರ ಸಂಪನ್ಮೂಲಗಳ ಶೇಖರಣೆ ಸಂಗ್ರಹ ಗುಣ ಇವುಗಳು ಮನುಷ್ಯರಲ್ಲಿನ ಮೃಗತ್ವವನ್ನು ಹೊರಗೆಳೆಯುತ್ತವೆ. ಇದು ಮನುಷ್ಯರಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಪ್ರಾಣಿ ಸಹಜವಾದ ಗುಣಗಳನ್ನು ಡಾರ್ವಿನ್ ತನ್ನ ಜೀವ ವಿಕಾಸ ಸಿದ್ಧಾಂತದಲ್ಲಿ ಗುರ್ತಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಈ ಕಥೆಯ ನೀರಿನ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಆಗುತ್ತಿರುವ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಗಮನಿಸಿದರೆ ಒಂದು ಕಡೆ ಸಂಪನ್ಮೂಲಗಳ ಕ್ರೋಢೀಕರಣ ಮತ್ತು ಅದರ ದುರ್ಬಳಕೆ ಇನ್ನೊಂದು ಕಡೆ ಸಾರ್ವಜನಿಕವಾಗಿರುವುದು ಸ್ವಂತಕ್ಕೆ ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಅದೆ ರೀತಿಯಾಗಿ ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ.

ಅವನ ಗಡ್ಡಕ್ಕೆ ಎಳ್ಳಿ ಹೇರಲಿ. ಅವನು ಸಾಯುವಾಗ ಬಾಯಿಗೆ ಹಾಕಿಕೆ ಹನಿ ನೀರು ಸಿಗಲಾರದ್ದು ಆಗ್ನಿ. ನಮ್ಮ ಶಾಪ ನಿನ್ನ ತಟ್ಟಲಾರ್ಡು ಬುಡಲಪೋ ಗೌಡ.¹ 'ನೀರಿನ ಕಾಲಾಗ ಸಾಕಾಗಿ ಹೋಗೈತಿ'² 'ಇಲ್ಲಿ ಸುಮ್ಮಿರವೋ... ಅವರಿಗೆಲ್ಲಾ ಕೆಟ್ಟ ಕಾಲ ಬಂದೈತಿ ಅದಕ್ಕೆ ಹಂಗ ಉರಿಯಾಕ ಹತ್ತಾರ'. 'ಸುಮ್ಮಿರವ್ವ. ನೀವೇನು ನೀರು ತರಾದು ಬ್ಯಾಡ...ನಾನ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ಕ್ಯಾಂಪಿಗೆ ಹೋಗಿ ನೀರು ತರೋನಿ. ಎಷ್ಟು ದಿವಸ ಕೆರೆ ನೀರು ನಮಗ ಕೊಡಂಗಿಲ್ಲ ನೋಡಾಮು....'³

ಭೀಕರ ಬರಗಾಲ ಒಂದು ಕಡೆಯಾದರೆ ಚಳಿಗಾಲದ ಪ್ರಾರಂಭಕಾಲವು ಇದಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕಡೆ ನೀರು ಕುಡಿಯಲು ಸಿಗದೆ ಇರುವುದು ಮತ್ತು ಇನ್ನೊಂದು ಕಡೆ ಕೆರೆ ನೀರು ಉಳ್ಳವರ ಹೊಲಗಳಿಗೆ ಮಾತ್ರವೆ ಬಳಕೆಯಾಗಬೇಕು ಅನ್ನುವ ರಾಜಕಾರಣ. ಈ ವೈಪರಿತ್ಯಗಳ ನಡುವೆ ಇನ್ನೊಂದು ಕಡೆ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಬದುಕು. ಅವರ ನಡುವೆ ಪ್ರಾಣಿಗಳು ಮೇವು ನೀರು ಇಲ್ಲದೆ ಒದ್ದಾಡುವುದು. ಇವುಗಳ ಹಿಂದೆ ಮನುಷ್ಯ ನಿರ್ಮಿತ ಸಮಸ್ಯೆಗಳು ಇವೆ ಮತ್ತು ಭೌಗೋಳಿಕ ಬದಲಾದ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳು ಇವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸುವ ಬೈಗುಳಗಳು, ಶಾಪಗಳ ಹಿಂದೆ ಇರುವ ಸಂಕಟಗಳನ್ನು ಕಥೆ ತೋರುತ್ತಿದೆ. ಮನುಷ್ಯರು ಮಾನವೀಯವಾಗಿ ಸ್ವದಿಸಿದ ಕಾಲಗಳು ಉರುಳಿ ಸಂಕಟಗಳಿಗೆ ದೂಡಲ್ಪಟ್ಟಾಗ ಉಂಟಾಗುವ ಮರುಗುತನ ಇಲ್ಲಿನ ಕಥೆಯಲ್ಲಿ ಇದೆ. ಎರಡು ರೀತಿ ದಾರಿಗಳು ಇವೆ ಒಂದು ಅದೆ ಕೆರೆ ಇಂದ ಹೇಗಾದರೂ ಮಾಡಿ ನೀರನ್ನು ಪಡೆಯಲೇಬೇಕು ಅನ್ನವುದು ಭಾರವಾದ ಮನಸ್ಸಿತಿ ಮತ್ತು ಇರುವ ಭಾರ ದಿಂದ ಜಾರಿಕೊಂಡು ಎಲ್ಲಿಯಾದರೂ ಹೋಗಿ ನೀರನ್ನು ತರಬೇಕು ಎನ್ನವುದು. ಇವೆರಡದರ ನಡುವೆ ಹೂಯ್ಯಾಡುವ ಮನಸ್ಸಿನ ತಲ್ಲಣಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ.

ಅದೇ ಆಗನ ಮಳೆ ನಿಂತಿತು. ಗಿಡದೊಳಗಿಂದ ಮಳೆ ಹನಿಗಳು ಗಾಳಿ ಬೀಸಿದಾಗೊಮ್ಮೆ 'ದಳ-ದಳ' ಉದುರುತ್ತಿದ್ದವು. ಮಳೆ ಬರುವ ಮುಂಚೆ ಇಡೀ ಊರೆಂಬ ಊರು ಮಂದಿ ಸಗರಪ್ಪಕಟ್ಟೆ ಸಮೀಪ ಸೇರಿ 'ಹಿರೆ ನಾಟಗ' ನೋಡಿದ್ದು. ಕತ್ತಲಾಯ್ತು. ಮಳೆ ಬರೋದಷ್ಟು ಯಾಕೆ ಸೊಲಪು ಗಾಳಿ ಬೀಸುತ್ತೆ...ಮಿಂಚು-ಗುಡುಗು ಸುರುವಾತೆಂದ್ರೆ 'ಕರೆಂಟ್ ಕಟಾಫ್' ಅಂತ ತಿಳಕಬೇಕು. ಸಣ್ಣ ಹಳ್ಳಿ ಕತ್ತಲೆಂಬೊ ಮಹಾ ತಾಯಿಯ ಕಪ್ಪಾನು ಸೀರಿ ಸೆರೆಗಿನಲ್ಲಿ ಮಿಂಚಿನ ಹುಳುಗಳು 'ಫಳ-ಫಳ' ಹೊಳದಂಗೆ ಕಾಣುತ್ತೆ.⁴

ಗಡಿ ಅನ್ನುವ ಕಥೆಯ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಮಳೆಗಾಲದ ಅನುಭವಗಳು ಇವೆ. ಮಳೆಗಾಳಿಗಳು ಉಂಟುಮಡುತ್ತಿರುವ ಹಾನಿ ಮತ್ತು ಬದುಕಿ ಆಗುತ್ತಿರುವ ವಿಶಿಷ್ಟ ಅನುಭವಗಳು ಎಲ್ಲದರ ಜೊತೆ ನಾಟಕ ನೋಡುವುದು, ವಿದ್ಯುತ್ ಇಲ್ಲದೆ ಕತ್ತಲೆಯ ಅನುಭವಗಳು ಮತ್ತು ಕಥೆಗಾರನ ಸ್ವತ್ತಿಯ ಬಯಲನಾಡಿನ ಮಿಂಚುಹುಳುಗಳು ನೆನಪುಗಳನ್ನೆ ಕಥೆಗೆ ಕರೆದೊಯ್ಯುವ ಪರಿ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಬಗೆಯ ಮಿಂಚುಹುಳುಗಳು ಈ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಮಳೆಗಾಲ ಮತ್ತು ಚಳಿಗಾಳದ ರಾತ್ರಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸುತ್ತವೆ. 'ಲ್ಯಾಂಪೆರಿಡೇ' ಎಂಬ ಕುಟುಂಬಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕೀಟಗಳಿವು ಆಹಾರಕ್ಕಾಗಿ, ಸಂಗಾತಿಗಳ ಆಕರ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಇವುಗಳು ಬೆಳಕನ್ನು ಹೊರಹಾಕುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ಬೆಳಕಿಗೆ ಕಾರಣ 'ಆಕ್ಸಿಲ್ಯುಸಿಪೆರಿನ್' ಎನ್ನುವ ರಾಸಾಯನಿಕ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಎಲ್ಲ ಕಥೆಗಳಲ್ಲೂ ಈ ಹುಳುಗಳು ಇವೆ ಅಂದರೆ ಕಥೆಗಾರನ ಸುತ್ತಲಿರುವ ಪರಿಸರದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಗ್ರಹಿಕೆಯನ್ನು ಇದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

'ಏ..ಫಕೀರಪ್ಪ...ಕಾವೇರಿ-ಆಲಮಟ್ಟಿ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನೆ, ಕಾಶ್ಮೀರ ಗಡಿ ವಿವಾದನ್ನೆ ಬಗೆಹರಿಸಾಕಂತ ರಾಜ್ಯದ ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿಗಳು... ದೇಶ-ವಿದೇಶದ ಪ್ರಧಾನಿಗಳು... ರಾಜಧಾನಿಯೊಳಗೆ ಅರಮನಿಯಂಥಾ ಬಿಲ್ಡಿಂಗ್‌ನೋಳಗೆ ತಣ್ಣಗೆ ಕುಂತ್ರೆಂಡು ಬಗೆ ಹರಿಸುವಂಗೆ ನಿನ್ನ-ಭರತಪ್ಪನ ಪಿಯಾದಿ ಬಗೆಹರಿಸಾಕೆ ಅಮರೆಗೊಡರೇನು ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿ-ಪ್ರಧಾನಿ ಮಂತ್ರಿಗಳೇನಪ್ಪೆ?'⁵ ಲಾ ಪಾಯಿಂಟ್ ಅಂದ್ರೆ ಇದು ನೋಡಪ್ಪೆ⁶ 'ಇನ್ನೊಮ್ಮೆ ನಿಮ್ ದನ-ಕರ ನಮ್ ಹೊಲದ ಒಡ್ಡಿನ ಸರಿಸಿ ಕಾಲಂದ್ರೆ ಇಡ್ಡೇಳು ಕಾಲು ಕಡ್ಡು ನಿಮ್ ಕೈಯಾಗ ಕೊಡ್ಡೀನಿ⁷ 'ಭರತರಡ್ಡಪ್ಪನ ಐವತ್ತರ ಆಸು-ಪಾಸಿನ ಜೀವನದಲ್ಲೂ ಹದಿನೆಂಟರ ಹರೆಯ ಉಕ್ಕಿ ಬರುತ್ತಿತ್ತು. ನಾನೂ ಹೊಲಾ-ಮನಿ, ಹೇಂಚ್ಚಿ-ಮಕ್ಕಳನ್ನೆ ಬುಟ್ಟು, ನಮ್ ನಿಯಂತ್ರಣ ರೇಖಾದಾಟೆ ಬಂದ ಅತಿಕ್ರಮಣಕಾರರ ಕತ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ರಕ್ತ ಚಿಮ್ಮಿಸಿ ಬುಡಂದೈನು?⁸

ಗಡಿ ಅನ್ನುವ ಕಥೆಯ ಪ್ರಮುಖ ವಿಷಯವೇ ಗಡಿ ಅದು ಪ್ರಾಣಿ ಮತ್ತು ಮನುಷ್ಯರಿಂದ ಹಿಡಿದು ಮನೆ, ಹೊಲ, ನೀರು, ಊರು, ನಾಡು, ಭಾಷೆ, ದೇಶ, ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಹೀಗೆ ಎಲ್ಲ ಸ್ಥರದ ಮನುಷ್ಯ ಬದುಕಿನಲ್ಲು ಇದೆ. ಆದರೆ ಈ ಕಥೆಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಗಡಿ ಎರಡು ವಿಚಾರವಾಗಿ ಚರ್ಚೆಗೆ ಮುನ್ನಲೆಗೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಒಂದು ಹೊಲದ ವಿಚಾರವಾಗಿ ಮತ್ತೊಂದು ದೇಶದ ವಿಚಾರವಾಗಿ ಈ ಕಥೆಯಲ್ಲಿ ಚರ್ಚೆ ನಡೆದಿದೆ. ಚರ್ಚೆಯಲ್ಲಿ ಭರತಪ್ಪ ಮತ್ತು ಫಕೀರಪ್ಪರ ಹೊಲದ ಕುರಿತು ಚರ್ಚೆ ನಡೆದಿದೆ ಇದೆ ಸಂದರ್ಭಕ್ಕೆ ವಿವಾದವಾಗಿರುವ ಸಮಕಾಲೀನ ರಾಜ್ಯದ ಕಾವೇರಿ ನೀರು ಹಂಚಿಕೆ ಮತ್ತು ದೇಶದ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಗಡಿಗಳ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ಕುರಿತು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ರೇಡಿಯೋ, ಪತ್ರಿಕೆಗಳ ಮಾಹಿತಿ ಆಧಾರಿತ ಮಾತುಗಳು ಹೋಲಿಕೆಗೆ ಬಳಕೆಯಾಗಿದೆ. 'ಅಮೀನಗಡ ಕರದಂಟು' ಸ್ಥಳೀಯ ಬಳಕೆಯ ಆಹಾರದ ಕುರಿತು ಚರ್ಚೆಯಾಗಿದೆ.

'ಯುದ್ಧ ಅಂದ್ರೆ ಏನಂತ ತಿಳಿದಿದಿ... ನಮ್ಮೂರಾಗ ಗುದ್ಯಾಡಿದಂಗೆ ತಿಳಿದಿಯೇನು? ಚಾಕು-ಚುರಿ, ಬಡಿಗ್-ಕಲ್ಲು ತಗಂಡು ಬಡಿದಾಡಿದಾಂಗೆಂತ ತಿಳಿದಿಯೇನು? ನಮ್ಮೂರು ಗುಡ್ಡದಕ್ಕಿಂತ ಹತ್ತಿಪ್ಪತ್ತು ಪಟ್ಟು ಎತ್ತರವಿರೊ ಪರ್ವತಗಳಿಗೆ ಮಂಜು-ಹಿಮ ಮುಟ್ಟಿರತ್ತೆ...ಕಾಲಿಟ್ಟ ಜಾರಂಗೆ ಇರುತ್ತೆ. ಅಂತದಾಗ ಅಡ್ಡಾಡಬೇಕು! ಉಣ್ಣದು ಹೆಂಗೊ-ತಂಬದು ಹೆಂಗೊ?... ನಮ್ಮ ಶಿವಬಸವ ಹೆಂಗ ಅದ್ಯಾನೊ.. ಎಲ್ಲಿ ಅದಾನೊ?⁹ 'ನಾಲ್ಕೈದು ಮೊಳದಟು ಬಿತ್ತೊ ಹೊಲದಾಗ ಒಡ್ಡು ಹಾಕಿದ್ರೆ ಏನ್ ಬರುತ್ತೆ?'¹⁰ 'ಇಲ್ಲಿ ನೋಡಾ ಭರತಪ್ಪ ಈ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಪ್ರಧಾನಿ ನವಾಜ ಷೇರಿಫ್ ಫೀನ ಮಸೂರ ಇಡಕಂಡು ಏನೊ ಹುಡಿಕೆಂತ ಬರಾಕೆ ಹತ್ತಾನ... ಆತನ ಎದುರಿಗ ನಮ್ ಪ್ರಧಾನಿ ಅಟಲ್‌ಜಿ... 'ಅಲ್ಲ ಷೇರಿಫರೇ ನೀವು ಗಡಿ ನಿಯಂತ್ರಣ ರೇಖಾ ದಾಟಿ ಓ ಕಿಮೀ. ಬಂದಮ್ಯಾಲ ಮತ್ತೆ ನಿಯಂತ್ರಣ ರೇಖಾ ಕಾಣವಲ್ಲು ಅಂತೀರಲ್ಲಾ...?¹¹

‘ಭಾರತದ ವೀರ ಯೋಧರಿಗೆ ಜಯವಾಗಲಿ... ಕಾರ್ಗಿಲ್ ಕದನದಲ್ಲಿ ವೀರ ಮರಣವನ್ನಪ್ಪಿದ ಶಿವಬಸವನಿಗೆ ಜಯವಾಗಲಿ’ ರಾಯಚೂರಿನ-ಮಸ್ತಿ ಕೊಪ್ಪಳದ-ಕುಷ್ಟಗಿ, ಬಾಗಲಕೋಟೆ-ಅಮೀನಗಡ, ಮತ್ತು ಬೆಳಗಾವಿ^{೧೮} ಈ ಕಾಶ್ಮೀರ ಸಮಸ್ಯೆ ಅಂಬೊ ಬೆಂಕೀನ ತನ್ನ ಉಡಿಯಾಗ ಹಾಕೊಂಡು ನರಳಾಕ ಹತ್ತೈತಿ...^{೧೯} ನಿನ್ನ ಆತ್ಮಕ್ಕೆ ಶ್ಯಾಂತಿ ಸಿಗಬೇಕೆಂದ್ರ ಇನ್ನೊಂದು ಯುದ್ಧಾನ ನಡೀಬಾರ್ದು... ಎಲ್ಲಾರೂ ಅಣ್ಣತಮ್ಮಂತೆ ಬದುಕಬೇಕು...^{೨೦} ಮೌನದ ಮರೆಯಲ್ಲಿ ಆಕಾಶದಲ್ಲಿ ಚುಕ್ಕೆಗಳು ಮಿನುಗು ತೊಡಗಿದವು... ಹಾಲಿನಂಥಾ ಬೆಳದಿಂಗಳು ಚೆಲ್ಲಿ ಹೊಳೆಯುವ ಚಂದ್ರನಲ್ಲಿ ಶಿವಬಸವನನ್ನು ಕಂಡರು...^{೨೧}

ಭರತಪ್ಪ ಅನ್ನುವ ಪಾತ್ರದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಗಡಿ ಮತ್ತು ಯುದ್ಧಗಳ ಚರ್ಚೆ ನಡೆದಿದೆ ಉರಲ್ಲಿ ಹೊಲದ ಒಡ್ಡುಗಳು ಜಗಳವನ್ನು ದೇಶದ ಯುದ್ಧಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೋಲಿಕೆ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿದೆ, ರಾಜ್ಯದ ನೀರಿನ ವಿವಾದಗಳ ಹಾಗೆ ಬಗೆ ಹರಿಸಲು ಬರುವುದಿಲ್ಲ ಅನ್ನವುದು ವ್ಯಂಗ್ಯಾರ್ಥವಾಗಿ ಮತ್ತು ದೇಶಗಳ ನಡುವಿನ ಜಗಳ ಮತ್ತು ಹೊಲದ ಒಡ್ಡುಗಳ ಜಗಳ ಒಂದೆ ಅಲ್ಲ ಅನ್ನವುದು ಅರ್ಥಗಳನ್ನು ಪಾತ್ರಗಳು ತಾವೆ ಕಂಡುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿವೆ. ಗಡಿಯಂತ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಪರಸ್ಪರ ಕುಳಿತು ಬಗೆಹರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು ಆದರೆ ಹೊಲದ ನ್ಯಾಯಗಳು ಬಗೆ ಹರಿಯಲು ಕಾಲವಾಗುವುದು ಅನ್ನವುದು ಅವರ ಅನುಭವ. ಅದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಭರತಪ್ಪನ ಮಗ ಶಿವಬಸವ ಅನ್ನವವನ ಪಾತ್ರದ ಕುರಿತು ಚರ್ಚೆ ಆಗುತ್ತದೆ. ಗಡಿ ಅನ್ನುವುದು ಹಳ್ಳಿ ಒಂದರಲ್ಲಿ ಇಷ್ಟೆಲ್ಲಾ ವಿಚಾರಗಳ ಸುತ್ತ ಹರಿದಾಡುತ್ತಿದೆ. ಈ ಕಥೆಯಲ್ಲಿನ ಶಿವಬಸವ ಒಬ್ಬ ಯೋಧ ಅವನ ಸ್ಥಿತಿ-ಗತಿಗಳೇನು, ಅಲ್ಲಿ ಆಹಾರ, ನೀರು, ಅವರಿಗೆ ಕಷ್ಟದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ದೊರಕುವುದು ಹೇಗೆ ಅನ್ನುವ ಯೋಗಕ್ಷೇಮವನ್ನು ವಿಚಾರ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಇದೇ ಸಂದರ್ಭಕ್ಕೆ ಕಥೆಯ ಸ್ಥಳಗಳ ಪರಿಚಯ ವಾಗಿದೆ. ರಾಯಚೂರಿನ ಮಸ್ತಿ, ಕೊಪ್ಪಳದ ಕುಷ್ಟಗಿ, ಬಾಗಲಕೋಟೆಯ ಅಮೀನಗಡ, ಮತ್ತು ಬೆಳಗಾವಿಯ ಸೈನಿಕರ ತರಬೇತಿ ಶಾಲೆಯ ಕುರಿತು ಚರ್ಚೆಯಾಗಿದೆ. ಅಷ್ಟೆ ಅಲ್ಲದೆ ಸ್ಥಳೀಯ ವಿಶೇಷತೆಗಳ ಕುರಿತು ಚರ್ಚೆಯಾಗಿದೆ.

ಗಡಿ, ಒಡ್ಡುಗಳ ಜಗಳ ಯುದ್ಧಗಳ ಚರ್ಚೆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ವೀರಮರಣವಪ್ಪಿದ ಶಿವಬಸವನ ಹೆಣ ಊರಿಗೆ ಬಂದಾಗ ಇಡೀ ಊರಿಗೆ ಊರೇ ಜಯಕಾರ ಮೂಳುಗಿಸಿದ್ದನ್ನು ಕಂಡು ಭರತಪ್ಪನ ಬದುಕು ನಶ್ವರತೆ ಕಾಡತೊಡಗುತ್ತದೆ. ಒಬ್ಬ ದೇಶಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರಾಣ ಮುಡಿಪಾಗಿಟ್ಟು ಹೊರಾಡಿ ಮರಣವನ್ನಪ್ಪಿದರೆ ನಾವುಗಳು ಹೊಲದ ಒಂದಿಷ್ಟು ಜಾಗಕ್ಕೆ ಬಡಿದಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದೇವೆ ಅನ್ನುವ ಮನಸ್ಸಿತಿ ಮೂಡಿ ಯುದ್ಧ, ಜೀವಹಾನಿ, ಜಗಳಗಳಿಂದ ಮುಕ್ತರಾಗಿ ಬದುಕ ಬಯಸುವುದು ಕಥೆಯ ಅಂತ್ಯಕ್ಕೆ ಕಾಣಿಸಿದೆ.

...ನಂದು ಜೀವಾ ಹೋದ್ರೂ ಚಿಂತಿಲ್ಲ! ಇದನ್ನ ಮಾತ್ರ ಬುಡಂಗಿಲ್ಲ... ಯಾರಿಗೂ ಕೊಡಂಗಿಲ್ಲ. ನಾನಿರತನಕಷ್ಟ ಅಲ್ಲ... ಏಳೇಳು ಜಲುಮಕ್ಕೂ ಇದು ನಮ್ಮ...^{೨೨} ಎಲ್ಲರೂ ಕೂಡಿ ದುಡಿದು ಬರುಡು-ಬರಡಾಗಿದ್ದನ್ನ ಬಂಗಾರ-ಬಂಗಾರ ಬೆಳೆಯಾಂಗ ಮಾಡೀವಿ... ದನಗಳ ಜೊತೆ ದನಗಳಾಗಿ ದುಡಿದೀವಿ...ಬಿಸಿಲಿಗೆ ಬೆವರೀವಿ.. ಭಳಿಗಿ ನಡುಗೀವಿ ಮಳೆಯಾಗ ನೆನದೀವಿ...^{೨೩} ಇಲ್ಲಾ... ಅದೇನನ..ಆಗ್ಲಿ ಯಾವುನು ಮಾತು ಕೇಳಾಂಗಿಲ್ಲ. ಇಡಿ ದೇಸ್ಯಾನ ಆಳೊ ದೊರಿ ಕಾರಿನ್ಯಾಗ... ಇಮಾನದಾಗ... ‘ಸುಂಇ’ ಅಂತ ಬಂದು ಇಳಿದು ಇದನ್ನ ನಮಗ ಕೊಟ್ಟುಬುಡು. ಊರಾಗೇನು ರೇಟು ನಡದಾವಲ್ಲ.. ಅದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ರೇಟು ಕೊಡೀವಿ...^{೨೪} ‘ಬ್ಯಾಡಮೊ ಸಿವುನೆ... ಇದೊಂದು ನನಗ ಶಾಶ್ವತ ಇರಂಗ ಮಾಡಿ ಬುಡು ಅಷ್ಟ ಸಾಕು...^{೨೫}

ಮಣ್ಣು ಕಥೆಯ ಪ್ರಾರಂಭವೇ ಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಮನುಷ್ಯ ಬದುಕಿನ ನಂಟಸ್ಥಿಕೆಯನ್ನು ಕುರಿತು ಧ್ವನಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಕಥೆಯಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣು ಬರಿ ಮಣ್ಣಾಗಿ ಕಾಣಿಸುವುದಿಲ್ಲ ಅದು ಉಸಿರಾಗಿ ನೆನಪಾಗಿರುವುದು ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಅದೆ ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಬರ ಕಂಡಿರುವ ಅದೆ ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಅತಿಯಾಗಿ ಮಳೆಯಾಗಿ ಬೆಳೆ ನಾಶ ಕಂಡಿರುವುದು ಮತ್ತು ಅದೆ ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಬಾಲ್ಯದ ದಿನಗಳನ್ನು ಕಳೆದಿರುವುದು ನೋವು, ನಲಿವು, ಬದುಕು ಎಲ್ಲ ತರಹದ ಅನುಭವಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಸಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಪ್ರಾಣಿಗಳು ಮನುಷ್ಯರಿಗೆ ಹೆಗಲು ಕೊಟ್ಟಿರುವುದು ಅವುಗಳು ತಮ್ಮ ಕುಟುಂಬ ಭಾಗವಾಗಿ ದುಡಿದಿರುವುದು ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಈಗ ಮಣ್ಣು ಕಥೆಯಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಯಾಟದಲ್ಲಿರುವ ಪಾತ್ರದ ಸಂಕಟ ಅವುಗಳನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವುದರ ಸೂಚಕ ತಳಮಳಗಳ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗಿದೆ.

ತಮ್ಮಪ್ಪ ತಾನು ಸಣ್ಣವನಿದ್ದಾಗಿನಿಂದ ಇದೆ ಬನ್ನೆಗಿಡದ ಕೆಳಗ ಐದು ಬೆರಳಿನ ಆಕಾರದ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಆರಿಸಿಕೊಂಡು ಪಾಂಡವರನ್ನ ಮಾಡಿ ಜ್ವಾಲದ ರವುದ್ಯಾಗ ಎಡೆ ಮಾಡಿ... ಎಳ್ಳು ಅಮಾಸಿಗೊಮ್ಮೆ ಪೂಜೆ ಮಾಡೋದು... ಹೊಲದ ಎಲ್ಲಾ ಮೂಲೆ-ಮೂಲೆಗೂ... ಮೊಸರನ್ನ, ಸಜ್ಜೆ ರೊಟ್ಟಿ, ಕಾಳು, ಭತ್ತ.. ಒಂದ್ ಸೊಲುಪು-ಸೊಲುಪು ತಗಂಡು ಚರಗ ಚೆಲ್ಲೋದು.. ಎಲ್ಲರೂ ಚೆಂದಾಗಿ ಕುಂತು ಉಣ್ಣೋದು...ಅದೇಟು ಸಂಭ್ರಮ. ನೋಡಾಕ ಎರಡು ಕಣ್ಣು ಸಾಲಂಗಿಲ್ಲ!^{೨೬}

ಕೃಷಿಯೊಂದಿಗಿನ ಆಚರಣೆಗಳು ಅಣ್ಣತಮ್ಮಂದಿರು ಕೂಡಿ ಬದುಕಿದ ನೆಲದ ನೆನಪುಗಳು ಭೂಮಿಯನ್ನು ತಾಯಿಯಾಗಿ ಕಂಡು ಅದಕ್ಕೆ ಚರಗ ಆಚರಣೆ ಮೂಲಕ ಆಹಾರ ಅರ್ಪಣೆ ಮಾಡುವುದು ಮತ್ತು ಕುಟುಂಬದ ಎಲ್ಲರೂ ಸೇರಿ ಒಂದೆ ಕಡೆ ಆಹಾರ ಸೇವಿಸುವುದು ಇದೆಲ್ಲವು ಅದೆ ಮಣ್ಣಲ್ಲಿ ನಡೆದುಕೊಂಡು ಬಂದಿರುವುದು ಈ ಕಥೆ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ನೆನಪುಗಳನ್ನು ಬಿಚ್ಚಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ.

ಮುದೇತ, ಮುದಿ, ಸಾಂತು... ನಾವು ಇರುವಿಯಂಗ ಬಾಳೇವು ಮಾಡೋದು ಕಲೀಬಕು. ಈ ರೆಕ್ಕೆ ಹುಳುಗಳಂತೆ ಅಲ್ಲಪ್!^{೨೭} “ಕರಿಯಾನ ಹೊಲ ನೋಡೊ/ಕರಿಯ ಕಂಬಳಿ ನೋಡೋ” ಕೈಮ್ಯಾಲೆತ್ತಿ ಹಾಡಿಕೆಂತ ಕೆಳಗ ನೋಡಿದ. ನೂರಾರು-ಸಾವಿರಾರು ಸಣ್ಣ-ಸಣ್ಣವು ನೋಣಗಳು ರೆಕ್ಕೆ ಇರೊ ಹುಳುಗಳು ನೆಲದ ಮ್ಯಾಲ ರೆಕ್ಕೆ ಹರಿದು...ತೊಯ್ದು ನೆಲಕ್ಕೆ ಮುತ್ತು ಕೊಡಾಕ ಹತ್ತಿದ್ದು... ಮಣ್ಣಿನ್ಯಾಗ ಮಳೆಹನಿಗೆ ಸಿಕ್ಕಿ ಬಿದ್ದಿದ್ದು! ಮುಂಜಾನೆ ಸೂರ್ಯ ಪರಮಾತುಮ ಆಗ್ಗೆ ಮೇಲೇರುತ್ತಿದ್ದ. ಗುಬ್ಬಿ-ಕಾಗಿ, ಗೊರವಂಕ-ಚಿಟಗುಬ್ಬಿ, ಮಿಡತಿ-ಸಿವನ ಕುದರಿ... ಅಕ್ಕಡಿ-ಇಕ್ಕಡಿ ಹೊಲತುಂಬಾ ಒಳ್ಳೆ ಹುರುಪಿಲೆ ಹಾರ್ಯಾಡಕ್ಕತ್ತಿದ್ದು...^{೨೮} ಮುದು...ಸಾಂತು ನಾವು ಮನ್ನೇರು ಖರೆ...ಆದ್ರ ಈ ಸಣ್ಣ ಹುಳುಗಳನ್ನ ನೋಡಿ ಕಲಿಯೋದು ಭಾಳ ಐತಿ...^{೨೯}

ಇವು ಹಿಂಗನ! ಮಳೆ-ಚಳಿಗಿ ಅಂಜಂಗಿಲ್ಲ... ಹಸಿವು ಆಗ್ಯಾದಂತೇಳಿ ಅಳಂಗಿಲ್ಲ! ಅವು ಸಾಯುತ್ತನ್ನ ತಿನ್ನೋಟನ್ನ ಒಳಗ ನೆಲ್ಲಾಗ ಕೋಣೆ-ಕೋಣೆ ಮಾಡಿದಂಗ ಮಾಡಿ ಕೂಡಿಟ್ಟಿರಾವ! ಅದಕಷ್ಟ ಸಾಂತು... ನಾವು ಇರುವಿಗತೆ ಬದುಕಬಕು... ಬಾಳೇವು

ಮಾಡಬಹುದು... ಮಣ್ಣನ್ನು ನಂಬಿದ್ದ ಕೇಡು ಬರಂಗಿಲ್ಲ.^{೩೦} ಅಪ್ಪ ನೆನಪಾದ. ತಾನವತ್ತು ಹೊಲದಾಗ ಸಣ್ಣ-ಸಣ್ಣ ಎಕ್ಕಿ, ಚಾಲಿ ಗಿಡಗಳನ್ನು ಬಾಯಿಕೊಡ್ಡಲೆ ಕಡಿತ್ತಿದ್ದ...^{೩೧}

ಮಣ್ಣಿನ ನಂಬಿಸ್ತಿಕೆಯ ನೆನಪುಗಳು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಅಲ್ಲಿ ಬದುಕಿರುವ ಅನೇಕ ಬಗೆಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮಜೀವಗಳ ಬದುಕು ಕೃಷಿಕರಿಗೆ ಮಿತ್ರರಾಗಿ ಒಂದೊಂದು ಪಾಠ ಕಲಿಸಿರುವುದು ಒಂದೊಂದು ನೆನಪುಗಳು ಅಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿರುವ ಸಂಭಾಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸುತ್ತವೆ ಇರುವ ಮತ್ತು ರೆಕ್ಕೆ ಹುಳುಗಳ ಕುರಿತು ಮಾತು ಕಥೆಯಲ್ಲಿ ರೆಕ್ಕೆ ಹುಳು ಮಳೆ ಬಂದು ನಿಂತಾಗ ಸಂಜೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಹಂಬಲಿಸಿ ನಿಮಿಷಗಳಲ್ಲಿ ಸಾವಾಗುತ್ತವೆ ಮತ್ತು ಇರುವೆಗಳು ಹಾಗಲ್ಲ ಇರುವೆಗಳು ಮಣ್ಣಿನೊಂದಿಗೆ ವಿಶೇಷ ನಂಬಿಸ್ತಿಕೆಯನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಂಡಿವೆ ಮಣ್ಣನ್ನು ತನ್ನ ಬಾಯಿಯಿಂದ ತಂದು ಗೂಡು ಕಟ್ಟಿ ಅದೆ ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಬದುಕು ನಡೆಸುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಮನುಷ್ಯ ಮಾತ್ರ ತನಗೆ ಕೇಡಾದಾಗ ನೋವಾದಾಗ ತಡಿಯದೆ ನೆಲವನ್ನು ಬಂಜೆಯೆಂದು ಮಾರಲು ಮುಂದಾಗುವ ಸ್ವಾರ್ಥ ಜೀವಿ ಅನ್ನುವ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಈ ಕಥೆ ಮುಂದುವರಿಯುತ್ತದೆ. ಈಶ್ವರನು ಕರ್ನಾಟಕದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿರುವ ಬಯಲಿನ ಪಕ್ಷಿಗಳು ಗುಬ್ಬಿ-ಕಾಗಿ, ಗೊರವಂಕ-ಚಿಟಗುಬ್ಬಿ, ಮಿಡತಿ-ಸಿವನ ಕುದರಿ... ಅಕ್ಕಡಿ-ಇಕ್ಕಡಿ ಕಾಣಿಸಿಗುತ್ತವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಮರಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವವು ಅಂದರೆ ಸಣ್ಣ ಎಕ್ಕಿ, ಚಾಲಿ ಗಿಡಿ ಇಂತಹ ಗಿಡಗಳು ಸಣ್ಣ ಕುರುಚಲುಗಳು ಮಳೆಗಾಲದ ನಂತರ ಹುಲುಸಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಹೊಲದ ಒಡ್ಡುಗಳಿಗೆ ಚಾಚಿಕೊಂಡಿರುತ್ತವೆ. ಅವುಗಳು ಒಂದು ರೀತಿಯ ಬೇಲಿಗಳಾಗಿ ಬಳಕೆಯಾಗುತ್ತವೆ ಮತ್ತು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬೆಳೆದರೆ ನೆಲದ ನೀರಿನ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ತಗ್ಗಿಸುತ್ತವೆ ಅನ್ನುವ ಕಾರಣಕ್ಕೆ ಅವುಗಳನ್ನು ಹೊಲಗಳ ಸುತ್ತಲು ಬೆಳೆಯಲು ಬಿಡುವುದಿಲ್ಲ. ಕಥೆಗಾರನ ಗ್ರಹಿಕೆಗೆ ನಿಲುಕುವ ಎಲ್ಲ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ರೂಪಕವಾಗಿ ಇವರವೆ ಬದುಕು ಮನುಷ್ಯನಿಗೆ ಆದರ್ಶ ಆಗಬೇಕು ಅನ್ನುವಲ್ಲಿ ಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ಮಾತನಾಡಿಸುವುದು ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ.

ಇನ್ಮಾಲು ನೀ ನೆನಪ ನಮ್ಮೂರನ್ನು ಬುಟ್ಟು ರೈಚೂರಾಗ ಇರ್ದಿರಂತಲ್ಲಪೋ...^{೩೨} “ಛೂ...ಇವನಾನನಾಡ ಆ ಸುಡುಗಾಡು ಪ್ಯಾಕರಿ ಯಾವನಿಗೆ ಬೇಕಾಗ್ಯೆತಿ, ಲಾಭ ಬರೈತಿ ಅಂತೇಳಿ ಹೊಲಾನೆಲ್ಲಾ ಮಾರಾಕ ಆಗ್ತಾತೇನು?”^{೩೩} “ಅಲ್ಲಪ! ಸಾಂತಪ್ಪಣ್ಣ... ನಮ್ಮೂರಾಗ ನಾಲ್ಕೈದು ಮಂದಿ ನಮ್ಮೂರು ಅಡವ್ಯಾಗಿನ ಹೊಲಾ-ಮನೀನ ಮಾರ್ಕಂಡು ದೊಡ್ಡರಾಗ ಪ್ಲಾಟ್ ತಗಂಡು ಮನಿ ಕಟ್ಟಿಸಿ... ಉದ್ಯೋಗ ಮಾಡಾಕ ಹತ್ಯಾರಲ್ಲ. ಅವು ಈ ಮಣ್ಣನ್ನು ನಂಬಿಕೊಂಡ ಕುಂತಾರ ಏನು? ಇಲ್ಲ ಅವೆಲ್ಲಾ ಸತ್ತಬುಟ್ಟರಾ?”^{೩೪}

ಇಡಿಯಾಗಿ ನೆನಪುಗಳು ಊರು ಹೊಲಗಳ ಸುತ್ತಲೂ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಸುತ್ತಲು ಮತ್ತು ಸೂಕ್ಷ್ಮಜೀವಗಳ ಸುತ್ತಲು ತಿರುಗಿ ಈಗ ಕೊನೆಗೆ ದುರಂತತೆಯಡೆಗೆ ಸಾಗುವ ಹಾಗೆ ಕಥೆ, ಸಾಂತಪ್ಪ ಅನ್ನುವ ರೈತನ ಭಾವನೆಗಳು ಅದೆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಹೊಲಗಳು ಬೀಳು ಬಿದ್ದಿರುವುದು ಅದೆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳಿಗಾಗಿ ಹೊಲಗಳನ್ನು ಖರೀದಿಗೆ ಕೇಳುವುದು ಇವೆಲ್ಲದರ ನಡುವೆ ಮಗನ ಜೊತೆ ಹೊಲ ಊರು ಮನಿ ಬಿಟ್ಟು ನಗರಕ್ಕೆ ಹೋಗಲೆಬೇಕೆಂದು ವತ್ತಾಯಗಳು ರೈತ ಶಾಂತಪ್ಪನ್ನು ಇಕ್ಕಟ್ಟಿಗೆ ಹಾಕಿವೆ. ಇಂತಹದ ಕಥೆಗಳು ಈ ಬಿಸಿಲು ಬಾಗಿನ ಕಥಾ ಸಂಕಲನದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಇವೆ. ಅವು ಎರಡು ದಶಕದ ದುರಂತಮಯ ಕಥೆಗಳನ್ನು ಹೇಳುತ್ತವೆ.

‘ಮಳಿ ಬಂತಂದ್ರ ಮುಗೀತಿ. ಮನಿ ಅಂಬುದು ಜರಡಿಗತೆ ಸೋರುತ್ತ ನಮ್ ಬದುಕು ನೀರಾಗ ತೇಲುವಂಗ ಆಗುತ್ತ ಹೊರಗ ‘ಗದಾ ಗದಾ’ ನಡುಗೋ ಚಳಿಯಿದ್ದೂ ಹೊಟ್ಟೆ ಒಳಗ ಕತ ಕತ ಕುದಿ ಸುರುವಾಗುತ್ತ’^{೩೫} ಸಿಡ್ಲು ಸುರುವಾಗಿದ್ದು ಹೊರಗ ಅಂಗಳದಾಗ ಒಂದೊಂದೆ ಹನಿ ಮಳಿ ಬಿದ್ದ ಆಕಿ ಕಣ್ಣಾಂಗಿಂದ ಒಂದೊಂದು ಹನಿ ಕಣ್ಣೀರು ತೊಯ್ದು ನೆಲಕ್ಕೆ ಬಿದ್ದು ತೂತು ಮಾಡಿದ್ದು...^{೩೬} ಅಲ್ಲ ಮಾರಾಯ್ತಿ ಮಳಿಯನ ನಿಲ್ಲಲಿ ತಡಿ. ಈಗ ಹೋದ್ರೂ ಯಾರ ಬಣವ್ಯಾಗ ಒಣ ಹುಲ್ಲು ಸಿಗುತ್ತ?”^{೩೭}

ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಿಸಿಲು ಬರಗಾಲ ಏಷ್ಟು ಭೀಕರತೆಯನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡುತ್ತದೆಯೋ ಅದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಮಳೆ ನಷ್ಟ ಉಂಟುಮಾಡುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಬರುವ ಎಲ್ಲ ಕತೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಳೆಯ ಕುರಿತು ಇಗಾಗಲೆ ಚರ್ಚೆ ಮಾಡಿರುವುದು ಇದೆ ಇಲ್ಲಿ ಭೌಗೋಳಿಕ ಕಾರಣಕ್ಕೆ ಉಂಟಾಗುವ ಮಳೆ, ಬಿಸಿಲು ಇವು ಉಚಿತಮಾಡುತ್ತಿರುವ ದುರಂತಗಳು ಬದುಕಿನ ಮೇಲೆ ದುಷ್ಪರಿಣಾಮ ಬೀರಿದೆ ಈ ಕಥೆಯ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಮಳೆ ಅನ್ನುವುದು ಯಾಕ ಆದರು ಬರುತ್ತೆ ಅನ್ನುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಇದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಬದುಕು ನಡೆಸುವ ಎಲ್ಲರೂ ಒಂದೆ ತೆರನಾಗಿ ಆರ್ಥಿಕತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿಲ್ಲಾ ಭೀಕರತೆ ಉಂಟಾದಾಗ ದನಕರುಗಳಿಗೆ ಮೇವು ಇಲ್ಲದಿರುವುದು. ಮನುಷ್ಯನಿಗೆ ಆಹಾರ ದೊರಕದಿರುವುದು. ಈ ಕಥೆ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಬೇಸಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಇಂತಹದ ಕಥೆ ನೀರು ಸಿಗದೆ ಇರುವುದು. ಬೆಳೆ ಇಲ್ಲದೆ ಸಾಲದಲ್ಲಿ ಬದುಕು ದೂಡುವುದು ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ.

ಹೋದ ವರ್ಷ ಬೀಜದ ರೊಕ್ಕ ಸಮೇತ ಕೈಗೆ ಬರಲಿಲ್ಲ. ಬೀಜ, ಗೊಬ್ಬರಕ್ಕೆ ಊರ ಫೈನಾನ್ ಮಾಲೀಕ ನಾಗರಾಜನಲ್ಲಿ ೬ ರೂಪಾಯಿ ಬಡ್ಡಿಗೆ ತಂದಿದ್ದ ೨ ಸಾವಿರ ರೂಪಾಯಿ ತೀರಿಸಾಕ ವರ್ಷದಿಂದಲೂ ಅವರ ಹೊಲದಲ್ಲಿ ದುಡದ್ದು ಮುಟ್ಟಿದ್ದಿಲ್ಲ...!^{೩೮} ಬೆಂಗಳೂರಿಗೆ ಹೋದ ಬ್ಯಾಸಿಗೆ ದುಡಿಯಾಕ ಹೋದವರು ಊರ ಕಡೆ ಅಣೆಕಿ ಹಾಕಿರಲಿಲ್ಲ.^{೩೯} ಕಳೆದ ಮೂರು ವರ್ಷಗಳಿಂದಲೂ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಸರೀಗೆ ಮಳೆ ಬರಲಾರದೆ ಬೆಳೆ ಬಂದಿರಲಿಲ್ಲ.^{೪೦} “ಹೀಂಗ ಗೌರಮ್ಮನ ಮನ್ಯಾಗ ಇರೊ ಗಡಿಗಿ ಒಳಗ ಉದ್ದು, ಹೆಸರು, ಮೆಟಗಿ, ಮೆಂತ್ಯೆ, ಬೆಂಡೆ, ಮಣಸು, ಶೇಂಗಾ, ಹಲಸಂದಿ, ಬುಡುಮೆ, ಸೌತೆ ಹೀಗೆ ನಾನಾ ನಮೂನಿ ಬೀಜಗಳನ್ನು ಒಂದು ಪ್ಲಾಸ್ಟಿಕ್ ಕವರಿನಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿ ಜ್ಞಾಪಾನವಾಗಿ ಇಟ್ಟಿರುತ್ತಿದ್ದಳು”^{೪೧} ಅವನು ಮಲ್ಲಪ್ಪ ನಮ್ ಬಣವಿಲಿಂದ ಹುಲ್ಲು ಕದ್ದು ಹೊರಿ ಕಟಗೊಂಡು ಹೋಗಾಕ ಹತ್ತಿದ್ದ.^{೪೨}

ಕಥೆ ಮಳೆಯ ಕುರಿತು ಮಾತನಾಡುತ್ತ ಮಳೆ ಆಗದೆ ಇರುವ ವರ್ಷಗಳ ಕುರಿತು ಹೇಳುತ್ತಿದೆ. ಮೂರು ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಕಾಲ ಉಂಟಾದ ಬರಗಾಲದಲ್ಲಿ ಆಗಿರುವ ಸಾಲಕ್ಕೆ ರೈತರು ಮತ್ತು ಕೃಷಿ ಆಧರಿಸಿ ದುಡಿಯುವ ಜನವರ್ಗಗಳ ಗೂಳಿ ಕಥೆಗಳ ಹಿಂದಿರುವ ವೈಪರಿತ್ಯಗಳ ಕುರಿತು ಕಥೆ ಎಳೆ ಎಳೆಯಾಗಿ ಬಿಚ್ಚಿದೆ. ಇಲ್ಲಿನ ರೈತರು ದುಡಿಯುವವರ ಬದುಕು ನಿಜವಾಗಿಯೂ ಮಳೆ ಬಿಸಿಲಿನೊಂದಿಗಿನ ಜೂಜಾಟವೇ ಆಗಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ.

ಅಲ್ಲದೇ ಸಂಗ್ರಹಿತ ಬೀಜಗಳ ಕುರಿತು ಮಾಹಿತಿ ಇದೆ ಉದ್ದು, ಹೆಸರು, ಮೆಟಗಿ, ಮಂತ್ರೈ, ಬೆಂಡೆ, ಮಣಸು, ಶೇಂಗಾ, ಹಲಸಂದಿ, ಬುಡುಮೆ, ಸೌತೆ ಇಂತಹ ಬೆಳೆಗಳು ಸಿರಿಧಾನ್ಯಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿನ ಮಣ್ಣಿಗೆ ಬೆಳೆದು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಬೀಜಗಳಿಗಾಗಿ ಮಡಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಂರಕ್ಷಿಸಿ ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಒಟ್ಟಾರೆಯಾಗಿ ಇಲ್ಲಿನ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಕಥೆಗಳು ಮಳೆ, ಬಿಸಿಲು, ಮಣ್ಣು, ಇವುಗಳ ಅಂಶಗಳೇ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದ್ದು ಮನುಷ್ಯ ಬದುಕಿನ ಜೊತೆ ಅವುಗಳ ಪರೀಕ್ಷೆಗಳು ಇವೆ. **ಕಥೆಗಾರ ಕಲ್ಲಿಗನಾಥರ** ಸೂಕ್ಷ್ಮನೋಟಕ್ಕೆ ಸಿಗದೇ ಇರುವ ವಸ್ತು ಸಂಗತಿಗಳೇ ಇಲ್ಲ ಅನ್ನುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕಥೆಗಳು ಕಥೆಗಳ ಹೆಣಕೆ ಇದೆ. ಆದರೆ ಎಲ್ಲ ಕಥೆಗಳ ಪ್ರಾರಂಭ ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಎರಡೂ ಹೀಗೇ ಇರಬೇಕು ಅನ್ನುವ ಮನಸ್ಥಿತಿಯೊಂದು ಅವರಿಗೆ ಹಿಂದಿನ ಕಥೆಗಾರರಿಂದ ಬಂದಿರುವ ಬಳುವಳಿಯಾಗಿರಬಹುದು. ಹೊಸ ಬಗೆಯ ಸಂವೇದನೆಗಳಿರುವ ಕಥಾ ಹೆಣಕೆಯಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಮಾರ್ಗದ ಅಗತ್ಯತೆ ಇದೆ ಅನ್ನಿಸುತ್ತದೆ. ಅಂದರೆ ಕಥೆಯ ಪ್ರಾರಂಭ, ಮಧ್ಯ, ಅಂತ್ಯಗಳು ಬದಲಾಗಬೇಕು ಎಂದು ಅನ್ನಿಸುತ್ತದೆ.

ಕೊನೆಯ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳು

೧) ಮತಾಂತರ- 'ಕೆರೆ' ಪುಟ ಸಂ ೬೯.	೧೫) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ. ೧೬೭.	೨೯) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ. ೧೮೫.
೨) ಅದೆ ಕಥೆ ಪುಟ ಸಂ ೭೦.	೧೬) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ. ೧೬೮.	೩೦) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ. ೧೮೫.
೩) ಅದೆ ಕಥೆ ಪುಟ ಸಂ ೭೩.	೧೭) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ. ೧೭೨.	೩೧) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ. ೧೮೬.
೪) ಅದೆ ಕಥೆ ಪುಟ ಸಂ-೭೩.	೧೮) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ. ೧೭೨.	೩೨) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ. ೧೮೯.
೫) ಅದೆ ಕಥೆ ಪುಟ ಸಂ ೭೫.	೧೯) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ. ೧೭೯.	೩೩) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ. ೧೯೦.
೬) ಅದೆ ಕಥೆ ಪುಟ ಸಂ ೭೮.	೨೦) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ. ೧೮೦.	೩೪) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ. ೧೯೧.
೭) ಅದೆ ಕಥೆ ಪುಟ ಸಂ ೭೯.	೨೧) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ. ೧೮೦.	೩೫) ಮಾಮೂಲಿ ಗಾಂಧಿ-
೮) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ ೮೦.	೨೨) ಉಡಿಯಲ್ಲಿ ಉರಿ-ಮಣ್ಣು ಕಥೆ.	ಮಳೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ ೨೬೦
೯) ಉಡಿಯಲ್ಲಿ ಉರಿ- ಗಡಿ ಕಥೆ	ಪು ಸಂ ೧೮೧.	೩೬) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ. ೨೬೦.
ಪುಟ ಸಂ ೧೬೩.	೨೩) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ.೧೮೧.	೩೭) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ. ೨೬೧.
೧೦) ಅದೆ ಕಥೆ ಪುಟ ಸಂ ೧೬೩.	೨೪) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ.೧೮೨.	೩೮) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ.೨೬೧.
೧೧) ಅದೆ ಕಥೆ ಪುಟ ಸಂ ೧೬೩.	೨೫) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ. ೧೮೨.	೩೯) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ. ೨೬೨.
೧೨) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ ೧೬೪.	೨೬) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ. ೧೮೩.	೪೦) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ. ೨೬೨.
೧೩) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ ೧೬೪.	೨೭) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ. ೧೮೩.	೪೧) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ. ೨೬೪.
೧೪) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ ೧೬೬.	೨೮) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ. ೧೮೫.	೪೨) ಅದೆ ಕಥೆ ಪು ಸಂ. ೨೬೮.

ಆಕರ ಗ್ರಂಥಗಳು

ಬಿಸಿಲ ಬಾಗಿನ ಎರಡು ದಶಕದ ಕಥನ,

ಕಲ್ಲಿಗನಾಥ ಗುಡದೂರು, ಅಂಬಾರಿ ಪ್ರಕಾಶನ ಮೈಸೂರು ನಂ ೭೭, ಕುಮಾರವ್ಯಾಸ ರೋಡ, ಈಶ್ವರಯ್ಯಾ ನಗರ, ಕುವೇಂಪು ನಗರ ಮೈಸೂರು.-೨೩ ಮೋಬೈಲ್ ನಂಬರ ೯೮೪೫೮೯೦೩೫೩.

*****

ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಕರ್ನಾಟಕದ ಯುದ್ಧದ ಬಗೆಗಳು

ಡಾ. ಮಾರುತಿ ಹೆಚ್.

ಅತಿಥಿ ಉಪನ್ಯಾಸಕರು

ಹೆಚ್. ಪಿ. ಪಿ. ಸಿ ಸರ್ಕಾರಿ ಪ್ರಥಮ ದರ್ಜೆ ಕಾಲೇಜು

ಚಳ್ಳಕೆರೆ, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ, ಕರ್ನಾಟಕ- 577522

Mobile No. : 9740093980, E-mail : maruthih48@gmail.com

ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಹಲವಾರು ಕಾರಣಗಳಿಗಾಗಿ ಭಾರತ ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡು ಯುದ್ಧಗಳು ನಡೆದಿವೆ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ತುರುಕರು, ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗಾಗಿ, ಭೂಮಿಗಾಗಿ, ಸಂಪತ್ತಿಗಾಗಿ ಈ ರೀತಿಯ ಕಾರಣಗಳಿಗಾಗಿ ನಡೆಯುವ ಯುದ್ಧಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ತುರುಕಾಳಗ, ಬಯಲುಕಾಳಗ, ಕೋಟೆಕಾಳಗ ಎಂಬುದಾಗಿ ವಿಭಾಗಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಅಂತಹ ಯುದ್ಧಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತವಾಗಿ ವಿವರಿಸುವ ಈ ಲೇಖನದ ಮೂಲಕ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

1) ತುರುಕಾಳಗ :

ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ತುರುಕಾಳಗ ಬಹಳ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯನ್ನು ಪಡೆದಿದೆ. ಅದೇ ರೀತಿ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಕನ್ನಡ ಪ್ರದೇಶದ ನಾಯಕ ಮನೆತನಗಳು ಈ ರೀತಿಯ ಯುದ್ಧಗಳನ್ನು ಮಾಡಿರುವುದನ್ನು ಶಾಸನಗಳ ಮೂಲಕ ತಿಳಿಯಬಹುದಾಗಿದೆ. ಶತ್ರುಗಳು ದನಗಳನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಆಗ ತುರುಕಾಳಗಕ್ಕೆ ನಾಂದಿಯಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ತುರುಕರನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಲು ನಡೆದ ಯುದ್ಧಗಳನ್ನು “ತುರುಗೋಳ” ಎಂದು ಶಾಸನಗಳು ಕರೆದಿವೆ¹. ತುರುಕರು ಸಮಾಜದ ಜೀವದಾನವು ಧರ್ಮದ ಸಂಕೇತವೂ ಆಗಿದ್ದವು. ಆದ್ದರಿಂದ ದನಗಳನ್ನು ಅಪಹರಿಸಿದಾಗ ಸುಮ್ಮನಿರುವುದು ಹೇಡಿತನವೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿತ್ತು. ತುರುಕಾಳಗದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದವರಿಗೆ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ತುಂಬಾ ಗೌರವವಿತ್ತು. ಇಂತಹ ತುರುಕಾಳಗದಲ್ಲಿ ಆರು ಜನ ವೀರರು ಸತ್ತ ವಿಷಯ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ². ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಪಾಳೆಯಗಾರರ ಪ್ರಮುಖ ತುರುಕಾಳಗವೆಂದರೆ ಕಡೇಯ ರಾಜಾ ವೀರ ಮದಕರಿನಾಯಕ ಚಿಕ್ಕವಯಸ್ಸಿಗೆ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ರಾಯದುರ್ಗದ ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕನು ಚಿಕ್ಕಹುಡುಗನೆಂದು ಮತ್ತು ವಯಸ್ಸಾದ ಹೆಂಗಸು ಎಂಬ ಉದಾಸೀನತೆಯಿಂದಾಗಿ, ದುರ್ಗವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಒಳ್ಳೆಯ ಸಮಯವೆಂದು ಯೋಚಿಸಿ, ಹರಪ್ಪನಹಳ್ಳಿ ಪಾಳೆಯಗಾರರ ಸಹಾಯದೊಂದಿಗೆ ಉತ್ತರ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಮೇಯುತ್ತಿದ್ದ ಗೋವುಗಳನ್ನು ಅಪಹರಿಸಿದನು. ಇದನ್ನು ಕೇಳಿದ ಕುಡಲೇ ಗಂಡೋಬವ್ವನಾಗತಿಯು ಆಕ್ರೋಶಗೊಂಡು ರಾಯದುರ್ಗದ ಸೈನ್ಯದ ಮೇಲೆರಗಿದಳು. ಹೆಣ್ಣಿನ ಗಂಡುತನವನ್ನೇ ಕಂಡು ಹೆದರಿದ ಶತ್ರುಗಳು ದನಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಓಡಿಹೋದರು. ನಾಗತಿಯು ಅಷ್ಟಕ್ಕೇ ಬಿಡದೆ ಶತ್ರು ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಹಿಂಬಾಲಿಸಿಕೊಂಡು ಹೋದಳು³. ಹೈದರಾಲಿಯ ಸೈನಿಕರು ಮತ್ತೊಂದು ಹಾಲಪ್ಪನಾಯಕನೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿ ಮುಸವಲ ಕಣಿಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಪಾಳೆಯಗಾರರ ತುರುಕರನ್ನು ಸೆರೆ ಹಿಡಿದು ಉಭಯ ಸೈನಿಕರ ಮಧ್ಯ ಯುದ್ಧವಾಗಿ ಹೈದರನ ಸೈನಿಕರು ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಪಾಳೆಯಗಾರರಿಂದ ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲಿಗೆ ಈ ತುರುಕಾಳಗದಲ್ಲಿ ಸೋತರು⁴.

ಹಿರಿಯೂರಿನ ಕಸವನಾಯಕನು ಹತ್ತು ಸಾವಿರ ಕಾಲಾಳುಗಳ ಸಹಿತ ಬೂದಿಹಾಳು ಕೋಟೆಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಹೋಗಿ ಗೋವುಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡನು ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ಗೋಪಾಲರು ಬೂದಿಹಾಳು ನಾಯಕ ಸಿರುಮನಿಗೆ ಹೇಳಿದಾಗ ಸೈನ್ಯ ಸಮೇತವಾಗಿ ಬಂದು ಶತ್ರುಗಳ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿ ಗೋವುಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿದನು⁵. ಶತ್ರುಗಳು ತುರುಕರನ್ನು ಅಪಹರಿಸಿದಂತೆ ಸ್ತ್ರೀಯರನ್ನು ಅಪಹರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೆಲವು ಸಾರಿ ತುರುಕರ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರನ್ನು ಅಪಹರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಬೇಲೂರು ಶಾಸನವೊಂದು ಸ್ತ್ರೀಯರನ್ನು ಅಪಮಾನಗೊಳಿಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಧಾಳಿಕಾರರು ಬರುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ⁶. ಹೀಗೆ ತುರುಕಾಳಗವು ಪಾಳೆಯಗಾರರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದವು.

2) ಬಯಲು ಕಾಳಗ :

ಬಯಲು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಶತ್ರುಗಳು ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಬರುವ ವಿಷಯವನ್ನು ಗಡಿ ನಾಯಕರಿಂದ ಗುಂಡಚಾರರಿಂದ ವಿಷಯ ತಿಳಿದ ಕೂಡಲೇ ರಾಜನು ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯದ ಗಡಿಗಳನ್ನು ಭದ್ರಗೊಳಿಸುತ್ತಾನೆ. ಶತ್ರುಗಳ ದಾಳಿಯನ್ನು ಸಾಧ್ಯವಾದಷ್ಟು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದ ಒಳಗಡೆ ಬಿಡದೆ ಗಡಿಯಿಂದ ಹೊರಗಡೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಲು ಸಿದ್ಧನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಆಗ ನಡೆಯುವ ಕಾಳಗವೇ ಬಯಲು ಕಾಳಗ ಮತ್ತು ಬಯಲು ಯುದ್ಧ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಬಯಲು ಕಾಳಗಗಳಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧಕ್ಕಿಂತ ಮುಂಚೆ ನೂರರಿಂದ ಇನ್ನೂರು ಜನರನ್ನು ಭೂಮಿಯ ಪರೀಕ್ಷೆಗೆ ಕಳಿಸುತ್ತಾರೆ⁷. ಇವರ ಮಾಹಿತಿಯ ಮೇರೆಗೆ ರಾಜನು ಶತ್ರುಗಳಿಗೆ ಪ್ರತಿವ್ಯೂಹಗಳನ್ನು ರಚಿಸಬೇಕು ಎಂದು ಶಿವತತ್ವ ರತ್ನಾಕರದಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಿದೆ. ಕೌಟಿಲ್ಯನು ತನ್ನ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಬಯಲು ಯುದ್ಧವನ್ನು ಕುರಿತು ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಕಡಿಮೆ ಕಲ್ಲು ಮರಗಳಿರುವ ಕುಳ್ಳನಿಗೂ ಹಾರಲು ಸಾಧ್ಯವಾದ ಹೋಂಡೆ ಅದಷ್ಟು ಕಡಿಮೆ ರೇಖಾಕಾರ ಬಲವಿರುವ ಪ್ರದೇಶ ಕುದುರೆಗೆ ಯೋಗ್ಯ ಯುದ್ಧ ಭೂಮಿ ಮುಳ್ಳಿರದ ಹೆಚ್ಚು ಎತ್ತರ ತಗ್ಗಿರದ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಲು ಸಾಕಷ್ಟು ಅವಕಾಶವಿರುವ ಭೂಮಿಯು ಪದಾತಿಗಳಿಗೆ ಉಪಯುಕ್ತ. ಮುಂದೆ ಹೋಗಲು ಅವಕಾಶವಿರುವುದಕ್ಕಿಂತ ಹಿಂದೆ ಹೋಗಲು ಎರಡರಷ್ಟು ಭೂಮಿ

ಇರಬೇಕು. ನೀರಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ ಕೆಸರಿಲ್ಲದಿರುವ ಹಾಗೂ ಹೆಚ್ಚು ಮರಳು ಕಲ್ಲಿಲ್ಲದಿರುವ ಭೂಮಿಯು ಕುದುರೆಗೆ ಲಾಭವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಧೂಳು, ಕೆಸರು, ನೀರು ಮುಡಿವಾಳವೆಂಬ ಹುಲ್ಲಿನ ಮತ್ತು ಶರವೆಂಬ ಹುಲ್ಲಿನ ಬೇರುಗಳಿಲ್ಲದಿರುವ, ಮುಳ್ಳಿಲ್ಲದಿರುವ ದೊಡ್ಡಮರಗಳು, ಗೆಲ್ಲುಗಳ ಹೊಡೆತವಿಲ್ಲದ ಪ್ರದೇಶ ಆನೆಗೆ ಅನುಕೂಲಕರ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಸ್ನಾನ ಯೋಗ್ಯ ನೀರಿನಾಶ್ರಯ ವಿಶ್ರಾಂತಿಗೆ ಅವಕಾಶವಿದ್ದು. ಅಗೆಯಲ್ಪಡದಿರುವ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟುವುದಕ್ಕೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಅವಕಾಶವಿರುವ ಪ್ರದೇಶ ಬಯಲು ಕಾಳಗಕ್ಕೆ ಉತ್ತಮ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ⁸. ಹಾಗಲವಾಡಿ ನಾಯಕ ಇಮ್ಮಡಿ ಚನ್ನಬಸಪ್ಪನಾಯಕನು ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ನಾಯಕರಿಂದ ಹರತಿಕೋಟೆಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗದೆ ಇರುವಾಗ ಹಾಗಲವಾಡಿಯ ಇಮ್ಮಡಿ ಚನ್ನಬಸಪ್ಪನಾಯಕನು ಹರತಿಯ ಮುಮ್ಮಡಿ ಹೊಟ್ಟಣನಾಯಕನ ಮೇಲೆ ಭಾರಿ ಸೈನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಹೋಗಿ ಹರತಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿ ವೀರಾವೇಶದಿಂದ ಹೋರಾಡಿ ಹರತಿಯವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದನು. ಈ ವಿಷಯ ತಿಳಿದ ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಪಾಳೆಯಗಾರ ಭರಮಪ್ಪನಾಯಕನು ದೊಡ್ಡ ಸೈನ್ಯದೊಡನೆ ಬಂದು ಪುನಃ ಹಾಗಲವಾಡಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿ ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಹಾಗಲವಾಡಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಓಡಿಸಿ ಹರತಿಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿ ಕೊಂಡನು. ಈ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಬಯಲು ಯುದ್ಧಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದವು⁹.

ಗುಮ್ಮನಾಯಕನ ಪಾಳೆಯಗಾರರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನಾದ ಇಮ್ಮಡಿ ಕದಿರಪ್ಪನಾಯಕನು ವಿಜಯನಗರದ ವೀರ ನರಸಿಂಹನ ಸಮಕಾಲೀನನಾಗಿದ್ದನು. ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಕಂಟಕ ಪ್ರಾಯನಾಗಿದ್ದ ಇಡ್ಲೂರು ಮತ್ತು ಚಿನ್ನಗಾನಪಲ್ಲಿಯ ಪಾಳೆಯಗಾರ ರಂಗರಾಜನನ್ನು ಮಣಿಸಲು ಇಮ್ಮಡಿ ಕದಿರಪ್ಪ ನಾಯಕನಿಗೆ ವೀರನರಸಿಂಹರಾಜನು ಆಜ್ಞಾಪಿಸಿದನು. ಸ್ವಾಮಿನಿಷ್ಠನೂ ಕರ್ತವ್ಯ ದಕ್ಷನೂ ಆಗಿದ್ದ ಇಮ್ಮಡಿ ಕದಿರಪ್ಪನಾಯಕನು ರಂಗರಾಜನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧವನ್ನು ಮಾಡಿ ರಂಗರಾಜನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಬಂಧಿಸಿ ವಿಜಯನಗರದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದನು. ಇದರಿಂದ ಸಂತ್ರಸ್ತನಾದ ವಿಜಯನಗರದ ರಾಜನು ಮುತ್ತಿನಹಾರ ಕೆಂಪು ಕೊಡೆ ಹಾಗೂ ಏಳು ಸಹಸ್ರ ವರಹಗಳನ್ನು ಕಾಣಿಕೆಯಾಗಿ ನೀಡಿ ಜೊತೆಗೆ ದೇವಿಕುಂಟೆ, ಕೊಂಚಕೋಮಾರ ಹೋಬಳಿ ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ಅವನಿಗೆ ಉಂಬಳಿಯಾಗಿ ಕೊಟ್ಟನು.¹⁰

ತರಿಕೆರೆಯ ಪೂವಲ ಹನುಮಪ್ಪನಾಯಕನು ದಂಡಿನೊಡನೆ ಬಂದು ದುರ್ಗದ ಸೀಮೆಗೆ ಸೇರಿದ ದೇವಪುರದ ಕೋಟೆ, ಜಾನಕಲ್ಪದುರ್ಗ ಹೊಳಲಕೆರೆ, ಮಾಯಕೊಂಡ, ಚಿತ್ರಹಳ್ಳಿ ಮಾದಲಾದ ಗಡಿಗಳಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿ ನಂತರ ರಂಗಪಟ್ಟಣವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡನು. ವಿಷಯ ತಿಳಿದ ಕಸ್ತೂರಿರಂಕಪ್ಪ ನಾಯಕನು ತರಿಕೆರೆಯ ಸೈನ್ಯದ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿ ಜಯಗಳಿಸಿದನು¹¹.

ಪಾವಗಡದ ಪಾಳೆಯಗಾರ ಬಲ್ಲಪ್ಪನಿಗೆ ವೆಂಕಟಪತಿ ಮಹಾರಾಜರು ಗುತ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಲು ಕಳಿಸಿದರು. ಕಾರಣ ಗುತ್ತಿಯ ಪಾಳೆಯಗಾರರು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಪೆನುಗೊಂಡೆಗೆ ಸೇರಿದ ಹಳ್ಳಿಗಳ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದನು. ಇದರಿಂದ ಕುಖಿತಗೊಂಡ ವೆಂಕಟಪತಿ ಮಹಾರಾಜರು ಪಾವಗಡದ ಪಾಳೆಯಗಾರ ಬಲ್ಲಪ್ಪನಿಗೆ ಒಂದು ತುಕಡಿ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸಜ್ಜು ಮಾಡಿ ಗುತ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಲು ಕಳಿಸುತ್ತಾನೆ. ಕೋಟೆ ಮತ್ತು ಕೋತ್ತಲುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಗೊತ್ತಿದ ಬಲ್ಲಪ್ಪನು ಗುತ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಹೋರಾಡಿ ಜಯಗಳಿಸಿದನು. ಇದರಿಂದ ಸಂತೋಷಗೊಂಡ ಮಹಾರಾಜರು ಬಲ್ಲಪ್ಪನಿಗೆ ಬಲ್ಲಪ್ಪನಾಯಕ ಎಂಬ ಬಿರುದು ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿ ಪಾವಗಡ ಮತ್ತು ಪಳವಳ್ಳಿಗಳ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟನು.¹²

3) ಕೋಟೆಕಾಳಗ :

ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿನ ಸಪ್ತಾಂಗಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಯು ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಅಂಗವಾಗಿದೆ. ಕೋಟೆಗಳು ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ರಾಜ ಮನೆತನಗಳ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ತನ್ನದೇ ಆದ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಪಡೆದಿವೆ. ಕೋಟೆ ಕಾಳಗಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಕಾಮುಂದಕನ 'ನೀತಿ ಶಾಸ್ತ್ರ' ಶುಕ್ರನ 'ಶುಕ್ರನೀತಿ' ನಂಜುಂಡ ಕವಿಯ ರಮನಾಥಚರಿತೆ' ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಪಂಡಿತನ 'ಚನ್ನಬಸವ ಪುರಾಣ' ಭೀಮ ಕವಿಯ 'ಬಸವ ಪುರಾಣ' ಹಾಗೂ ಸಿರುಮನ ಚರಿತೆ ಇನ್ನೂ ಮುಂತಾದ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಕಾಳಗ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿ ಲಭ್ಯವಿದೆ.

ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಯನ್ನು ದುರ್ಗ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಪುರಾತನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ವಿಧವಿಧವಾದ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಗಿರಿದುರ್ಗ, ಜಲದುರ್ಗ, ವನದುರ್ಗ, ಸ್ಥಳದುರ್ಗಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿವೆ. ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಇವುಗಳನ್ನು ಬೆಟ್ಟಗೋಂಟೆ, ಕಡಲ್‌ಗೋಂಟೆ, ಪಳುಗೋಂಟೆ, ನೆಲಗೋಂಟೆಗಳು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಕೋಟೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲು ಯೋಗ್ಯವಾದ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಶುಕ್ರನೀತಿ ಸಾರದಲ್ಲಿ ಕೋಟೆ ನಿರ್ಮಾಣ ಪ್ರದೇಶವು ಹಲವಾರು ರೀತಿಯ ಗಿಡಮರಗಳು, ಪೊದೆದುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ, ದನಕರುಗಳು ಪಕ್ಷಿಪ್ರಾಣಿಗಳಿಂದ ಸಮೃದ್ಧವಾಗಿರುವ ಮತ್ತು ಒಳ್ಳೆಯ ಜಲಾಶಯವಿರುವ, ಧಾನ್ಯ ಸಮೃದ್ಧಿ ಇರುವ ಬೆಟ್ಟ, ನೀರುಗಳಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿರುವ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಬೇಕು ಎಂದು ತಿಳಿಸಿದೆ¹³. ಕೋಟೆಯು ಮಧ್ಯಯುಗದಲ್ಲಿ ಎಷ್ಟು ಅವಶ್ಯವಾಗಿತ್ತೆಂದರೆ, ಕೋಟೆ ಇಲ್ಲದ ರಾಜನ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಹೀಗೆ ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. "ದುರ್ಗ ಹೀನೋ ನರಪತಿ: ವಾತಾಭ್ರಾವಯವೈಸ್ಸಮಃ" ಅಂದರೆ ಭದ್ರವಾದ ಕೋಟೆಯಿಲ್ಲದ ರಾಜನು ಬಿರುಗಾಳಿಯ ಮುಂದಿನ ಮೋಡದ ತುಂಡುಗಳಿಗೆ ಸಮಾನನೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ¹⁴.

ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಕನ್ನಡ ಪ್ರದೇಶದ ನಾಯಕ ಮನೆತನಗಳಲ್ಲಿ ಬಯಲು ಕಾಳಗಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕೋಟೆಕಾಳಗಗಳು ನಡೆದಿವೆ. ಈ ಕಾಲದ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಗೋವಿಂದ ವೈದ್ಯನ 'ಕಂಠೀರವ ನರಸರಾಜವಿಜಯಂ' ಮತ್ತು ಕೆಳದಿ ಬಸವರಾಜು ಕೃತಿಯಾದ 'ಶಿವತತ್ವ ರತ್ನಾಕರ'ದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಶಿವತತ್ವ ರತ್ನಾಕರದಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಯ ಅವಶ್ಯಕತೆಯನ್ನು ಕುರಿತು-

“ವಿಷಹೀನೋ ಯಥಾ ನಾಗೋ ಮದಹೀನೋ ಯಥಾ ಗಜಃ |

ಸರ್ವೇಷಾಂ ವಶ್ಯತಾಂ ಯಾತಿ ದುರ್ಗಹೀನಸ್ತಥಾ ನೃಪಃ ||

ಅಂದರೆ ಕೋಟಿಯಿಲ್ಲದ ರಾಜನು ವಿಷವಿಲ್ಲದ ಹಾವಿನಂತೆ ಮದವಿಲ್ಲದ ಆನೆಯಂತೆ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಸುಲಭವಾಗಿ ವಶನಾಗುತ್ತಾನೆಂದು ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ¹⁵. ಕೋಟಿ ಕಾಳಗದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಆಕ್ರಮಣವಾದರೆ ಮತ್ತೊಂದು ಸಂರಕ್ಷಣೆ ಒಬ್ಬರು ಉಳಿವಿಗಾಗಿ ಹೋರಾಟ ಮಾಡಿದರೆ ಮತ್ತೊಬ್ಬರು ಅಳಿವಿಗಾಗಿ ಹೋರಾಟ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಕೋಟಿ ಕಾಳಗಕ್ಕಿಂತ ಮುಂಚೆ ಯುದ್ಧದ ಪೂರ್ವಸಿದ್ಧತೆ ಬಹಳ ಮುಖ್ಯವಾಗಿದೆ. ಶತ್ರುಗಳು ದಾಳಿಗೆ ಮುಂಚೆ ಕೋಟಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿ ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಅದೇ ರೀತಿ ಮತ್ತೊಂದು ಕಡೆಯವರು ಶತ್ರುಗಳಿಂದ ಕೋಟಿಯನ್ನು ಹೇಗೆ ರಕ್ಷಿಸಬೇಕು ಎಂದು ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತಿದ್ದರು.¹⁶ ಕೋಟಿ ಕಾಳಗದಲ್ಲಿ ಕೋಟಿಗೆ ನಿಚ್ಚಣಿಗೆಯನ್ನಿಟ್ಟು ಉಡವನ್ನು ಕೋಟಿಯ ಮೇಲೆ ಹಾಕಿ ಹಗ್ಗವನ್ನು ಹಿಡಿದುಕೊಂಡು ಹತ್ತುತ್ತಿದ್ದರು. ಆಗ ಕೋಟಿಯ ಒಳಗಿದ್ದವರು ಶತ್ರುಗಳು ಹತ್ತಲಾಗದಂತೆ ಮೇಲಿನಿಂದ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನೋ, ಮರಳುಗಳನ್ನೋ, ಎಣ್ಣೆಯನ್ನೋ ಸುರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ನಂತರ ಬಾಣಗಳಿಂದ ಅವರ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವುಗಳಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಒಳಗೆ ಹೋದರೆ ಕತ್ತಿಗಳಿಂದ, ಈಟಿಯಿಂದ, ಕೋವಿಗಳಿಂದ ದಾಳಿ ಮಾಡಿ ಕೋಟಿಯೊಳಗಿನವರು ಕೋಟಿಯನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಉಮ್ಮತ್ತೂರಿನ ಪಾಳೆಯಗಾರ ಗಂಗರಾಜನು ಶಿವನ ಸಮುದ್ರಕೋಟಿ ಮತ್ತು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿನ ಕೋಟಿಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಕಾವೇರಿ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಅಧಿಕಾರ ನಡೆಸಿಕೊಂಡು ವಿಜಯನಗರ ಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕೆ ಚ್ಯುತಿ ತಂದಿದ್ದನು.¹⁷ ಹಾಗೂ ಪೆನುಗೊಂಡೆಯ ಕೋಟಿಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದರೊಂದಿಗೆ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನಿಗೆ ನೇರ ಸವಾಲನ್ನೆಸೆದನು. ಇದರಿಂದ ಕ್ರೋಧಗೊಂಡ ರಾಯನು ಉಮ್ಮತ್ತೂರು ಸಾಮಂತನ ವಿರುದ್ಧ ಕ್ರಮ ಕೈಗೊಳ್ಳಲು ಹೊರಟನೆಂದು ಫಾದರ್‌ಲೂಯಿಸ್ ಬರೆಯುತ್ತಾನೆ¹⁸. ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನು ಶಿವನಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿನ ಯುದ್ಧ ಶಿಬಿರಗಳನ್ನು ಕೆಡವಿ ಗಂಗರಾಜನ ವಿರುದ್ಧ ಭೀಕರವಾದ ಯುದ್ಧವನ್ನು ನಡೆಸಿದನು. ರಾಯನ ಪ್ರತಿರೋಧವನ್ನು ತಡೆಯಲಾರದೆ ಗಂಗರಾಜನು ಶತ್ರುಸೈನ್ಯದಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಪಲಾಯನ ಮಾಡಿದನು. ಹೀಗೆ ಕೋಟಿ ಕಾಳಗಕ್ಕೆ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ.

ಹರತಿಯ ಪಾಳೆಯಗಾರ ತಿಮ್ಮಣ್ಣನಾಯಕನು ಆಳ್ವಿಕೆ ಮಾಡುತ್ತಿರುವಾಗ ಮೊಗಲರ ಸೈನ್ಯ ಸಿರಾವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ನಂತರ ಹರತಿಯ ನಿಡಗಲ್ಲಿನ ಕೋಟಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದನು. ತಿಮ್ಮಣ್ಣನಾಯಕನ ಕೋಟಿಯನ್ನು ಸುಮಾರು ಮೂರು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರೂ ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಕೋಟಿಯೊಳಗಡೆ ಇದ್ದ ಆಹಾರ ಪದಾರ್ಥಗಳು, ಮದ್ದುಗುಂಡುಗಳು ಖಾಲಿ ಯಾದವು ಆಗ ನಿಡಗಲ್ಲು ನಾಯಕನು ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಕೋಟಿ ನಿರ್ವಹಣೆಯ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ನೀಡಿ ಬೇರೆ ಕಡೆಯಿಂದ ಸೈನ್ಯ ಮತ್ತು ಆಹಾರವನ್ನು ಕೊಡಿಸಲು ಕೋಟಿಯ ರಹಸ್ಯ ಸ್ಥಳದಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಆನೆಗೊಂದಿಗೆ ಹೋಗಿ ಸೈನ್ಯದ ನೆರವು ಪಡೆದು ಕೋಟಿಯ ಕಡೆ ಬರುವುದರಲ್ಲಿ ನಿಡಗಲ್ಲು ಕೋಟಿ ಮೊಗಲರ ವಶವಾಗಿರುವ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿ ತಿಳಿದು ಬೇಸರಗೊಂಡನು. ಹೀಗೆ ಕೋಟಿಯ ಕಾಳಗಗಳು ದೀರ್ಘವಾದ ಅವಧಿಯವರೆಗೂ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದವು.¹⁹

ಕೆಳದಿಯ ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕನು ತನ್ನ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪಾಳೆಯಗಾರರ ದಂಗೆಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಮತ್ತು ಶುಳುವರೊಳಗಿನ ಬಂಡಾಯಗಳನ್ನು ನಂತರ ಕೊಲ್ಲುತ್ತಿರಿಯ ಪಾಳೆಯಗಾರರನ್ನು ಮತ್ತು ಮಾಪಿಳ್ಳೆಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದು ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕನು ನೀಲೆತ್ತರದಲ್ಲಿ ವಿಜಯಸ್ಥಂಭವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದನು. ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡದ ಮಂಗಳೂರು, ಕುಂದಪುರ, ಗಂಗೊಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿನ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರನ್ನು ಅದರ ನೆಲೆಗಳಿಂದ ಓಡಿಸಿದನು. ಮತ್ತು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಕನ್ನಡ ಪ್ರದೇಶದೊಳಗಿನ ಕೊನೆಯ ಕೋಟಿಯನ್ನು ಕೆಳದುಕೊಂಡಿದ್ದು ಮಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಎಂದು ಕೆಳದಿ ನೃಪವಿಜಯನಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ²⁰.

ಮತ್ತೆ ತಿಮ್ಮಣ್ಣನಾಯಕನು ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿ ನಾಯಕನಾಗಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದ ವಿಜಯನಗರ ಅರಸ ಸದಾಶಿವರಾಯನು ಸಾಳ ನರಸಿಂಹರಾಯನ ಮುಂದಾಳತ್ವದಲ್ಲಿ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿ ತಿಮ್ಮಣ್ಣನಾಯಕನ ಮೇಲೆ ದಾಳಿ ಮಾಡಿದಾಗ ಈ ಮುತ್ತಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಳ ನರಸಿಂಹನನ್ನು ಮತ್ತೆ ತಿಮ್ಮಣ್ಣನಾಯಕನು ಸೋಲಿಸಿದನು²¹ ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ತಿಮ್ಮಣ್ಣನಾಯಕನ ಶೌರ್ಯ, ಸಾಹಸಗಳನ್ನು ಕಂಡ ವಿಜಯನಗರ ಅರಸರು ಕಲುಬುರಗಿ ಕೋಟಿಯನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡು ಕೇಳಿಕೊಂಡಾಗ, ಮತ್ತೆ ತಿಮ್ಮಣ್ಣನಾಯಕನು ವಿಜಯನಗರ ಸೈನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ತನ್ನ ಮಗ ಗುಲಬಿನಾಯಕ, ಅಣ್ಣಾಗಾರ ಓಬಣ್ಣ ಮತ್ತು 300 ಜನ ಸೈನಿಕರೊಂದಿಗೆ ಕಲಬುರಗಿ ಕೋಟಿಯ ಮೇಲೆ ದಾಳಿ ಮಾಡಿ ಕೋಟಿಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ವಿಜಯನಗರ ಅರಸರಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದನು.²²

ಹೈದರಾಲಿಯು ಒಂದು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ನಿಜಗಲ್ಲು ಕೋಟಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದರು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ದಾಳಿಯ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಬಿಸಿ ಎಣ್ಣೆ ಮತ್ತು ಅಂಬಲಿಯನ್ನು ಹಾಕುತ್ತಿದ್ದರು. ಆಗ ಹೈದರಾಲಿಯು ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ನಾಯಕರ ಸಹಾಯ ಕೇಳಿದನು. ಆಗ ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಮದಕರಿನಾಯಕನ ಸೇನೆ ನಿಜಗಲ್ಲು ಕೋಟಿಯ ಎರಡು ಹರಿದಾರಿ ದೂರದಲ್ಲಿಯೇ ಡೇರೆ ಹಾಕಿ ನಂತರ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ದಂಡಿನ ಅರ್ಧಭಾಗ ನಿಜಗಲ್ಲು ಕೋಟಿಯ ಹಿಂದೆ ಹೋಗಿ ಉಡವನ್ನು ಮೇಲಕ್ಕೆ ಎಸೆದು ಅದರ ಮೂಲಕ ಕೋಟಿಯ ಮೇಲೆ ಹತ್ತಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಮತ್ತೊಂದು ದಂಡು ಮುಳ್ಳಿನ ಪೊದೆಗಳನ್ನು ಶೇಖರಿಸಿ ಬೆಂಕಿಹೊತ್ತಿಸಿ, ಕೋಟಿಯ ಒಳಗಿದ್ದ ಸೈನಿಕರ ಗಮನವನ್ನು ತಮ್ಮ ಕಡೆ ಸೆಳೆದರು ಹಿಂದಿನಿಂದ ಕೋಟಿ ಹತ್ತುತ್ತಿದ್ದವರು ಕೋಟಿಯೊಳಕ್ಕೆ ಇಳಿದು ಕೋಟಿಯ ಬಾಗಿಲು ಅಗಳಿಯನ್ನು ತೆಗೆದು ಹೊರಗಿದ್ದವರು ಕೋಟಿ ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದರು. ನಂತರ ಸುದೀರ್ಘ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ನಿಜಗಲ್ಲು ಸೋಲನ್ನೊಪ್ಪಿತು.²³

ಇದು ಕೋಟಿ ಕಾಳಗಕ್ಕೆ ಉತ್ತಮವಾದ ನಿದರ್ಶನವಾಗಿದೆ. ನಂತರ ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಕೊನೆಯ ಮದಕರಿನಾಯಕನಿಗೂ ಮೈಸೂರಿನ ಹೈದರಾಲಿಗೂ ನಡೆದ ಬೀಕರ ಕೋಟಿ ಕಾಳಗದಲ್ಲಿ ಇದೇ ರೀತಿಯ ತಂತ್ರ ಪ್ರತಿ ತಂತ್ರಗಳ ಮೂಲಕ ಕೊನೆಗೆ ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಕೋಟಿಯು 1799 ರಲ್ಲಿ ಹೈದರಾಲಿಯ ವಶವಾಯಿತು.

ಒಟ್ಟಾರೆಯಾಗಿ ಕನ್ನಡ ಪ್ರದೇಶದ ನಾಯಕ ಮನೆತನಗಳು ಅಂದಿನ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಯುದ್ಧಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೆಲವರು ತುರುಕಾಳಗ, ಬಯಲುಕಾಳಗ, ಕೋಟಿಕಾಳಗ, ಗಡಿಕಾಳಗ ಹೀಗೆ ಹಲವಾರು ರೀತಿಯ ಯುದ್ಧಗಳಿಂದ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಪ್ರದೇಶಗಳ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಯುದ್ಧೋಪಕರಣಗಳು

ಮಾನವನು ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಆಹಾರ ಸಂಪಾದನೆ ಮತ್ತು ರಕ್ಷಣೆಗಂದು ತಯಾರಿಸಿಕೊಂಡ ಆಯುಧಗಳೇ ಮುಂದೆ ಯುದ್ಧ ಉಪಕರಣಗಳಿಗೆ ನಾಂದಿಯಾಗಿವೆ. ಮೊದಲು ಕಲ್ಲಿನ ಆಯುಧಗಳು, ನಂತರ ಬೆಂಕಿ, ತದನಂತರ ಈಟಿ, ಭರ್ಚಿ, ಕೊಡಲಿ, ಬಿಲ್ಲು, ಬಾಣ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು. ಮಧ್ಯಯುಗದಲ್ಲಿ ಮದ್ದುಗುಂಡು, ಫಿರಂಗಿ, ಮತ್ತಿತರ ಉಡಾವಣಾ ಅಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿದನು. ಕಾಲಕಳೆದಂತೆ ವೈಜ್ಞಾನಿಕತೆಯ ಬಳಕೆಯಿಂದ ಸಿಡಿಮದ್ದಿನ ಉಪಯೋಗದ ನಂತರ ಆಧುನಿಕ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಅವಿಷ್ಕಾರ ಮತ್ತು ಪ್ರಯೋಗಗಳ ಮೂಲಕ ಅಣುಶಕ್ತಿ ಆಧಾರಿತ ಯುದ್ಧ ಉಪಕರಣಗಳ ಹಂತಕ್ಕೆ ಬಂದು ತಲುಪಿವೆ.

ಕೌಟಿಲ್ಯನು ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧೋಪಕರಣಗಳನ್ನು ನಾಲ್ಕು ವಿಧಗಳಲ್ಲಿ ವಿಂಗಡಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಯಂತ್ರ, ಆಯುಧ, ಆವರಣ, ಉಪಕರಣಗಳು ಎಂದು ಯಂತ್ರಗಳೆಂದರೆ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಬೀರುವ ಅಸ್ತ್ರವಾದರೆ, ಆಯುಧಗಳೆಂದರೆ ಖಡ್ಗ, ಕೊಡಲಿ, ಗದೆ, ಬಿಲ್ಲು ಬಾಣ, ಭರ್ಚಿ, ಈಟಿ, ಶೂಲ ಇತ್ಯಾದಿ ಆವರಣಗಳೆಂದರೆ ಶಿರಸ್ತ್ರಾಣ, ಕವಚ, ಗುರಾಣಿ ಇತ್ಯಾದಿ ದೇಹ ರಕ್ಷಣಾ ಪರಿಕರಗಳಾಗಿವೆ. ಉಪಕರಣಗಳೆಂದರೆ ರಥ, ಆನೆ, ಕುದುರೆಗಳಿಗೆ ಅವಶ್ಯಕವಾದ ಅಂಕುಶ, ಚಾಟಿ, ಸನ್ನಾಹ, ವಿಷಧೂಮಾದಿಗಳ ಪ್ರಯೋಗ, ಇತ್ಯಾದಿ ಕೆಲಸಗಳಿಗೆ ಬೇಕಾಗುವ ಪರಿಕರಗಳ ಸಮೂಹ.²⁴

ವಿಜಯನಗರ ಮತ್ತು ವಿಜಯನಗರೋತ್ತರ ಕಾಲದ ನಾಯಕ ಪಾಳೆಯಗಾರರು ತಮ್ಮ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಕತ್ತಿ, ಗುರಾಣಿ, ಬಿಲ್ಲು, ಬಾಣ, ಕೊಡಲಿ, ಈಟಿ, ಭರ್ಚಿ, ಗದೆ, ಪ್ರಮುಖ ಆಯುಧಗಳೆಂದರೆ, ಸಿಡಿಮದ್ದಿನ ಉಪಯೋಗದಿಂದ ಯುದ್ಧ ತಂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದವು. ಸಿಡಿಮದ್ದಿನ ಉಪಕರಣಗಳಾದ ಬಂದೂಕು, ಫಿರಂಗಿಗಳು ಯುದ್ಧ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಮಹತ್ವದ ಬದಲಾವಣೆಯನ್ನು ತಂದವು ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ವಿಜಯನಗರದ ನವರಾತ್ರಿ ಉತ್ಸವಕ್ಕೆ ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ಆಗಮಿಸಿದ ನಾಯಕ ಪಾಳೆಯಗಾರರು ಧರಿಸಿದ್ದ ಉಡುಗೆ, ತೊಡುಗೆ, ಅವರು ಹೊಂದಿದ್ದ ಯುದ್ಧೋಪಕರಣಗಳಾದ ಗಂಡುಗೊಡಲಿ, ಕೈಯಲ್ಲಿ ಭರ್ಚಿಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದಿದ್ದರು. ಆನೆಯ ಅಂಬಾರಿಯ ಮೇಲೆ ಭಲ್ಲೆ-ಭರ್ಚಿಗಳಿಂದ ಯೋಧರು ಕುಳಿತಿದ್ದರು. ಬಿಲ್ಲುಗಾರರು ಬಿಲ್ಲು ಬಾಣಗಳನ್ನು ಕಾಲ್ಪದವರು ಕತ್ತಿಗುರಾಣಿಯನ್ನು ಈಟಿ, ಬಂದೂಕು, ಸಣ್ಣ ಬಂದೂಕು ಇತ್ಯಾದಿ ಆಯುಧಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಬಗ್ಗೆ ಪಯಾಸ್ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ.²⁵

ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಕನ್ನಡ ಪ್ರದೇಶದ ನಾಯಕ ಮನೆತನಗಳು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಕೆಲವು ಯುದ್ಧೋಪಕರಣಗಳಾದ ಕತ್ತಿ, ಗುರಾಣಿ, ಶಿರಸ್ತ್ರಾಣ, ಕವಚ, ಆನೆ, ಕುದುರೆ ಕವಚ, ಪ್ರಮುಖವಾಗಿದೆ. ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿರುವ ಸೈನಿಕರು ತಮ್ಮ ದೇಹವನ್ನು ಮಾರಕಾಸ್ತ್ರಗಳಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸೈನಿಕರಲ್ಲದೆ ಅವರು ಹೊಂದಿರುವ ಆನೆ, ಕುದುರೆಗಳಿಗೂ ರಕ್ಷಾಕವಚಗಳನ್ನು ಕೊಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸೈನಿಕರು ಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಸಂರಕ್ಷಕ ಪರಿಕರಗಳೆಂದರೆ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಗುರಾಣಿ, ತಲೆಗೆ ಶಿರಸ್ತ್ರಾಣ ಅಥವಾ ಠೌಳಿ, ಎದೆಗೆ ಕವಚ, ತೋಳುಗಳಿಗೆ ಬಾಹುರಕ್ಷೆ, ಕೈ ಮತ್ತು ಕಾಲುಗಳಿಗೆ ಚರ್ಮದ ಜೋಡುಗಳು, ಉಕ್ಕಿನ ಅಂಗಿ, ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ.²⁶

ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಪಾಳೆಯಗಾರರ ಸೈನ್ಯವು ಚಂದ್ರಾಯುಧ, ಗಂಡುಗೊಡಲಿ, ಡೊಂಕಣಿ, ಸುರಂಗಿ, ಚಾಪಾಯುಧ, ಭರ್ಚಿ, ಈಟಿ, ಬಿಲ್ಲು-ಬಾಣಗಳು, ಕವಣು ಕಲ್ಲುಗಳು ಹಾಗೂ ಮದ್ದು ಗುಂಡು, ಕತ್ತಿ, ಕಠಾರಿ, ಫಿರಂಗಿ, ಬಂದೂಕು, ಪತಾಕೆ, ಬಾಕು, ಕೋವಿ, ತುಪಾಕಿ, ಪಿರಂಗಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಯುದ್ಧ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು.²⁵⁸ ವಿದೇಶಿ ಪ್ರವಾಸಿಗೆ ನಿಕಲೋಕೋಂಟಿ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುದ್ಧೋಪಕರಣಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಯುದ್ಧ ಮಾಡುವಾಗ ಭಲ್ಲೆ, ಕತ್ತಿ, ಗುರಾಣಿ, ಬಿಲ್ಲು, ಬಾಣಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮತ್ತು ಗುಂಡುಗಳನ್ನು ಸಿಡಿಮದ್ದಿನ ಯಂತ್ರವನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹಾಗೂ ನಗರಗಳಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಲು ಬೇಕಾದ ಆಯುಧಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುವುದರ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ.²⁷

ಒಟ್ಟಾರೆಯಾಗಿ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಬಗೆಯ ಸ್ಥಳೀಯ ಯುದ್ಧ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ನಾಯಕ ಪಾಳೆಯಗಾರರು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಅನೇಕ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿ ಜಯಗಳಿಸಿರುವ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿ ಇದೆ. ಅದೇ ರೀತಿ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪರಿಚಯವಾದ ಸಿಡಿಮದ್ದು ಮತ್ತು ಫಿರಂಗಿ ಯುದ್ಧ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಒಂದು ಮಹತ್ವದ ಬದಲಾವಣೆಯೊಂದಿಗೆ ಹೊಸ ಹೊಸ ರೀತಿಯ ಆಯುಧಗಳ ಹುಟ್ಟಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗಿವೆ.

ಕೊನೆಟಿಪ್ಪಣಿಗಳು

1. ಚಿದಾನಂದ ಮೂರ್ತಿ ಎಂ.. 2002, ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಧ್ಯಯನ. ಪು 312
2. ಬಿ.ಆರ್. ಗೋಪಾಲ್ (ಸಂ) ಎಫಿಗ್ರಾಫಿಯ ಕರ್ನಾಟಕ, ಸಂ-8-ಸೂರಬ 47, ಎ.ಡಿ. 1177.
3. ಹುಲ್ಲೂರು ಶ್ರೀನಿವಾಸ್ ಜೋಯಿಸ್, ಐತಿಹಾಸಿಕ ಲೇಖನಗಳು: ಪಾಳೆಯಗಾರರ ಜಾನಪದ ಗೀತೆಗಳು.
4. ರಾಮಾನುಜಂ ಪಿ.ಎಸ್. ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಅಭಿಧಾನ: ಒಂದು ವಿವೇಚನೆ, ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ, ಎಂ.ವಿ. ಶ್ರೀನಿವಾಸ್, ಲಕ್ಷ್ಮಣ್ ತೆಲಗಾವಿ (ಸಂ) 1976, ಪುಟ-3.
5. ಹುಲ್ಲೂರು ಶ್ರೀನಿವಾಸ್ ಜೋಯಿಸ್, ಸಿರಿಮನ್ಯಪಾಲ, ಪು-5. 116
6. ಬಿ.ಆರ್. ಗೋಪಾಲ್ (ಸಂ) ಎಫಿಗ್ರಾಫಿಯ ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂ-5- ಬೇಲೂರು 360ಎ.ಡಿ. 1120
7. ಶ್ರೀಧರ್ ಹೆಚ್.ಜಿ. ಪೂರ್ವೋಕ್ತ 2000 ಪು-98.
8. ಕೃಷ್ಣಭಟ್ಟ .ಕೆ. 2000 ಪೂರ್ವೋಕ್ತ ಪುಟ-98.
9. ಡಿ.ಎನ್. ಯೋಗೀಶ್ವರಪ್ಪ. ಪು-2009 ಹಾಗಲವಾಡಿ ನಾಯಕರು, ಪುಟ-41.
10. ಬಿ.ವೆಂಕಟರಾಮಣ್ಣ, ವಿಜಯನಗರ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಕೋಲಾರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೊಡುಗೆ, ಪುಟ 101.

11. ಎಂ.ಎಸ್. ಪುಟ್ಟಣ್ಣ 1997, ಪೂರ್ವೋಕ್ತ, ಪುಟ-18-19
12. ಎಂ.ವಿ. ವಸು (ಸಂ) ದಕ್ಷಿಣ ಕರ್ನಾಟಕದ ಅರಸುಮನೆತನಗಳು, ಪುಟ-70.
13. ಎಸ್.ಕೆ. ಜೋಶಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಪ್ರಾಚೀನ ಕೋಟೆಗಳು ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸ, (ಸೂರ್ಯಕೀರ್ತಿ ಸೂರ್ಯನಾಥ್ ಕಾಮತ್ ಅಭಿನಂದನಾ ಗ್ರಂಥ) ಪುಟ-146.
14. ಎಂ. ಚಿದಾನಂದ ಮೂರ್ತಿ, 2002 ಪೂರ್ವೋಕ್ತ ಪುಟ-286
15. ಎಸ್.ವೈ. ಸೋಮಶೇಖರ, 2009 ಪುಟ-126
16. ಎಸ್. ತಿಪ್ಪೇಸ್ವಾಮಿ, 2004, ರಕ್ಷಣಾ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ, ಪುಟ-130.
17. ಬಿ.ಎಲ್. ರೈಸ್, ಎಫಿಗ್ರಾಫಿಯ ಕರ್ನಾಟಕ, ಸಂಪುಟ-3, ನಂಜನಗೂಡು, 302.
18. ಮೈಸೂರು ಗೆಜೆಟಿಯರ್ ಸಂ-11, ಭಾಗ-3, ಪುಟ-1787.
19. ಡಿ.ಎನ್. ಯೋಗೀಶ್ವರಪ್ಪ 2009. ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಕರ್ನಾಟಕದ ಪಾಳೆಯಗಾರರು, ಪುಟ.100
20. ಜಿ.ಎಸ್. ದೀಕ್ಷಿತ್, 1989, ಕೆಳದಿಯ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸಂಬಂಧಗಳು, ಪುಟ-89.
21. ರಾಜಶೇಖರಪ್ಪ .ಬಿ. ಇತಿಹಾಸ ಕಥನ ಪು-73.
22. ಮಂಜಣ್ಣ .ಟಿ. ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಪಾಳೆಯಗಾರರ ಅವನತಿ, ಪು-26.
23. ಎಂ.ಎಸ್. ಪುಟ್ಟಣ್ಣ 197 ಪೂರ್ವೋಕ್ತ, ಪುಟ-67-68
24. ಎಸ್.ವೈ. ಸೋಮಶೇಖರ್, 2009, ಪೂರ್ವೋಕ್ತ, ಪುಟ-151.
25. ನಾಗೇಗೌಡ ಎಚ್.ಎಲ್. ಪ್ರವಾಸಿಕಂಡ ಇಂಡಿಯಾ ಸಂಪುಟ-2, ಪು-402
26. ಹುಲ್ಲೂರು ಶ್ರೀನಿವಾಸ ಜೋಯಿಸರು, 1968 ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಬಖೈರು, ಪು: 111.
27. ಟಿ.ಎನ್. ಗಂಡುಗಲಿ, 1974, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ನಾಯಕರು ಮತ್ತು ಕೋಟೆ, ಚಿತ್ರಕಲ್ಲು (ಸ್ಮರಣ ಸಂಚಿಕೆ) ಲಕ್ಷ್ಮಣ್ ತೆಲಗಾವಿ (ಸಂ), ಪುಟ-31.

*****

ಡಾ. ಟಿ. ಜಿ. ಸಿದ್ದಪ್ಪಾರಾಧ್ಯ ಅವರ “ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ”ದ ಅನುವಾದದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ

ಡಾ ಅನುಪಮಾ ಬಿ

ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು

ವ್ಯಾಕರಣಶಾಸ್ತ್ರವಿಭಾಗ

ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ

ಬೆಂಗಳೂರು-560018, ಕರ್ನಾಟಕ

Mobile No. : 9379779278

E-mail : anupamamya04@ksu.ac.in

ವಿಷಯಸಾರ:

ಅನುವಾದ ಎಂಬುದು ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಅನೇಕ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಮಾನವನ ಸರ್ವೋತ್ಕೃಷ್ಟ ವಿಷಯಗಳ ಪರಿಚಯ ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಭಾಷೆ ಮಾನವನ ವಿಕಾಸದ ಹೆಗ್ಗುರು ಮತ್ತು ಭಾವಾಭಿವ್ಯಕ್ತಿರಣದ ಪ್ರಮುಖ ಸಾಧನ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಾಹಕ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ರಾಮಾಯಣ ಮಹಾಭಾರತ ಕೃತಿಗಳು ಇಂದು ಜಗದಾದ್ಯಂತ ಪಸರಿಸಿರುವುದು ಅನುವಾದದಿಂದಲೇ, ವಿಶ್ವಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಭಾರತದ ಕೊಡುಗೆ ಏನೆಂದು? ಕೇಳಿದರೆ ಅಧ್ಯಾತ್ಮವಿದ್ಯೆ, ಯೋಗ ಮತ್ತು ಕಥೆಗಳು ಎಂದು ಉತ್ತರಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ ಪಂಚತಂತ್ರದ ಕಥೆಗಳು ಇಂದು ಎಲ್ಲಾ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕುವಂತಾಗಿದೆ. ಡಾ. ಟಿ. ಜಿ. ಸಿದ್ದಪ್ಪಾರಾಧ್ಯ ಅವರು 1965 ರಲ್ಲಿ ಅನುವಾದಿಸಿದ ಕೌಟಿಲ್ಯನ “ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ” ತನ್ನದೇ ಆದ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ, ಮೂಲ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಗೆ ಧಕ್ಕೆ ಬರದಂತೆ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ಕೃತಿಯೋ ಎಂಬಂತೆ ಅನುವಾದಗೊಂಡಿದೆ. ಭೂಮಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕರ್ತೃವಾದ ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಕುರಿತಾದ ಸಮಗ್ರಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಕಲೆಹಾಕಿ ವಿಧ್ವಂಸರ ಮತಭೇದಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸಿ ತಮ್ಮ ಸ್ಪಷ್ಟನೆಯನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ನಂತರ ಭಾರತದೇಶದ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಪುರುಷಾರ್ಥ ಗಳಾದ “ಧರ್ಮ, ಅರ್ಥ, ಕಾಮ, ಮೋಕ್ಷ”ಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತಾ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರವು ಈ ನಾಲ್ಕನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಅವುಗಳನ್ನು ಸಾಧಿಸುವ ಮಾರ್ಗಗಳನ್ನು ವಿಶದವಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸುತ್ತದೆ ಎಂದು ಉದಾಹರಣೆಗಳ ಮೂಲಕ ಪ್ರತಿಪಾದನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಸ್ತುತ ಈ ಸಂಶೋಧನಾ ಲೇಖನವು ಸಿದ್ದಪ್ಪಾರಾಧ್ಯರ ಅನುವಾದದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯದ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕನ್ನು ಚೆಲ್ಲುವ ಸಣ್ಣ ಪ್ರಯತ್ನವಾಗಿದೆ.

ಸೂಚೀಪದಗಳು:

ಕೌಟಿಲ್ಯ, ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ, ಸಂಸ್ಕೃತ, ಅನುವಾದ, ಪುರುಷಾರ್ಥ, ಯೋಗ, ಪಂಚತಂತ್ರ

ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದ ಅರ್ಥದ ವಿವರಣೆ ನೀಡುವಲ್ಲಿ “ಅರ್ಥೋಽಭಿಧೇಯೋ ರೈವಸ್ತು ಪ್ರಯೋಜನನಿವೃತ್ತಿಷು” ಎಂಬ ಅಮರಕೋಶದ ಭಾಗವನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿ ಅಮರಕೋಶದ ಪ್ರಕಾರ ಅರ್ಥಪದಕ್ಕೆ ವಾಚ್ಯ, ಐಶ್ವರ್ಯ, ವಸ್ತು, ಪ್ರಯೋಜನ, ನಿವೃತ್ತಿ ಎಂಬ ಅರ್ಥಗಳಿವೆ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಐಶ್ವರ್ಯ ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ಗ್ರಹಿಸುವುದು ಉಚಿತ. ಆದರೆ ಐಶ್ವರ್ಯಪದವೂ ಸಹ ವಾಸ್ತವಿಕವಾಗಿ ನೋಡಿದರೆ ಈಗ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿರುವ ಅರ್ಥವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನೀಡುವುದಿಲ್ಲ. ಐಶ್ವರ್ಯ ಎಂಬ ಪದವು ‘ಈಶ್ವರ’ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪದದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದೆ ‘ಈಶ್ವರಸ್ಯ ಭಾವಃ ಐಶ್ವರ್ಯಂ’ ಎಂಬ ನಿರ್ವಚನದಂತೆ ಒಡತನವೆಂಬುದೇ ಸರಿ ಯಾಗಿ ಹೊಂದುವ ಅರ್ಥವಾಗಿದೆ ಎಂದು ವಿಶದವಾಗಿ ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೆ. ಇನ್ನು ಶಾಸ್ತ್ರವೆಂಬ ಪದಕ್ಕೆ ಎಲ್ಲಾಬಗೆಯ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ವಿಮರ್ಶಾತ್ಮಕ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಪರಿಶೀಲಿಸುವುದು ಎಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತಾ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ವಿವಾದದಲ್ಲಿಯೂ ತೀರ್ಮಾನಕ್ಕೆ ಬರಬೇಕಾದರೆ ಪೂರ್ವಪಕ್ಷ, ಉತ್ತರಪಕ್ಷ ಮತ್ತು ಸಿದ್ಧಾಂತ ಎಂದು ಮೂರು ಹಂತಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಲೋಕದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಿಸಿರುವ ಎಲ್ಲಾ ವಿಷಯಗಳ ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಪರಿಶೀಲಿಸಿ ನಿರ್ಣಯಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಶಾಸ್ತ್ರವೆಂದು ಹೆಸರು.

ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳು ಮತ್ತು ಅನುವಾದಗಳು:

ಆರ್ಷಪ್ರಯೋಗ ಭೂಯಿಷ್ಯವಾದ ಈ “ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ” ಗ್ರಂಥವು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವಿಲ್ಲದೆ ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದು ದುಃಸ್ವರ. ಈ ವರೆಗೂ ನಮಗೆ ದೊರೆತಿರುವ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳು-

1. ಜಯಮಂಗಲಾ
2. ಚಾಣಕ್ಯಟೀಕಾ
3. ಪ್ರತಿಪದ ಪಂಚಿಕಾ
4. ನಯಚಂದ್ರಿಕಾ

ಜಯಮಂಗಲಾ

ಇದರ ಕರ್ತೃ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯ. ಇದರಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಅಧಿಕರಣಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಬರೆದ ವ್ಯಾಖ್ಯೆಯಾಗಿದೆ.

ಚಾಣಕ್ಯಟೀಕಾ

ಇದು ಭಿಕ್ಷು ಪ್ರಭುಮತಿಯಿಂದ ರಚಿತಗೊಂಡಿದ್ದು ಇದು 7 ನೇ ಅಧಿಕರಣದ ಒಂದು ಮತ್ತು ಮೂರನೇ ಅಧ್ಯಾಯಗಳಿಗೆ ಬರೆದಂತಹ ವ್ಯಾಖ್ಯೆಯಾಗಿದೆ ಮತ್ತು ಅಮುದ್ರಿತವಾಗಿದೆ.

ಪ್ರತಿಪದಪಂಚಿಕಾ

ಇದರ ಕರ್ತೃ ಭಟ್ಟಸ್ವಾಮಿ ಇದರಲ್ಲಿ ಕೇವಲ 2 ನೇ ಅಧಿಕರಣದ ಮೊದಲ 7 ಅಧ್ಯಾಯಗಳಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಬರೆದ ವ್ಯಾಖ್ಯೆಯಾಗಿದೆ. 1923 ಲಾಹೋರಿನಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಿತವಾಗಿದೆ.

ನಯಚಂದ್ರಿಕಾ

ಕರ್ತೃ ವಾದಿಕಚೂಡಾಮಣಿ ಮಹೋಪಾಧ್ಯಾಯ ಶ್ರೀಮಾಧವಯಜ್ಞಮಿಶ್ರ ಇದು 7 ನೇ ಅಧಿಕರಣದ 7-11 ಅಧ್ಯಾಯಗಳು, 15 ನೇ ಅಧ್ಯಾಯ ಮತ್ತು 12 ನೇ ಅಧಿಕರಣದ 4 ನೇ ಅಧ್ಯಾಯಗಳಿಗೆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಅಧಿಕರಣ 1 ರಿಂದ 7 ರ ವರೆಗೆ ತಮಿಳು ಮತ್ತು ಮಲಯಾಳಮಿಶ್ರಿತ ವ್ಯಾಖ್ಯೆಯೊಂದಿದೆ.

ಶಾಮಾಶಾಸ್ತ್ರಗಳಿಂದ ಈ “ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ” ಕೃತಿಯು ಆಂಗ್ಲಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಸಮಗ್ರ ಅನುವಾದವು 1915 ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿತವಾಯಿತು. ನಂತರ ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ಹಿಂದಿ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಅನುವಾದಗೊಂಡಿದೆ. ಆದರೆ ಶಿವಪ್ಪಾರಾಧ್ಯರು ಸಾರಾಂಶ ರೂಪವಾಗಿ ಅನುವಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ. ತಮ್ಮ ವಿನಯವನ್ನು ಕೌಟಿಲ್ಯನನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಅರಿತಂತಾಯಿತು ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಾ ಅವನ ಪ್ರೌಢಿಮೆ ಮತ್ತು ಉದ್ದೇಶಗಳನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದ ಪ್ರಯೋಜನವನ್ನು ತಿಳಿಸುವಾಗ ಮೂಲ ಶ್ಲೋಕವನ್ನು

ಏವಂ ಶಾಸ್ತ್ರಮಿದಂ ಯುಕ್ತಂ ಏತಾಭಿಸ್ತಂತ್ರಯುಕ್ತತಃ | ಅವಾಪ್ತೌ ಪಾಲನೇ ಚೋಕ್ತಂ ಲೋಕಸ್ಯಾಸ್ಯ ಪರಸ್ಯ ಚ ||

ಉದ್ಧರಿಸಿ “ಪರಸ್ಯ ಲೋಕಸ್ಯ ಚ ಅವಾಪ್ತೌ” ಎಂದು ಪರಮಪುರುಷಾರ್ಥವಾದ ಮೋಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಅರ್ಥ ಕಾಮಗಳು ಪರಿಣಾಮಿಸು- ವುದನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿದೆ. ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರವು ರಾಜನಿಗೂ ಮತ್ತು ಪ್ರಜೆಗಳಿಗೂ ಈ ಲೋಕದ ಮತ್ತು ಪರಲೋಕದ ಸುಖಗಳೆರಡನ್ನೂ ಗಳಿಸಿ ಅನುಭವಿಸಲಿಕ್ಕೆ ಸಮುಚಿತವಾದ ಸಾಧನವಾಗುವುದೆಂದು ಭಾವಿಸಿ ಇದನ್ನು ರಚಿಸಿರುವೆನೆಂದು ಸ್ವತಃ ಕೌಟಿಲ್ಯನೇ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಹೀಗೆ ಅರ್ಥ ಕಾಮಗಳು ಧರ್ಮದಿಂದ ಆರಂಭವಾಗಿ ಮೋಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಪರಿಣಾಮಿಸುವುದೆಂಬ ದೃಢಭಾವನೆಯೇ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದ ಪರಮ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿದೆ.

ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಆಶಯದಂತೆ ಧರ್ಮದ ಅವಶ್ಯಕತೆ

ರಾಜಧರ್ಮವೆನಿಸಿದ ದಂಡನೀತಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತಾ ದೇಶದ ಎಲ್ಲಾ ಬಗೆಯ ಸಾಧನೆಗೆ ಪರಮೋಪಾಯವೆನಿಸಿದೆ.

ಸರ್ವೋಪಾಯಾನ್ ಸಮಾದಧ್ಯಾತ್ ಏತಾನ್ ಯಶ್ಚಾರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರವಿತ್ | ಸಬುದ್ಧಿನಿಗಲೈರ್ಬದ್ಧೈಃ ಇಷ್ಟಂ ಕ್ರೀಡತಿ ಪಾರ್ಥಿವೈಃ ||

ಚತುರ್ವರ್ಣಮಿಶ್ರಸ್ಯಾಯಂ ಲೋಕಸ್ಯಾಚಾರರಕ್ಷಣಾತ್ | ನಶ್ಯತಾಂ ಸರ್ವಧರ್ಮಾಣಾಂ ರಾಜಾಧರ್ಮಪ್ರವರ್ತಕಃ ||

ಲೋಕದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ವರ್ಣಗಳ ಮತ್ತು ನಾಲ್ಕು ಆಶ್ರಮಗಳ ಕರ್ತವ್ಯಾಚರಣೆಯನ್ನು ಒತ್ತಾಯಪಡಿಸುವ ಶಕ್ತಿಯುಳ್ಳ ವನಾದ್ದರಿಂದಲೂ, ಲೋಕದ ಜನರು ಸದಾಚಾರನಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ಕಾಪಾಡಬೇಕೆಂದು ಒತ್ತಾಯಪಡಿಸುವುದರಿಂದಲೂ ಧರ್ಮವನ್ನು ತ್ಯಾಗಮಾಡದಂತೆ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂಬ ನಿಯಮದಿಂದಲೂ ರಾಜನು ಧರ್ಮಪ್ರವರ್ತಕನೆನಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ.

ಧರ್ಮಮರ್ಥಂ ಚ ಕಾಮಂ ಚ ಪ್ರವರ್ತಯತಿ ಪಾತಿ ಚ | ಅಧರ್ಮಾನರ್ಥವಿದ್ವೇಷಾನ್ ಇದಂ ಶಾಸ್ತ್ರಂ ನಿಹಂತಿ ಚ ||

ಈ ಶಾಸ್ತ್ರದ ಪರಿಚಯದಿಂದ ಒಬ್ಬನು ಧರ್ಮ, ಅರ್ಥ, ಕಾಮಗಳನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥಿತಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಗಳಿಸಿ ಅನುಭವಿಸುತ್ತಾನಲ್ಲದೆ ಅಧರ್ಮ, ಅನರ್ಥ ಮತ್ತು ಅನಿಷ್ಟವಾದ ಕಾರ್ಯಗಳೆಲ್ಲವನ್ನೂ ವಿವೇಕದಿಂದ ತಡೆಯಬಲ್ಲನು. ಹೀಗೆ ಕೌಟಿಲ್ಯನು ಅನೇಕಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಧರ್ಮದ ಅವಶ್ಯಕತೆಯನ್ನು ಒತ್ತಿ ಹೇಳಿರುವನು. ಧರ್ಮಬಾಹಿರವಾದ ಅರ್ಥ ಕಾಮಗಳ ಸಂಪಾದನೆ ಇವನಿಗೆ ಸಮ್ಮತವಾಗಿಲ್ಲ. ಈ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಧಿಸಬೇಕಾದರೆ ಅವನಿಗೆ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದ ಜ್ಞಾನವೂ ಅವಶ್ಯಕ. “ಧರ್ಮ ವೆಂಬುದು ಮಾನವನ ಸಮುದಾಯದ ನೀತಿ. ಇದು ಕಾಲಕ್ಕೆ ತಕ್ಕ ಹಾಗೆ ಬದಲಾಗುತ್ತಲೇ ಇರುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾದ ನೀತಿಯ ತಳಹದಿಯ ಮೇಲೆ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪನೆಮಾಡುವುದೇ ಉತ್ತಮ” ಎಂಬುದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ನಕ್ಷತ್ರಮಿತಿ ಪೃಚ್ಛಂತಂ ಬಾಲಮಥೋಽತಿವರ್ತತೇ | ಅಥೋಹ್ಯರ್ಥಸ್ಯ ನಕ್ಷತ್ರಂ ಕಿಂ ಕರಿಷ್ಯಂತಿ ತಾರಕಾಃ ||

ಅರ್ಥಸಂಪಾದನೆಗೆ ಶುಭವಾದ ವಾರ, ನಕ್ಷತ್ರಗಳನ್ನು ವಿಚಾರಿಸುತ್ತಾ ಕುಳಿತವನು ಬಾಲಕನಂತೆ ಅಜ್ಞಾನಿಸುವನು. ಅಂತವನಿಗೆ ಅರ್ಥವು ದೊರೆಯಲಾರದು. ಅದು ಅವನನ್ನು ಅತಿಕ್ರಮಿಸಿ ಧೀರನೂ, ಪ್ರಜ್ಞಾಶಾಲಿಯೂ ಆದವನನ್ನು ಹಿಂಬಾಲಿಸುತ್ತದೆ; ಅರ್ಥವನ್ನು ತೋರಿಸಲು ನಕ್ಷತ್ರಗಳಿಗೆ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವಿಲ್ಲ. ಅರ್ಥವೇ ಅರ್ಥವನ್ನು ಪ್ರಕಾಶಿಸ ಬಲ್ಲುದಾದ್ದರಿಂದ ಅದಕ್ಕೆ ಹೊರಗಿನ ನಕ್ಷತ್ರದ ಅವಶ್ಯಕತೆ ಇಲ್ಲ. ಎಂದು ಅರ್ಥವನ್ನು ಕನ್ನಡಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ವಿಶದಿಸಿ ನಂತರ ಕೌಟಿಲ್ಯನ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಕೊಂಡಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಕೌಟಿಲ್ಯನ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಮಾನವನ ಮತ್ತು ಸಮಾಜದ ಭವ್ಯನಿರ್ಮಾಣವು ದೈವದ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ; ನಕ್ಷತ್ರದ ಕೈಯಲ್ಲಿಯೂ ಇಲ್ಲ; ಅದು ಮಾನವನ ಹಿಡಿತದಲ್ಲಿಯೇ ಇದೆ. ರಾಜನು ಅತ್ಯುತ್ಸಾಹದಿಂದಲೂ, ಮಂತ್ರಬಲದಿಂದಲೂ

ನವಯುಗದ ನಿರ್ಮಾಪಕನಾಗಬಹುದು ಎಂಬುದನ್ನು ವಿಶದವಾಗಿ ತಿಳಿಸುವುದೇ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದ ಗುರಿ. ಮಾನವರಿಗೆ ಸಂಘಟನೆಗಳು ದೈವನಿಯಮದಂತೆ ಒದಗುತ್ತವೆ ಎಂಬುದು ವಿಷ್ಣುಗುಪ್ತನಿಗೆ ಉಪ್ಪಿಗೆ ಇಲ್ಲ. ಎಲ್ಲವೂ ದೈವಲೀಲೆ ಎಂಬ ವಾದವನ್ನು ಅವನು ಅಲ್ಲಗಳೆದಿದ್ದಾನೆ.

ಬುದ್ಧಿವಂತನು ಉತ್ಸಾಹದಿಂದ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದರೆ ಭೂಮಿಯನ್ನೇ ಸುವರ್ಣಪುಷ್ಪವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಬಲ್ಲನು. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಸ್ತ್ರೀ ಪುನರ್ವಿವಾಹವೇ ಮೊದಲಾದ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಕಪದ್ಧತಿಗಳನ್ನು ಇವನು ಅನುಮೋದಿಸುವುದನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ಇವನು ಎಷ್ಟು ಉನ್ನತಮಟ್ಟದ ವಿಚಾರಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದನೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ರಾಜನೀತಿಯು ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕಿಂತಲೂ ಪ್ರಬಲವಾದುದೆಂದು ಕೌಟಿಲ್ಯನು ಹೇಳುತ್ತಾನೆ.

ರಾಜನ ಗುಣಧರ್ಮಗಳು:

ಪ್ರಜಾಸುಖೇ ಸುಖಂ ರಾಜ್ಯಂ ಪ್ರಜಾನಾಂ ಚ ಹಿತೇ ಹಿತಮ್ | ನಾತ್ಮಪ್ರಿಯಂ ಹಿತಂ ರಾಜ್ಞಃ ಪ್ರಜಾನಾಂ ತು ಪ್ರಿಯಮ್ ||

ರಾಜನು ತನಗೆ ಪ್ರಿಯವಾದ್ದನ್ನು ಹಿತವೆಂದು ಭಾವಿಸದೆ ಪ್ರಜೆಗಳ ಸೌಖ್ಯವೇ ತನ್ನ ಸೌಖ್ಯ, ಅವರ ಹಿತವೇ ತನ್ನ ಹಿತವೆಂದು ತಿಳಿದಿರಬೇಕು. ಪ್ರಜಾಕ್ಷೇಮಚಿಂತನೆಯಿಂದಲೇ ಸತ್ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ನಡೆಸಲು ಅವನಲ್ಲಿ ಎಷ್ಟು ಉತ್ಸಾಹವಿರಬೇಕೆಂಬುದನ್ನು ಅರ್ಥ ಶಾಸ್ತ್ರವು ಮತ್ತಷ್ಟು ವಿಶದವಾಗಿ ತೋರಿಸುತ್ತದೆ.

ರಾಜ್ಞೋ ಹಿ ವ್ರತಮುತ್ಥಾನಂ ಯಜ್ಞಃ ಕಾರ್ಯಾನುಶಾಸನಮ್ | ದಕ್ಷಿಣಾ ವೃತ್ತಿ ಸಾಮ್ಯಂ ಚ ದೀಕ್ಷಿತಸ್ಯಾಭಿಷೇಚನಮ್ ||

“ರಾಜನು ಪ್ರಜೆಗಳ ಹಿತಕ್ಕಾಗಿ ಸಿದ್ಧನಾಗಿರುವುದೇ ಅವನು ಮಾಡುವ ನಿತ್ಯ ವ್ರತ. ಕಾರ್ಯಾನುಶಾಸನವೇ ಅವನು ಮಾಡುವ ಯಾಗ. ಎಲ್ಲರ ವಿಷಯದಲ್ಲೂ ನಿಷ್ಪಕ್ಷಪಾತವೂ, ಸಮಾನವೂ ಆದ ಅವನ ವರ್ತನೆಯೇ ಅವನು ಸಲ್ಲಿಸಬೇಕಾದ ದಕ್ಷಿಣೆ ಮತ್ತು ಮಾಡಬೇಕಾದ ದೀಕ್ಷಾಸ್ನಾನ” ಹೀಗೆ ರಾಜಕಾರ್ಯವೆಲ್ಲವೂ ಅವನಿಗೆ ಒಂದು ಬಗೆಯ ಯಜ್ಞಾಚರಣೆ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಅದಲ್ಲವೂ ಅವನಿಗೆ ಪವಿತ್ರವೂ, ಗೌರವಾರ್ಹವೂ ಆದ ಭಗವದಾರಾಧಾನವೆನಿಸಿದೆ.

ರಾಜನ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಬಗೆಯಾಗಿವೆ.

- ಇಲ್ಲದಿರುವುದನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸುವುದು.
- ಗಳಿಸಿದುದನ್ನು ಉಳಿಸುವುದು.
- ಉಳಿಸಿದುದನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ಹೆಚ್ಚಿಸುವುದು.
- ಹಾಗೆ ಹೆಚ್ಚಿಸಿದುದನ್ನು ಅರ್ಹರಾದವರಿಗೆ ಹಂಚುವುದು.

ಈ ನಾಲ್ಕು ಕಾರ್ಯಗಳ ನಿರ್ವಹಣೆಗಾಗಿಯೇ ರಾಜನು ಯಾವಾಗಲೂ ಧೈರ್ಯದಿಂದ ದಂಡಧಾರಿಯಾಗಿದ್ದು, ಆ ದಂಡವನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿಂದ ಉಪಯೋಗಿಸಬೇಕೆಂದು ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರವು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಯುಕ್ತವಾದ ದಂಡಪ್ರಯೋಗದಿಂದಲೇ ರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಾಶ್ರಮಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣೆ ಆಚರಣೆ, ಐಶ್ವರ್ಯಾಭಿವೃದ್ಧಿ, ಜನರ ಪ್ರಾಣ ಮತ್ತು ಆಸ್ತಿಪಾಸ್ತಿಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣೆ ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ.

ಹೀಗೆ ಭಾರತದ ರಾಜಾಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥವನ್ನು ಎಲ್ಲಿಯೂ ಓದುಗರಿಗೆ ಮೂಲ ಸಂಸ್ಕೃತಭಾಷೆಯಲ್ಲಿರುವುದರ ಬಗ್ಗೆ ಕಿಂಚಿತ್ತೂ ಗಮನ ಬಾರದಂತೆ ಅಚ್ಚಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಅನುವಾದಿಸಿ ಕನ್ನಡಿಗರಿಗೆ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ಕೊಡುಗೆಯನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾರೆ.

ಪರಾಮರ್ಶನ ಗ್ರಂಥಗಳು:

1. ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ - ಟಿ. ಜಿ. ಸಿದ್ದಪ್ಪಾರಾಧ್ಯ
2. ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ- ಕೆ. ಕೃಷ್ಣ ಭಟ್ಟ
3. ಕೌಟಿಲ್ಯಾರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರಮ್- ಡಾ. ಎಚ್. ಪಿ. ಮಲ್ಲೇದೇವರು
4. ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರ- ಪಿ. ವಿ. ಕಾಣೆ.

*****

ಡಾ. ಕೆ. ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿಯವರ 'ಔಚಿತ್ಯ ವಿಚಾರ ಚರ್ಚೆ'ಯ ಅನುವಾದದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ

ಡಾ. ರೇಖಾದೇವಿ ಎಸ್. ಎಚ್.

ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು

ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷಾಸಾಹಿತ್ಯ ವಿಭಾಗ

ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಪಿ. ಎಮ್. ಕೆ ರೋಡ್

ಚಾಮರಾಜಪೇಟೆ, ಬೆಂಗಳೂರು 560018, ಕರ್ನಾಟಕ

Mobile No. : 9591071457,

E-mail : rekhasreenivasack@gmail.com

ಪೀಠಿಕೆ :

ಡಾ. ಕೆ. ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿಯವರ ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿನ ಮೂಲ ಶ್ಲೋಕಗಳು, ಅವುಗಳ ಅರ್ಥ, ಅಚ್ಚಕನ್ನಡ ನುಡಿಗಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ತಾತ್ಪರ್ಯ, ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳನ್ನು, ಅವಶ್ಯವಾದ ಪೀಠಿಕೆಗಳನ್ನೂಳಗೂಂಡ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಮುಖ್ಯವಾದ ಕಾವ್ಯ, ನಾಟಕಗಳನ್ನು ಕ್ಷೇಮೇಂದ್ರನ ಕಾವ್ಯಲಕ್ಷಣ ಗ್ರಂಥವಾದ 'ಔಚಿತ್ಯ ವಿಚಾರ ಚರ್ಚೆ'ಯ ಎಂಬ ಲಾಕ್ಷಣಿಕ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಕನ್ನಡಕ್ಕೆ ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ಕನ್ನಡಿಸಿ, ಕನ್ನಡಿಗರಿಗೆ ಕಾವ್ಯಮೀಮಾಂಸಾಕ್ಷೇತ್ರದ ಕ್ಷಿತಿಜವನ್ನು ವೀಕ್ಷಿಸಲು ಅನುವು ಕಾವ್ಯಚಿಂತನೆಯ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿದ್ದು. ದೇವಗಂಗಿಯ ತ್ರಿಪಥಗಾದಂತೆ ಅಲಂಕಾರ ಮೀಮಾಂಸೆಯಲ್ಲಿ ಆನಂದ-ವರ್ಧನನ 'ದ್ವನ್ಯಾಯೋಕ', ಕುಂತಕನ 'ವಕ್ರೋಕ್ತಿಜೀವಿತ' ಹಾಗೂ ಕ್ಷೇಮೇಂದ್ರನ 'ಔಚಿತ್ಯವಿಚಾರ ಚರ್ಚೆ' ಈ ಮೂರು ಗ್ರಂಥಗಳ ವಸ್ತು ವಿವೇಚನಾ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯದಿಂದಾಗಿ ಕವಿ ಸಹೃದಯರ ಹೃದಯದಲ್ಲಿ ಸದಾ ವಿರಾಜಮಾನವಾಗಿದ್ದಾರೆ.

ಸೂಚಿಪದ-

ಔಚಿತ್ಯ, ಕಾವ್ಯತತ್ವ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ರಸ, ಪದ, ವಾಕ್ಯ

ಕವಿ ಬಗ್ಗೆ ಹೇಳುವುದಾರೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಕ್ಷೇಮೇಂದ್ರನ ಹೆಸರು ಅವಿಸ್ಮರಣೀಯವಾದುದು. ಅವನ ಕೃತಿರಚನೆ ಬಹುಮುಖವಾದುದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ, ಕೃತಿಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯೂ ದೂಡ್ಡದು. ಪರಿಮಿತಿಯೂ ಕೂಡ ಹೆಚ್ಚಿನದು. ಅವನ ಕಾವ್ಯಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಪೂರ್ವಕೃತಿಗಳ ಸಂಗ್ರಹಗಳು, ಕೆಲವು ಸ್ವತಂತ್ರರಚನೆಗಳು. ಪೂರ್ವಕೃತಿಗಳ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿದ್ದರೂ ತನ್ನದೇ ಆದ ಸ್ವತಂತ್ರ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಅವನು ಎಲ್ಲಿಯೂ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿಲ್ಲ ಜನರ ಅಭಿರುಚಿ ಕಾಲದಿಂದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಬದಲಾಗುವುದನ್ನು ಅವನು ಮನಗಂಡು, ಚಿರಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಮಹಾಕಾವ್ಯತ್ರಯವನ್ನೂ, ವಾಲ್ಮೀಕಿರಾಮಾಯಣ, ವ್ಯಾಸಮಹಾಭಾರತ ಮತ್ತು ಗುಣಾಡ್ಯನ 'ಬೃಹತ್ಕಥೆ' ತನ್ನ ಕಾಲದ ಜನರಿಗೆ ಪ್ರಿಯವಾಗುವಂತೆ ರಾಮಾಯಣಮಂಜರೀ, ಭಾರತಮಂಜರೀ, ಬೃಹತ್ಕಥಾಮಂಜರೀ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಸಂಗ್ರಹರೂಪದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದನು. ತಾನು ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ನಾದರೂ ಬೌದ್ಧರ ಅವಧಾನ ಕಥೆಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ಬೋಧಿಸತ್ವಾವಧಾನಕಲ್ಪಲತೆಯನ್ನು ಬರೆದು ಕ್ಷೇಮೇಂದ್ರನು ತನ್ನ ದೃಷ್ಟಿವೈಶಾಲ್ಯವನ್ನು ತೋರಿದ್ದಾನೆ.

ಕ್ಷೇಮೇಂದ್ರನು ಕಾಶ್ಮೀರದವನಾಗಿದ್ದು ಹನ್ನೊಂದನೆ ಶತಮಾನದವನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಇತರ ಗ್ರಂಥಕಾರರಂತೆ ತನ್ನ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವನ್ನೇನೂ ಮರೆಮಾಚದೆ ಔಚಿತ್ಯ ವಿಚಾರ ಚರ್ಚೆಯ ಸಮಾಪ್ತಿ ವಾಕ್ಯಗಳಲ್ಲೇ ತಾನು ದೂಡ್ಡ ವಂಶದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದವನು, ರಾಜಪುತ್ರರ ಗೆಲೆಯ ಎಂಬುದನ್ನು ಹೆಮ್ಮೆಯಿಂದ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ತಂದೆ ಪ್ರಕಾಶೇಂದ್ರನ ಸಂಪತ್ತು ದೇವೇಂದ್ರನ ಲಕ್ಷ್ಮೀಯನ್ನು ಸ್ಪರ್ಧಿಸುತ್ತಿದ್ದಿತಂತೆ. ಅತಂಹ ದೈವದತ್ತವಾದ ಭಾಗ್ಯವನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದನು. ಔಚಿತ್ಯವೆಂದರೆ,-

ಉಚಿತಂ ಪ್ರಾಹುರಾಚಾರ್ಯಾಃ ಸದೃಶಂ ಕಿಲ ಯಸ್ಯ ಯತ್ |

ಉಚಿತಸ್ಯ ಚ ಯೋ ಭಾವಸ್ತದೌಚಿತ್ಯಂ ಪ್ರಚಕ್ಷತೇ ||

ಯಾವುದು ಯಾವುದಕ್ಕೆ ತಕ್ಕದಾಗಿರುವುದೋ ಅದನ್ನೇ ವಿದ್ವಾಸರು 'ಉಚಿತ' ವೆನ್ನುವರು. ಉಚಿತದ ಆ ಭಾವವನ್ನೇ 'ಔಚಿತ್ಯ' ವೆನ್ನುವರು. ಯಾವುದು ಯಾವುದಕ್ಕೆ ಅನುರೂಪವೋ ಅದೇ ಉಚಿತವೆನ್ನಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಅದರ ಭಾವವನ್ನೇ ಔಚಿತ್ಯವೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ.

ಸಕಲ ಕಾವ್ಯಶರೀರಕ್ಕೂ ಜೀವರೂಪವಾಗಿರುವ ಔಚಿತ್ಯ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಲಕ್ಷ್ಯಕ್ಕೆ ಬರುವುದು ಹೇಗೆಂಬುದನ್ನು ತೋರಿಸಲು ಈ ಶ್ಲೋಕವನ್ನು ಹೇಳಿದೆ.

ಪದೇ ವಾಕ್ಯೇ ಪ್ರಬಂಧಾರ್ಥೇ ಗುಣೇಽಲಂಕರಣೇ ರಸೇ |
 ಕ್ರಿಯಾಯಾಂ ಕಾರಕೇ ಲಿಂಗೇ ವಚನೇ ಚ ವಿಶೇಷಣೇ ||
 ಉಪಸರ್ಗೇ ನಿಪಾತೇ ಚ ಕಾಲೇ ದೇಶೇ ಕುಲೇ ವ್ರತೇ |
 ತತ್ತ್ವೇಽಪ್ಯಭಿಪ್ರಾಯೇ ಸ್ವಭಾವೇ ಸಾರಸಂಗ್ರಹೇ ||
 ಪ್ರತಿಭಾಯಾಮವಸ್ಥಾಯಾಂ ವಿಚಾರೇ ನಾಮ್ನೈಥಾಶಿಷಿ |
 ಕಾವ್ಯಸ್ಯಾಂಗೇಷು ಚ ಪ್ರಾಹುರೌಚಿತ್ಯಂ ವ್ಯಾಪಿ ಜೀವಿತಮ್ ||

ಪದ, ವಾಕ್ಯ, ಪ್ರಬಂಧಾರ್ಥ, ಗುಣ, ಅಲಂಕಾರ, ರಸ, ಕ್ರಿಯಾಪದ, ಕಾರಕ, ಲಿಂಗ, ವಚನ, ವಿಶೇಷಣ, ಉಪಸರ್ಗ, ನಿಪಾತ, ಕಾಲ, ದೇಶ, ಕುಲ, ವ್ರತ, ತತ್ತ್ವ, ಅಭಿಪ್ರಾಯ, ಸ್ವಭಾವ, ಸಾರಸಂಗ್ರಹ, ಪ್ರತಿಭೆ, ಅವಸ್ಥೆ, ವಿಚಾರ, ಹೆಸರು, ಆಶಂಸನೆ, ಹೀಗೆ ಎಲ್ಲ ಕಾವ್ಯಾಂಗಗಳಲ್ಲಿಯೂ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಾದ ಜೀವಾಳವನ್ನು ಔಚಿತ್ಯವೆನ್ನುವರು. ಸಕಲ ಶರೀರವ್ಯಾಪಿ ಕಾವ್ಯಜೀವವಾದ ಔಚಿತ್ಯ ಸ್ಫುಟವಾಗಿ ಸ್ಫುರಿಸುತ್ತಾ ಕಂಗೊಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಇಲ್ಲಿಯಾದರೂ ಚಂದ್ರನ ಶೃಂಗಾರಾಂತರಂಗವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ, ಅನಂಗೋದ್ದೀಪಕವಾದ, ಪದಗಳಿಂದ ಮೂಡಿ ಬರುವ ವಾಕ್ಯಾರ್ಥ ಅರ್ಥಚಿತ್ಯದ ಸಾಮರ್ಥ್ಯದಿಂದ ಅಶಿಶಯವಾದ ಸಾರ್ಥಕ್ಯವನ್ನು ಪಡೆದು ರಸಿಕಪ್ರಿಯವಾಗಿದೆನ್ನುವ ವಾಕ್ಯಚಿತ್ಯವು ಅರ್ಥಪೂರ್ಣವಾಗಿರುವ ಕನ್ನಡಾನುವಾದವಾಗಿದೆ. ರಸಚಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆ

ಕುರ್ವನ್ ಸರ್ವಾಶಯೇ ವ್ಯಾಪ್ತಿಮೌಚಿತ್ಯರುಚಿರೋ ರಸಃ |
 ಮಧುಮಾಸ ಇವಾಶೋಕಂ ಕರೋತ್ಯಂಕುರಿತಂ ಮನಃ ||

ಎಲ್ಲ ಹೃದಗಳನ್ನೂ ವ್ಯಾಪಿಸುವ, ಔಚಿತ್ಯರುಚಿರವಾದ, ರಸವು ವಸಂತಮಾಸ ಅಶೋಕಲತೆಯನ್ನು ಚಿಗುರಿಸುವಂತೆ, ಮನಸ್ಸನ್ನು ಚಿಗುರಿಸುತ್ತದೆ. ಔಚಿತ್ಯದಿಂದ ಬೆಳಗುತ್ತಿರುವ ಶೃಂಗಾರಾದಿ ರಸಗಳು ಸಕಲಜನರ ಹೃದಯಗಳನ್ನೂ ವ್ಯಾಪಿಸುತ್ತದೆ. ವಸಂತ ಅಶೋಕ ತರುವನ್ನು ಹೇಗೋ ಹಾಗೆ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಅರಳಿಸುತ್ತವೆ.

ತಿಲಕಂ ಬಿಭ್ರತೀ ಸೂಕ್ತಿಭಾರ್ತೈಕಮುಚಿತಂ ಪದಮ್ |
 ಚಂದ್ರಾನನೇವ ಕಸ್ತೂರಿಕೃತಂ ಶ್ಯಾಮೇವ ಚಂದನಮ್ ||

ತಿಲಕದಂತಿರುವ ಒಂದೇ ಉಚಿತ ಪದವನ್ನೂಳಗೂಂಡ ಸೂಕ್ತಿ ಕೂಡ ಕಸ್ತೂರಿಯ ತಿಲಕವನ್ನಿಟ್ಟುಕೂಂಡ ಚಂದ್ರಾನನೆಯಂತೆಯೂ, ಶ್ರೀಗಂಧದ ತಿಲಕವನ್ನಿಟ್ಟುಕೂಂಡ ಶ್ಯಾಮಲಯುವತಿಯಂತೆಯೂ ಶೋಭಿಸುತ್ತದೆ. ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಉಚಿತ ಅದು ತಿಲಕಾಯಮಾನವಾಗಿದ್ದಾಗ, ಸಮುಚಿತವಾದ ಮುಖಸೌಂದರ್ಯಾತಿಶಯದಿಂದ ರುಚಿರತ್ವವನ್ನು ತಳೆಯುತ್ತ ಪದವಿದ್ದರೂ ತಳೆಯುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಉದಾಹರಿಸಿರುವಂತಹ ಪದೌಚಿತ್ಯದ ಕನ್ನಡಾನುವಾದವು ಸೊಗಸಾಗಿದೆ.

ಪದ್ಮಗುಪ್ತ ಕವಿಯ ನವಸಾಹಸಾಂಕ ಚರಿತಮಹಾಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಬರುವ ರಾಜನ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ಅರ್ಥಚಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಿಸುವುದಾದ ಈ ಶ್ಲೋಕವು-

ಮಗ್ನಾನಿ ದ್ವಿಷತಾಂ ಕುಲಾನಿ ಸಮರೇ ತ್ವತ್ ಖಡ್ಗಧಾರಾಕುಲೇ
 ನಾಥಾಸ್ಮಿನ್ನಿತಿ ಬಂದಿವಾಚಿ ಬಹುಶೋ ದೇವಶ್ರುತಾಯಾಂ ಪುರಾ |
 ಮುಗ್ಧಾ ಗುರ್ಜರಭೂಮಿಪಾಲಮಹಿಷೀ ಪ್ರತ್ಯಾಶಯಾ ಪಾಥಸಃ
 ಕಾಂತಾರೇ ಚಕಿತಾ ವಿಮುಂಚತಿ ಮುಹುಃ ಪತ್ಯುಃ ಕೃಪಾಣೇ ದೃಶೌ ||

'ಪ್ರಭೂ, ಈ ನಿನ್ನ ಖಡ್ಗಧಾರಾ ಪ್ರವಾಹದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಬಂದ ಹಗೆಗಳ ಹಿಂಡುಗಳು ಮುಳುಗಿಹೋಗಿವೆ' ಎಂಬ ಸ್ತುತಿಪಾಠಕರ ಮಾತನ್ನು ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಕೇಳಿದ್ದ, ಗುರ್ಜರೇಶ್ವರ ಮಹಿಷಿ, ಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ಅಲೆಯುತ್ತ, ನೀರು ಸಿಕ್ಕಿತೆಂಬ ಆಸೆಯಿಂದ ವಲ್ಲಭನ ಕತ್ತಿಯ ಕಡೆಗೆ ತನ್ನ ಕಣ್ಣನ್ನು ಪುನಃ ಪುನಃ ತಿರುಗಿಸುತ್ತಿರುವಳು.

ಇಲ್ಲಿ ಮುಗ್ಧಾ ಎಂಬ ಪದ ಅರ್ಥಚಿತ್ಯದಿಂದ ಚಮತ್ಕಾರಕಾರಿಯಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಸೂಕ್ತಿ ಶರಚ್ಚಂದ್ರನಂತೆ ಶ್ಲೇತವರ್ಣದಿಂದೊಪ್ಪುವ ಸುಂದರಿ ಕಪ್ಪಿನ ತಿಲಕದಿಂದ ಹೇಗೋ ಹಾಗೆ, ಶ್ಯಾಮಲಾಂಗಿಯಾದ ತರುಣಿ ಬಿಳಿಯ ತಿಲಕದಿಂದ ಹೇಗೋ ಹೇಗೆ ಸಕಲ ಕವಿಕುಲ ಲಲಾಮವೆನಿಸುವಂತಹ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ತಳೆಯುತ್ತದೆ.

ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿನ ಔಚಿತ್ಯ-

ಔಚಿತ್ಯರಚಿತಂ ವಾಕ್ಯಂ ಸತತಂ ಸಮತಂ ಸತಾಮ್ |
 ತ್ಯಾಗೋದಗ್ರಮಿವೈಶ್ವರ್ಯಂ ಶೀಲೋಜ್ವಲಮಿವ ಶ್ರುತಮ್ ||

ಔಚಿತ್ಯಪೂರ್ಣವಾದ ವಾಕ್ಯ ಸಹೃದಯರಿಗೆ ಯಾವಾಗಲೂ ಮೆಚ್ಚಾಗುತ್ತದೆ ತ್ಯಾಗದಿಂದ ಶೋಭಿಸುವ ಐಶ್ವರ್ಯ-ದಂತೆ, ಶೀಲದಿಂದ ಬೆಳಗುವ ವಿದ್ಯೆಯಂತೆ ಔಚಿತ್ಯವಿರುವ ವಾಕ್ಯ ಕಾವ್ಯವಿವೇಚನಾ ವಿಚಕ್ಷಣರಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಿಯ. ಇದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿ-

ದೇವೋ ದಯಾವಾನ್ ವಿಜಯೋ ಜಿತಾತ್ಮಾಯಮೌ ಮನಃಸಂಯಮಮಾನನೀಯೌ
 ಇತಿ ಬ್ರುವಾಣಃ ಸ್ವಭುಜಂ ಪ್ರಮಾಷ್ಟ್ವಿ ಯಃ ಕೀಚಕಾಲಿಕಕಾಲದಂಡಮ್ |
 ಧೀರಃ ಸ ಕಿಮ್ಮೀರಜಟಾಸುರಾರಿಃ ಕುಬೇರಶೌರ್ಯಪ್ರಶಮೋಪದೇಷ್ಟಾ
 ದೃಷ್ಟೋ ಹಿಡಿಂಬಾದಯಿತಃ ಕುರೂಣಾಂ ಪರ್ಯಂತರೇಖಾಗಣನಾಕೃತಾಂತಃ ||

‘ಅಣ್ಣನು ದಯಾಳು, ಅರ್ಜುನನು ಜಿತೇಂದ್ರಿಯ, ಯಮಳರ ಮನೋ ನಿಗ್ರಹವು ಪ್ರಶಂಶನೀಯವಾಗಿದೆ’ ಅರ್ಜುನನು ಎನ್ನುತ್ತ ಕೀಚಕನ ಅಕಾಲಮೃತ್ಯುವಿಗೆ ಕಾಲದಂಡವಾದ ತನ್ನ ಭುಜವನ್ನು ಸವರಿಕೊಳ್ಳುವ ಧೀರ, ಕಿಮ್ಮೀರ ಜಟಾಸುರ ಸಂಹಾರಕ. ಕುಬೇರಗರ್ವನಿರ್ವಾಪಣಾಚಾರ್ಯ, ಹಿಡಿಂಬಾರಮಣ, ಕುರುಕುಲಾವಸಾನಕೃತಾಂತ, ಭೀಮ-ಸೇನನು ಕಣ್ಣಿಗೆ ಬಿದ್ದನು. ಇಲ್ಲಿ ಭೀಮನ ಭೀಮಸಾಹಸಕ್ಕೆ ಉಚಿತವಾದ ‘ಕೀಚಕಾಲಿಕಕಾಲ’ ‘ಹಿಡಿಂಬಾದಯಿತ’ ಇತ್ಯಾದಿ ಪದಗಳಿಂದ ಹೊರ ಸೂಸುವ, ರೌದ್ರರಸ ಸ್ವರೂಪಕ್ಕೆ ಅನುರೂಪವಾದ, ವಾಕ್ಯಾರ್ಥವು ವಾಕ್ಯದ ಔಚಿತ್ಯವು ಸಜೀವ-ವಾಗಿರುವಂತೆ ಪ್ರಕಾಶಿಸುತ್ತದೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಪದ್ಯದ ಉದಾಹರಣೆ-

ಸಂಬಂಧಿಪುರುಭೂಭುಜಾಂ ಮನಸಿಜವ್ಯಾಪಾರದೀಕ್ಷಾಗುರು-
 ಗೌರಾಂಗೀವದನೋಪಮಾಪರಿಚಿತಸ್ತಾರಾವಧೂವಲ್ಲಭಃ |
 ಸದ್ಯೋಮಾರ್ಜಿತದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯತರುಣೇದಂತಾವದಾತದ್ಯುತಿಶ್ಚಂದ್ರಃ
 ಸುಂದರಿ ದೃಶ್ಯತಾಮಯಮಿತಶ್ಚಂಡೀಶಚೂಡಾಮಣಿಃ ||

ಪುರುವಂಶದ ರಾಜರ ಬಂಧು, ಮನ್ಮಥ ಕಲೆಯ ದೀಕ್ಷಾಗುರು, ಗೌರವರ್ಣದ ರಮಣಿಯರ ಮುಖ ಸಾದೃಶ್ಯದ ನೆಲೆ, ತಾರಾದೇವಿಯ ನಲ್ಲ, ಅದೇ ಆಗ ಶುಭ್ರವಾಗಿ ತೊಳೆದ ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ತರುಣೇದಂತದಂತೆ ಧವಳವರ್ಣ, ಚಂಡೀ-ಶ್ವರನ ಚೂಡಾಮಣಿ, ಈ ಚಂದ್ರನನ್ನು, ಸುಂದರಿಯೆ, ಇತ್ತ ನೋಡು.

ಇಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರನ ಶೃಂಗಾರಾಂತರಂಗವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ, ಅನಂಗೋದ್ದೀಪಕವಾದ, ಪದಗಳಿಂದ ಮೂಡಿ ಬರುವ ವಾಕ್ಯಾರ್ಥ ಅರ್ಥೋಚಿತ್ಯದಿಂದ ಅತಿಶಯವಾದ ಸಾರ್ಥಕವನ್ನು ಪಡೆದು ರಸಿಕಪ್ರಿಯವಾಗಿದೆಂಬುವ ಈ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿರುವ ವಾಕ್ಯದ ಔಚಿತ್ಯದ ಅನುವಾದವು ಸೂಗಸಾಗಿದೆ.

ಕುರ್ವನ್ ಸರ್ವಾಶಯೇ ವ್ಯಾಪ್ತಿಮೌಚಿತ್ಯರುಚಿರೋ ರಸಃ |
 ಮಧುಮಾಸ ಇವಾಶೋಕಂ ಕರೋತ್ಯಂಕುರಿತಂ ಮನಃ ||

ಎಲ್ಲ ಹೃದಯಗಳನ್ನೂ ವ್ಯಾಪಿಸುವ, ಔಚಿತ್ಯ ರುಚಿರವಾದ, ರಸವು ವಸಂತಮಾಸ ಅಶೋಕಲತೆಯನ್ನು ಚಿಗುರಿಸುವಂತೆ, ಮನಸ್ಸನ್ನು ಚಿಗುರಿಸುತ್ತದೆ. ಔಚಿತ್ಯದಿಂದ ಬೆಳಗುತ್ತಿರುವ ಶೃಂಗಾರಾದಿ ರಸಗಳು ಸಕಲಜನರ ಹೃದಯಗಳನ್ನೂ ವ್ಯಾಪಿಸುತ್ತದೆ, ವಸಂತ ಅಶೋಕ ತರುವನ್ನು ಹಾಗೆ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಅರಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇದು ರಸೌಚಿತ್ಯವಾಗಿದೆ. ಶೃಂಗಾರರಸದ ಔಚಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿ-

ಉದ್ಧಾಮೋತ್ಕಲಿಕಾಂ ವಿಪಾಂಡುರರುಚಂ ಪ್ರಾರಬ್ಧಜ್ವಂಭಾಂ
 ಕ್ಷಣಾದಾಯಾಸಂ ಶ್ವಸನೋದ್ಗಮೈರವಿರಲೈರಾತಸ್ವತೀಮಾತ್ಮನಃ |
 ಅದ್ಯೋದ್ಯಾನಲತಾಮಿಮಾಂ ಸಮದನಾಂ ನಾರೀಮಿವಾನ್ಯಾಂ ಧ್ರುವಂ
 ಪಶ್ಯನ್ ಕೋಪವಿಪಾಟಲದ್ಯುತಿಮುಣಖಂ ದೇವ್ಯಾಃ ಕರಿಪ್ಯಾಮ್ಯಹಮ್ ||

‘ಈ ಉದ್ಯಾನ ಲತೆ (ಕಾಮಿನಿಯಂತೆ) ಉತ್ಕಲಿಕೆಗಳಿಂದ (ಉತ್ಕಂಠೆ ಮತ್ತು ಚಿಗುರು) ತುಂಬಿದೆ. ಬೆಳ್ಳಿನ ಕಾಂತಿ ಯನ್ನು ತಳೆದಿದೆ. ತಟ್ಟನೆ ಬಾಯ್ಬಿಡಲು ಅಥವಾ ಆಕಳಿಸಲು ಆರಂಭಿಸಿದೆ. ನಿರಂತರವಾದ ಶ್ವಸನ (ಉಸಿರು ಮತ್ತು ಗಾಳಿ) ನಿಂದ ಆಯಾಸಪಡುತ್ತಿದೆ. ಹೀಗೆ ಎಲ್ಲ ರೀತಿಯಿಂದಲೂ ಕಾಮವಶಳಾದ ನಾರಿಯಂತಿರುವ ಈ ಲತೆಯನ್ನು ನಾನು ಆಸಕ್ತಿಯಿಂದಿಗ ನೋಡುತ್ತ ನಿಲ್ಲುವುದರಿಂದ ರಾಣಿಯ ಮುಖ ಕೋಪದಿಂದ ಕೆಂಪೇರುವಂತೆ ಮಾಡುವೆನು.’

ವಾಸವದತ್ತೆಯಲ್ಲಿ ಈರ್ಷ್ಯಾ ವಿಪ್ರಲಂಭ ರೂಪವಾದ ಶೃಂಗಾರರಸ ಇಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿತವಾಗಿದೆ. ನವಮಾಲಿಕಾ ಲತೆಗೆ ಸುಂದರ ತರುಣೀ ಸಾಮ್ಯದ ಮೂಲಕ ವಿರಹವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಆರೋಪಿಸಿರುವುದರಿಂದ, ಔಚಿತ್ಯಮನೋಹರವೂ ಚಮತ್ಕಾರ ರಮ್ಯವೂ ಆಗಿದೆ. ಹಾಗೆ ರೌದ್ರರಸೌಚಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆ-

ಯೋ ಯಃ ಶಸ್ತ್ರಂ ಬಿಭರ್ತಿ ಸ್ವಭುಜಗುರುಮದಃ ಪಾಂಡವೀನಾ ಚಮೂನಾಂ
 ಯೋ ಯಃ ಪಾಂಚಾಲಗೋತ್ರೇ ಶಿಶುರಧಿಕವಯಾ ಗರ್ಭಶಯ್ಯಾಂ ಗತೋ ವಾ |
 ಯೋ ಯಸ್ತತ್ಕರ್ಮಸಾಕ್ಷೀ ಚರತಿ ಮಯಿ ರಣೇ ಯಶ್ಚ ಯಶ್ಚ ಪ್ರತೀಪಃ
 ಕ್ರೋಧಾಂಧಸ್ತಸ್ಯ ತಸ್ಯ ಸ್ವಯಮಪಿ ಜಗತಾಮಂತಕಸ್ಯಾಂತಕೋಽಹಮ್ ||

ಪಾಂಡವರ ಸೇನೆಯಲ್ಲಿ ಯಾರು ಯಾರು ಭುಜಬಲದಿಂದ ಬೀಗುವ ಶಸ್ತ್ರಪಾಣಿಗಳಿರುವರೋ, ಪಾಂಚಾಲ ವಂಶದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದವರು ಮಗುವಿರಲಿ, ಮುದುಕನಿರಲಿ, ಗರ್ಭಗತ ಶಿಶುವಿರಲಿ ಯಾರು ಯಾರು ಇರುವರೋ, ಆ ಘೋರವನ್ನು ನಿಂತು ನಿರುಕಿಸಿದವರು ಯಾರು ಯಾರು ಇರುವರೋ, ಆ ಘೋರವನ್ನು ನಿಂತು ನಿರುಕಿಸಿದವರು ಯಾರು ಯಾರೋ ನಾನು ರಣದಲ್ಲಿ ನುಗ್ಗುವಾಗ ಅಡ್ಡವಾಗುವವರು ಯಾರು ಯಾರೋ, ಆ ಒಬ್ಬರಿಗೂ, ಸಾಕ್ಷಾತ್ ಯಮನಿಗೂ, ಅಂತಕನಾಗಿರುವವನು ಕ್ರೋಧಾಂಧನಾದ ನಾನೇ.

ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಂಡ ಕ್ರೋಧವೇ ಸ್ಥಾಯಿಭಾವ. ಅದರ ಪರಿಪುಷ್ಟಿಯೇ ರೌದ್ರರಸ. ಮಗು, ಮುದುಕ ಗರ್ಭ ಶಿಶುಗಳೆಲ್ಲರನ್ನೂ ಕಡಿದು ಕೆಡಹುವ ಖಡ್ಗಸಾಹಸದ ಪ್ರತಿಜ್ಞೆ ಅದಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿದೆ. ಅಶ್ವತ್ಥಾಮನ ಸ್ಥೈರ್ಯ ಪಿತೃವಧಾ-ಮರ್ಷ ಜನ್ಯವಾದ ವಿಷಸಮಾನ ವಿಷಮ ವ್ಯಥೆಯ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಕದಡಿ ಸಡಿಲಗೊಂಡಿರುವುದನ್ನಿದು ನಿರ್ದೇಶಿಸುತ್ತದೆ.

ಇಲ್ಲಿ ಬರುವಂತಹ ರೌದ್ರರಸದ ರಸೌಚಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿಯವರ ಕನ್ನಡ ಅನುವಾದವು ಸೊಗಸಾಗಿದೆ. ವರ್ಣ, ಶಬ್ದ, ಅರ್ಥ, ಸಮಾಸಗಳ ಸಂಘಟನೆ, ರೀತಿ, ಗುಣ, ವೃತ್ತಿ, ಅಲಂಕಾರ, ರಸ ಈ ಎಲ್ಲ ವಿಚಾರಗಳ ಬಗ್ಗೆಯೂ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾದ ಔಚಿತ್ಯ ಪ್ರಜ್ಞೆಯನ್ನು ಕ್ಷೇಮೇಂದ್ರನಂತೆ ಇದಮಿತ್ಥಂ ಎಂದು ವಿವೇಚನೆ ಮಾಡಿದವರು ಅತ್ಯಂತ ವಿರಳವೆಂದೇ ಹೇಳಬೇಕು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಔಚಿತ್ಯ ಪ್ರಸಂಗಗಳಿಗೂ ಮಹಾಕವಿಗಳಾದ ವ್ಯಾಸ, ಭಾಸ, ಬಾಣ, ಕಾಳಿದಾಸ, ರಾಜಶೇಖರ ಹರ್ಷ, ವರಾಹಮಿಹಿರ, ಮಮ್ಮಟ ಮೂದಲಾದವರ ಉದಾಹರಣೆಯನ್ನು ವಿವರಿಸಿರುವುದರೊಂದಿಗೆ ತನ್ನ ಶಿಷ್ಯರುಗಳ ಪರಿಚಯವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ.

ಕ್ಷೇಮೇಂದ್ರನ ಈ ಕೃತಿಯನ್ನು ಡಾ. ಕೆ. ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿಯವರು ಕನ್ನಡ ಅನುವಾದವನ್ನು ಮಾಡಿ ಸಾಹಿತ್ಯಾಸಕ್ತರಿಗೆ ಸಾಹಿತ್ಯಾನಂದವನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾರೆ.

ಪರಾಮರ್ಶ ಗ್ರಂಥಗಳು

1. ಭಾರತೀಯ ಕಾವ್ಯಮೀಮಾಂಸೆ
2. ಕನ್ನಡ ಕಾವ್ಯಲಂಕಾರ
3. ರಸೋಲ್ಲಾಸ
4. ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಾವ್ಯ
5. ಕನ್ನಡ ಕಾವ್ಯಪ್ರಕಾಶ

*****

ವಿಶ್ವಮಾತೆ – ಭಗವದ್ಗೀತೆ

Dr. R. Shivakumaraswamy

Literature Assistant

Shri Rajarajeshwari Sanskrit College

Sonda Swarnavalli- 581336, Sirsi

Uttarakannada, Karnataka

Mobile No. : 8277530516

E-mail : radhashivuswamy@gmail.com

ಭಾರತೀಯ ಆಸ್ತಿಕ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಬಂದ ನಮಗೆ 'ಭಗವದ್ಗೀತೆ' ಎಂದಾಕ್ಷಣ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಭಗವದ್ಭಾವದ ಸಂಚಾರವಾಗುತ್ತದೆ. ಮೈಯಲ್ಲಿ ರೋಮಾಂಚನದ ಅನುಭವವಾಗುತ್ತದೆ. ಸನಾತನ ವೈದಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಂಸ್ಕಾರವು ಜಾಗೃತವಾಗುತ್ತದೆ. ಯಾವುದೇ ಜಾತಿ, ಮತ, ಪಂಥಗಳ ಸೀಮೆ ಇಲ್ಲದೇ ಪಾಮರ-ಪಂಡಿತರವರೆಗೂ ಇಂಥ ವಿಶಿಷ್ಟ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಉಂಟು ಮಾಡಬಲ್ಲ ಪ್ರಭೆಯನ್ನು ಶ್ರೀಮದ್ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯಲ್ಲಿ ನಾವು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಆಸ್ತಿಕ ಪ್ರಪಂಚವು ಗೀತೆಯನ್ನು ಕೇವಲ ಒಂದು ಗ್ರಂಥವನ್ನಾಗಿ ಮಾತ್ರ ನೋಡದೇ, ದಿವ್ಯ ಪ್ರೇರಣೆಯನ್ನೂ, ದಿವ್ಯಾನುಭೂತಿಯನ್ನೂ ಉಂಟುಮಾಡುವ ಅಲೌಕಿಕ ಶಕ್ತಿಯನ್ನಾಗಿ ನೋಡುತ್ತದೆ.

ಕೇವಲ ಲೌಕಿಕ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಕೊಂಡಿರುವ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರಿಗೂ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯು ದಾರಿದೀಪವಾಗಿದೆ. ಶಾಸ್ತ್ರೀಕ ಕರ್ಮಾನುಷ್ಠಾನಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಕೊಂಡಿರುವ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕರಿಗೂ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯಿಂದ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ನಿವೃತ್ತಿಮಾರ್ಗವನ್ನು ಅನುಸರಿಸುವ ವಿವೇಕಿಗಳಿಗೂ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯು ಸಮರ್ಪಕವಾದ ತತ್ವಪ್ರಕಾಶವನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಸಾಧನಾಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಮುನ್ನಡೆಯಲು ಅದೆಷ್ಟೋ ಸಾಧಕರು ಭಗವದ್ಗೀತೆಯಿಂದಲೇ ಪ್ರೇರಣೆಯನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡರು, ಸಮರ್ಪಕವಾದ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡರು, ಸಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ಎದುರಾಗುವ ಎಲ್ಲ ಅಡೆ-ತಡೆಗಳಿಗೂ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯಿಂದ ಸೂಕ್ತ ಪರಿಹಾರವನ್ನೂ ಕಂಡುಕೊಂಡರು. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯು ಎಲ್ಲ ಸಾಧಕರ ಕೈಪಿಡಿಯಾಗಿದೆ, ವಿಶ್ವಮಾನ್ಯತೆಯನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ಉದಾಹರಣೆಗಳನ್ನು ನಾವು ನೋಡಬಹುದು. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟಗಾರರಲ್ಲಿ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯು ತ್ಯಾಗ, ಧೈರ್ಯ, ಇಂದ್ರಿಯನಿಗ್ರಹ, ಮನಃಶಾಂತಿ, ಧರ್ಮಶ್ರದ್ಧೆ ಷೂದಲಾದ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ತುಂಬಿದ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವೆ. ತೀವ್ರ ಫಲಾಸಕ್ತಿಯಿಂದ ಕರ್ಮ ಮಾಡುತ್ತಾ, ನಿರೀಕ್ಷಿತ ಫಲವನ್ನು ಕಾಣದೇ ಖಿನ್ನತೆಯನ್ನು ಅನುಭವಿಸುತ್ತಿರುವ ಅದೆಷ್ಟೋ ಜನರಿಗೆ ಸಮರ್ಪಣಭಾವವನ್ನು ಜಾಗೃತಗೊಳಿಸಿ, ತನ್ಮೂಲಕ ಮನಃಶಾಂತಿಯನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡಿದ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವೆ. ಅಪರಾಧಗಳನ್ನು ಮಾಡಿ ಶಿಕ್ಷೆಯನ್ನು ಅನುಭವಿಸುತ್ತಿರುವ ಅಪರಾಧಿಗಳಿಗೆ ಅಪರಾಧ ಪ್ರಜ್ಞೆಯನ್ನು ಮೂಡಿಸಿ, ಅವರನ್ನು ಸನ್ಮಾರ್ಗಕ್ಕೆ ಕರೆತಂದ ಅದೆಷ್ಟೋ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವೆ. ಯೋಗಸಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿ, ಚಿತ್ತಚಾಂಚಲ್ಯವನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸಿ ಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗದೇ ಹತಾಶೆಯನ್ನು ಅನುಭವಿಸುತ್ತಿರುವ ಸಾಧಕರಿಗೆ ಚಿತ್ತಸಮಾಧಾನದ ಉಪಾಯಗಳನ್ನು ತೋರಿಸಿ, ಅವರ ಸಾಧನೆಯ ಗುರಿಯನ್ನು ತಲುಪಿಸಿದ ಉದಾಹರಣೆಗಳೂ ಇವೆ. ಹೀಗೆ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಮಾನವನಿಗೂ ಒಂದಲ್ಲ ಒಂದು ವಿಧದಿಂದ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯು ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿದೆ.

ಭಗವದ್ಗೀತೆಯನ್ನು 'ವಿಶ್ವಮಾತೆ' ಎಂದು ಕೊಂಡಾಡುವುದು ಕೇವಲ ಉತ್ತೇಜ್ಜೆಯ ಉದ್ಗಾರವಲ್ಲ. ತಾಯಿಯ ವಾತ್ಸಲ್ಯವನ್ನು ಅರಿಯಬಲ್ಲ, ಅನುಭವಿಸಬಲ್ಲ ಮಕ್ಕಳು ನಾವಾಗಬಲ್ಲೆವು. ವಿಶ್ವದ ಎಲ್ಲ ಜನರಿಗೂ ಮಾತೃತ್ವದ ಅಮೃತಧಾರೆಯನ್ನು ಉಣಬಡಿಸುವವಳು ಗೀತಾಮಾತೆಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ಸರ್ವೋತ್ಕೃಷ್ಟ ಮಾತೃತ್ವದ ಎಲ್ಲ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನೂ ನಾವು ಭಗವದ್ಗೀತೆಯಲ್ಲಿ ಪರಿಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಹೇಗೆ ನಮ್ಮನ್ನು ಹೆತ್ತ ಜನನಿಯು ಮೊದಲ ಗುರುವಾಗಿ ನಮ್ಮ ಸರ್ವತೋಮುಖ ಹಿತವನ್ನೂ, ಶ್ರೇಯಸ್ಸನ್ನೂ ಬಯಸಿ ನಮಗೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ಮಾಡುತ್ತಾಳೋ, ಹಾಗೆಯೇ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯೂ ನಮ್ಮ ಹಿತಕ್ಕಾಗಿ,

ಶ್ರೇಯಸ್ಸಿಗಾಗಿ, ಅಷ್ಟೇ ಏಕೆ, ಸಮಸ್ತಪುರುಷಾರ್ಥ ಪ್ರಾಪ್ತಿಗಾಗಿ ಸೂಕ್ತ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನವನ್ನು ನೀಡುವ ಮಾತೆ ಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ಹೇಗೆ ತನ್ನ ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿನ ಸೌಂದರ್ಯ, ಬುದ್ಧಿವಂತಿಕೆ, ಶರೀರ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ, ಐಶ್ವರ್ಯ ಈ ಯಾವುದರ ಕುರಿತಾಗಿಯೂ ತಾರತಮ್ಯವನ್ನೆಣಿಸದೇ, ಕರುಣಾಮಯಿಯಾದ ತಾಯಿಯು ಸಮಾನವಾದ-ಪರಿಪೂರ್ಣವಾದ ವಾತ್ಸಲ್ಯದಿಂದ ತನ್ನ ಎಲ್ಲ ಮಕ್ಕಳನ್ನೂ ಸಲಹುವಳೋ, ಹಾಗೆಯೇ ಯಾವುದೇ ಭೇದಭಾವವಿಲ್ಲದೇ, ಸರ್ವಸಮಾನವಾದ ವಾತ್ಸಲ್ಯಭಾವದಿಂದ ನಮ್ಮೆಲ್ಲರನ್ನೂ ಸಂತೈಸಿ, ಸಲಹುವ ಮಾತೆ ಶ್ರೀ ಭಗವದ್ಗೀತೆ. ನಾವು ನಡೆಯುವಾಗ ಅಥವಾ ನುಡಿಯುವಾಗ ಎಡವಿದರೆ, ಜಾರಿದರೆ, ದಾರಿತಪ್ಪಿದರೆ, ನೀತಿ ತಪ್ಪಿದರೆ ತಾಯಿಯು ಹೇಗೆ ನಮ್ಮನ್ನು ಎತ್ತಿ, ಉಪಚರಿಸಿ, ಸರಿಯಾದ ದಾರಿಯನ್ನು ತೋರಿಸುವಳೋ, ಹಾಗೆಯೇ ಗೀತಾಮತೆಯೂ ನಮ್ಮ ನಡೆ-ನುಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಜ್ಞಾನದಿಂದ ಉಂಟಾಗುವ ದೋಷಗಳನ್ನು ನಿವಾರಿಸಿ, ಉತ್ಕೃಷ್ಟವಾದ ಗುರಿಯನ್ನು ತಲುಪುವ ಸನ್ಮಾರ್ಗವನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತಾಳೆ. ನಮಗೆ ಭಯ-ಆತಂಕಗಳು ಉಂಟಾದಾಗ ತಾಯಿಯು ಹೇಗೆ ಪ್ರೀತಿಪೂರ್ವಕವಾದ ಮಾತುಗಳಿಂದ ಧೈರ್ಯವನ್ನು ತುಂಬಿ ನಮ್ಮನ್ನು ಧೀರರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುವಳೋ, ಹಾಗೆಯೇ 'ಕುದ್ರಂ ಹೃದಯದೌರ್ಬಲ್ಯಂ ತ್ಯಕ್ತ್ವೇತ್ತಿಷ್ಠ' 'ತುಚ್ಛವಾದ ನಕಾರಾತ್ಮಕ ಚಿಂತನೆಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟು, ವಿವೇಕಪ್ರಜ್ಞೆಯನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡು ಕರ್ತವ್ಯಕ್ಕೆ ಸಜ್ಜಾಗು' ಎಂಬುದಾಗಿ ನಮ್ಮ ಹೃದಯ ದೌರ್ಬಲ್ಯಗಳನ್ನು ನಿವಾರಿಸಿ, ನಮ್ಮನ್ನು ಧೀರರನ್ನಾಗಿಸುವ ಮಾತೆ ಶ್ರೀ ಭಗವದ್ಗೀತೆ. ಅನೇಕ ಸಂಕಷ್ಟಗಳಿಂದ ದಾರಿತೋಚದ ಸಂದಿಗ್ಧತೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಲುಕಿದಾಗ ತಾಯಿಯಂತೆಯೇ ತಾಳ್ಮೆ, ವಿವೇಕ ಮೊದಲಾದವುಗಳ ಮೂಲಕ ಕಷ್ಟವನ್ನು ಎದುರಿಸುವ ಆತ್ಮಸ್ಥೈರ್ಯವನ್ನು ತುಂಬುವ ಮಾತೆ ಗೀತಾಮತೆ. 'ಜನನಿ ತಾನೆ ಮೊದಲ ಗುರುವು' ಎಂಬಂತೆ ನಮ್ಮ ಇಹ-ಪರಗಳ ಸಾಧನೆಯ ಗುರಿಯನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಸಿ, ಗುರುವಾಗಿ ಸಾಧನಾ ಪಥದಲ್ಲಿ ಮುನ್ನಡೆಸುವವಳು ಶ್ರೀ ಗೀತಾಮತೆ. ಹೀಗೆ ಅದೆಷ್ಟೋ ವಿಧದಿಂದ ಶ್ರೀ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯು ಮನುಕುಲದ ಸಮಸ್ತ ಪ್ರಜೆಗಳನ್ನು ಪಾಲಿಸಿ, ಪೋಷಿಸುವ 'ವಿಶ್ವಮಾತೆ' ಎನಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾಳೆ. ಅತಿಯಾದ ಫಲಾಸಕ್ತಿ, ಇಂದ್ರಿಯಲೋಲುಪತೆ, ಚಿತ್ತಚಾಂಚಲ್ಯ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಮನುಷ್ಯನ ಅಧಃಪತನಕ್ಕೆ ಕಾರಣಗಳಾಗಿವೆ. ಆಧುನಿಕ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ತಲೆದೋರುತ್ತಿರುವ ಬಹುತೇಕ ಎಲ್ಲ ಅನರ್ಥಗಳಿಗೂ ಇವುಗಳೇ ಒಂದಲ್ಲ ಒಂದು ವಿಧದಿಂದ ಕಾರಣವಾಗಿವೆ. 'ಯಜ್ಞಾರ್ಥಾತ್ ಕರ್ಮಣೋಽನ್ಯತ್ರ ಲೋಕೋಽಯಂ ಕರ್ಮಬಂಧನಃ' 'ಅತಿಯಾದ ಫಲಾಸಕ್ತಿಯಿಂದ ನಾವು ಮಾಡುವ ಕರ್ಮವು ನಮ್ಮನ್ನು ಸಂಸಾರಬಂಧನದಲ್ಲಿ ಸಿಲುಕಿಸುತ್ತದೆ' ಎಂಬುದಾಗಿ ಭಗವಂತನು ನಮ್ಮನ್ನು ಎಚ್ಚರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಿಂದ ನಾವು ಸಹಜ ಕರ್ಮವನ್ನೇ ಭಗವದರ್ಪಣ ಬುದ್ಧಿಯಿಂದ ಮಾಡುವ ಮೂಲಕ ಕರ್ಮಯೋಗವನ್ನಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಅನರ್ಥಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗಬಲ್ಲ ಕರ್ಮವನ್ನು ಕರ್ಮಯೋಗವನ್ನಾಗಿ, ಶ್ರೇಯಃಸಾಧನವನ್ನಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸುವ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಈ ಪ್ರಭಾವ ಸಾಮಾನ್ಯ ಸಂಗತಿಯಲ್ಲ.

ಯೋಗಸಾಧನೆಯ ಮೂಲಕ ಯೋಗೀಶ್ವರನಾದ ಭಗವಂತನನ್ನು ಕಾಣಲು ಹೊರಟ ಸಾಧಕರನ್ನು ಸಿದ್ಧ-ಯೋಗಿಗಳನ್ನಾಗಿಸುವ ಯೋಗಮಾರ್ಗದ ಉಪದೇಶವನ್ನು ಭಗವದ್ಗೀತೆ ನೀಡುತ್ತದೆ. ಯೋಗಾಂಗಗಳಾದ ಯಮ-ನಿಯಮಾದಿಗಳನ್ನೂ, ಪ್ರಾಣಾಯಾಮ, ಪ್ರತ್ಯಾಹಾರಗಳನ್ನೂ ಯಜ್ಞದ ಕಲ್ಪನೆಯೊಂದಿಗೆ ಮನೋಜ್ಞವಾಗಿಯೂ, ತಾತ್ವಿಕವಾಗಿಯೂ ಉಪದೇಶಿಸುವ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಶೈಲಿ ಅನುಪಮವಾದುದು. 'ಸ್ವಲ್ಪಮಜ್ಯಸ್ಯ ಧರ್ಮಸ್ಯ ತ್ರಾಯತೇ ಮಹತೋ ಭಯಾತ್' 'ನಾವು ಆಚರಿಸುವ ಸ್ವಲ್ಪವೇ ಧರ್ಮವೂ ಕೂಡ ವ್ಯರ್ಥವಾಗಲಾರದು, ಅದು ನಮ್ಮ ಮಹತ್ತರವಾದ ಭಯವನ್ನು ನಿವಾರಿಸಬಲ್ಲದು' 'ನ ಹಿ ಕಲ್ಯಾಣಕೃತ್ ಕಶ್ಚಿತ್ ದುರ್ಗತಿಂ ತಾತ ಗಚ್ಛತಿ' 'ಸನ್ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಮುನ್ನಡೆಯುವವನಿಗೆ ಎಂದಿಗೂ ದುರ್ಗತಿ ಉಂಟಾಗಲಾರದು' ಇವೇ ಮೊದಲಾದ ಭಗವಂತನ ಅಭಯವಾಣಿಗಳು ಸಾಧಕನ ಉತ್ಸಾಹವನ್ನು ಇಮ್ಮಡಿ ಗೊಳಿಸುತ್ತವೆ.

ನಾವು ಮಾಡುವ ಕರ್ಮ ಮತ್ತು ಉಪಾಸನೆಗಳನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯನ್ನಾಗಿಸುವ, ಪೂರ್ಣಫಲಪ್ರದವನ್ನಾಗಿಸುವ ಶಕ್ತಿ, ಭಕ್ತಿಗೆ ಇದೆ. ಅಂತಹ ಭಗವದ್ಭಕ್ತಿಯನ್ನು ಗೀತೆಯು ಹೃದಯಂಗಮವಾಗಿ ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ. ಅಂತೆಯೇ ಅಧ್ಯಾತ್ಮಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಮುನ್ನಡೆಯುವ ಸಾಧಕರಿಗೆ ಉಪನಿಷತ್ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ಸುಲಲಿತವಾಗಿ ತಿಳಿಸಿಕೊಡುವ ಮಹೋನ್ನತ ಗ್ರಂಥ ಶ್ರೀ ಭಗವದ್ಗೀತೆ.

ಪ್ರಾಜ್ಞರು ಮಾತೃತ್ವದ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿರುವ ಗೋಮಾತೆಯ ಕ್ಷೀರಾಮೃತಕ್ಕೆ ಗೀತಾಮೃತವನ್ನು

ಹೊಲಿಸಿ ಕೊಂಡಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಸರ್ವೋಪನಿಷದೋ ಗಾವಃ ಜ್ಞಾನಭಂಡಾರವೆನಿಸಿರುವ ವೇದಗಳ ಸಾರ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳು. ಅಥ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳೇ ಗೋಮಾತೆ. ದೋಗ್ಧ ಗೋಪಾಲನಂದನಃ ಜಗದೊಡೆಯ ನಾಗಿದ್ದರೂ ಗೋಪಾಲ ನಂದನನಾಗಿ ಅವತರಿಸಿದ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣಪರಮಾತ್ಮನೇ ಹಾಲುಕರೆಯುವವನು. 'ಪಾರ್ಥೋ ವತ್ಸಃ' ಸಮಸ್ತ ಮನುಕುಲದ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾದ ಪಾರ್ಥನೇ ವಾತ್ಸಲ್ಯಪೂರ್ಣವಾದ ಕ್ಷೀರವು ಹೊರಹೊಮ್ಮುವಂತೆ ಮಾಡುವ ವತ್ಸ (ಕರು), 'ಸುಧೀಭೋಕ್ತಾ' ವಿವೇಕಿಯಾದ ಶ್ರದ್ಧಾವಂತನೇ ಕ್ಷೀರಾ-ಮೃತವನ್ನು ಪಾನಮಾಡುವ ಭಾಗ್ಯವಂತ. 'ದುಗ್ಧಂ ಗೀತಾಮೃತಂ ಮಹತ್' ಶ್ರೀ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯೇ ಪರಮಾನಂದ ರಸಾಸ್ವಾದವನ್ನೀಯುವ ಅಮೃತೋಪಮವಾದ ಕ್ಷೀರ. ಹೀಗೆ ಶ್ರೀಮದ್ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯು ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳ ಸಾರಸಂಗ್ರಹರೂಪವಾಗಿದೆ. ಪರಮ ಪುರುಷಾರ್ಥವನ್ನು ಪಡೆದು ಕೊಳ್ಳಲು ಪ್ರಮುಖ ಸಾಧನವಾದ ಜ್ಞಾನಾಮೃತವನ್ನು ಗೀತೆಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಭಗವಂತನು ಕರುಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅರ್ಜುನನನ್ನು ನಿಮಿತ್ತವಾಗಿರಿಸಿಕೊಂಡು ಸಮಸ್ತ ಮನುಕುಲದ ಹಿತಕ್ಕಾಗಿ ಭಗವಂತನ ಮುಖದಿಂದ ಈ ದಿವ್ಯವಾಣಿಯು ಹೊರಹೊಮ್ಮಿದೆ. ಇದರಿಂದಲೇ ಗೀತೆಯ ಮಹೋನ್ನತವಾದ ಸ್ಥಾನ-ಮಾನಗಳನ್ನೂ, ವಿಶ್ವ ವ್ಯಾಪಕತೆಯನ್ನೂ, ವಿಶ್ವಮಾತೃತ್ವವನ್ನೂ ನಾವು ಅರ್ಥೈಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಆಕರಗ್ರಂಥ ಸೂಚಿ:

- 1) ಗೀತಾಂತರಂಗ ಸಂಪುಟ -1
- 2) ಗೀತಾಂತರಂಗ ಸಂಪುಟ -2
- 3) ಗೀತೆಯೇ ನಿನ್ನ ಜ್ಞಾನಾಮೃತ
- 4) ಭಗವದ್ಗೀತೆ ಕನ್ನಡ ಕಾವ್ಯ
- 5) ಶ್ರೀಮದ್ ಭಗವದ್ಗೀತಾ ದರ್ಶನ

*****

vedasmkac@gmail.com is our E-mail I D

Veda Samskrita Academy (Regd.), Hegde,

Canara Bank, Hegde Branch

S. B. Ac/ No. : 03182200030380

IFSC : CNRB0010318

*****

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग् भवेत् ॥

*****